

Szegedi Tudományegyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
Jelenkortörténeti és Összehasonlító
Történettudományi Doktori Program

**A holokauszt túlélőinek kárpótlása és jóvátétele
Pest megyében,
1945–1989**

Doktori (PhD) értekezés

Készítette:
Klacsman Borbála

Témavezető: Dr. Molnár Judit

Szeged
2021

Alulírott Klacsmann Borbála, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakos doktori hallgatója, ezennel büntetőjogi felelősségem tudatában nyilatkozom, hogy *A holokauszt túlélőinek kárpótlása és jóvátétele Pest megyében, 1945–1989* című doktori disszertációm saját, önálló munkám; az abban hivatkozott szakirodalom felhasználása a forráskezelés szabályai szerint történt. Kijelentem továbbá, hogy disszertáció nyomtatott és elektronikus példányai szövegükben, tartalmukban megegyeznek.

Budapest, 2021. március 22.

Klacsmann Borbála

The Restitution and Compensation of Holocaust Survivors in Pest County, 1945–1989

Summary

The Hungarian Jewish population suffered from a gradual deprivation of rights from the end of the 1930s. This also included a confiscation process, during which first their jobs and careers, then their real estates were “Aryanized”. After the German occupation of Hungary in March 1944, the persecution escalated. Within only a couple of months, the bulk of the Jewish population was locked up in ghettos and deported, mainly to Auschwitz-Birkenau. More than half a million Hungarian Jews were murdered during the Holocaust. Those who survived, faced a great variety of difficulties: they lost most of their relatives, they returned from the camps with illnesses or occasionally permanent health damages; their houses had been robbed or non-Jews had moved into them and when the survivors tried to re-establish their lives, they had to face the hostility of those non-Jews who had profited from their properties. These issues affected the lives of the survivors on the long term – especially since the Hungarian state did not initiate a complex restitution operation.

The aim of this doctoral dissertation is to investigate the post-war situation of the Jewish survivors in Pest County in light of the restitution and compensation: which institutions were responsible for handling the confiscated Jewish property, what kind of efforts were made by the survivors to get back their property/inheritance or to get compensation, how did the interactions of Jews, non-Jews, authorities influence the fate of these valuables? What kind of damages inflicted on the Jews were compensated for?

Through microhistorical case studies, this dissertation explores two historical periods (the post-war years of 1945–1948 and 1948–1989, the time of state socialism) and four major stages of restitution and compensation (the initial attempts made by survivors to get back their property; the functioning of the Government Commission for Abandoned Property and that of the National Jewish Restitution Fund, as well as compensation coming from West Germany). The pre- and post-war economic and social situations of surviving individuals or families are linked in order to assess the results of the restitution process, and the case studies are embedded into local and national contexts.

*– Kérem, mint a község előjárója, engedje meg, hogy kifejezzem együttérzésemet.
Gondoskodni fogunk róla, hogy az áldozatok emléke méltóképpen fennmaradjon.
Mintha tűnődne, Sámuel Hermann egy pillanatra tétovázik, hogy elfogadja-e
a felé nyújtott kezet, azután kényszeredetten belenyugszik, biccent, kezet fog.
(Szántó T. Gábor: Hazatérés)*

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás.....	7
1. Bevezetés	8
2. Módszertan	11
2.1 Források	11
2.2 Mikrotörténet és terminológia	14
2.3 Szerkezeti felépítés	19
3. Szakirodalmi háttér.....	23
3.1 Nemzetközi szakirodalmi háttér	23
3.2 Magyar vonatkozó kutatások.....	27
4. Történelmi háttér	33
4.1 A zsidó közösség újjáéledése a háború után.....	35
4.2 A zsidóság helyzete a háború után és a szocializmus idején	39
4.3 A kárpótlás és a jóvátétel jogi háttere Magyarországon.....	44
4.4 A zsidóság és a kárpótlás kérdése.....	50
5. A háború utáni első próbálkozások a javak visszaszerzésére.....	59
5.1 „Óriási erkölcsi szolgálatot tenne a városnak” – az újpesti zsidók javainak kezelése	62
5.2 „Az elidegenítés teljesen nélkülöz minden jogalapot” – az ócsai zsidók javainak sorsa.....	68
5.3 „Az ingóságok egy részét Németországba vitette” – Worczel József bútorai..	71
5.4 „Nevezett nyomdatulajdonos ismeretlen helyen deportálva van” – A Popper család nyomdája	74
5.5 „...Miután férjem zsidó, állandó üldözésnek voltam kitéve” – Klein Lászlóné földigénylése	77
5.6 „Az ingatlanok nagy részét tovább elidegenítette” – Frank Tibor öröksége	81
5.7 „Három apró gyermekem szájából kiveszi a kenyeret” – Bernstein József cipői	84
5.8 Összefoglalás	87
6. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága	90
6.1 Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága felállítása, működésének körülményei	90
6.2 Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működése vidéken	95
6.3 „A kocsit visszaadását megtagadta” – Tusák Márton társzekere	97
6.4 „Az ingatlan telekkönyvi tulajdonosa háborús távollevő” – Grosinger Livia öröksége.....	102
6.5 „Háborús távollevő külföldön tartózkodik” – Reiser Gyuláné ingatlanai	106
6.6 Összefoglalás	109

7. Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap	113
7.1 Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozása és működése.....	113
7.2 „Sógornője örökölje meg az ingatlant” – Weisz Alfrédné lakása	119
7.3 „Ezen összeg fele (nem tudom miért) az Országos Zsidó Alapot illeti” – Vágó Ferenc és Steiner Katalin háza	123
7.4 „A telek teljesen gazdátlan állapotban van” - Weisz Sándor házának államosítása	127
7.5 „14 éven át megtakarított filléreimből eszközöltük a további építkezést” – Braun Ferencné öröksége	131
7.6 Összefoglalás	134
8. Jótétel az NSZK-ból.....	137
8.1 „Akkor kaptunk valami pénzt, ami nem boldogított” – V. Magdolna esete...	144
8.2 „Locsogásuk folytán fennáll a veszély, hogy nem részesülnek kártalanításban” – S. Jenőné és F. Dezsőné vitája	150
8.3 „Néhány hét után ikertestvérem meghalt” – H. Zsuzsa esete	156
8.4 „Kártalanítási határozat halott károsultra vonatkozólag” – Totisz Pálné jótételi kérelme	159
8.5 „Munkámért nem kaptam fizetést” – Perlusz Ferenc jótételi ügye.....	162
8.6 Összefoglalás	164
9. Kitekintés térben és időben.....	167
9.1 Németország és a jótétel	168
9.2 Kárpótlás és jótétel a rendszerváltás utáni Magyarországon	171
10. Összefoglalás	176
Bibliográfia	181
Függelék	201
Rövidítések jegyzéke	201
1. sz. térkép	202
2. sz. térkép	203

Köszönetnyilvánítás

Elsősorban Molnár Juditnak, a témavezetőmnek köszönöm a doktori éveim alatt nyújtott segítségét, és hogy értékes javaslataival segített e dolgozat átdolgozása és javítása során.

Külön köszönet illeti szakmai támogatásukért és segítségükért Apor Pétert, Bohus Katát, Csósz Lászlót, Karsai Lászlót, Laczó Ferencet, Pető Andreát, Szécsényi Andrást, valamint Tomka Belát és az SZTE BTK Jelenkortörténeti doktori program tanárait.

Mindig szeretettel gondolok vissza a Közép-európai Egyetemen töltött éveimre és ottani tanáramra, akik végképp elkötelezetté tettek a történészszakma mellett, és olyan alapot biztosítottak, amelyre azóta is építhetek. Nélkülük nem tartanék ma ott, ahol.

Doktori tanulmányaim alatt több konferencián való részvételem is elősegítette a kapcsolatépítést más nációjú holokauszt-történészekkel és zsidóságkutatókkal, ám a Workshop on the History and Memory of National Socialist Camps and Extermination Sites konferenciasorozat fordulópontot jelentett szakmai és magánéletemben is. Évek óta tartó barátságukért, támogatásukért és együttműködésükért hálás vagyok Janine Fubelnek, Christoph Gollaschnak, Katja Grosse-Sommernek, Denisa Nešťakovának és Mareike Ottersnek. Sokat tanultam tőlük.

Hosszú lenne itt felsorolni mindazon magyar és más nemzetiségű kollégáimat és barátaimat, akik személyre szabott konstruktív kritikával, javaslatokkal vagy más módon segítettek elő disszertációm megírását és szakmai előmeneteletem, így kollektíven emlékezek meg róluk.

Fuchs György és kollégái a Pest Megyei Levéltárban évek óta biztosítottak számomra szakmai segítséget, valamint fáradhatatlanul, a lehető leggyorsabban hozzák ki a kikért anyagokat, így a gyakorlatban kutatásom előmenetelének legfőbb előmozdítói voltak.

Tanulmányaimat anyagilag és szakmailag támogatta a Yad Vashem Archives, a European Holocaust Research Infrastructure, a J. and O. Winter Fund és a Fondation pour la Memoire de la Shoah, ezért hálás vagyok nekik.

Végezetül köszönet illeti családomat és Illés Tamást, amiért türelemmel elviseltek a disszertációírás legnehezebb szakaszaiban is.

1. Bevezetés

„Április 21-én az oroszok közeledtére evakuáltunk. Sachsenhausenba vittek mindnyájunkat. [...] Sachsenhausenből az egészségeseket megint azonnal továbbvitték, csak az egészen legyengült, súlyos betegeket hagyták ott. Így engem is. Másnap déli 12-kor már felszabadítottak az oroszok. Kórházba vittek és itt gondos ápolásban részesültem 3 hónapon keresztül, 42 kilóra sikerült felhízlniuk. Jövő terveimet anyám és testvéreim haza érkezésétől teszem függővé.”¹

Többnyire így érnek véget azok a visszaemlékezések, amelyeket a hazatért holokausztúlélők a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság előtt mondtak el. A holokauszt köztudatba ivódott narratívája általában eddig a pontig szól a túlélők történetéről, esetleg még részét képezi a zsidó közösségek újjáélesztése, az első megemlékezések, illetve az, hogyan vándoroltak ki a túlélők, miután szembesültek azzal, hogy a családjukból senki nem tért vissza. Ezáltal az a látszat alakulhat ki, hogy a túlélők a holokauszt eltorzult világából visszatértek a korábban elveszítettnek hitt „normális életbe”,² nehéz küzdelem árán újrakezdték az életüket, és bár a háború és az üldöztetés sok mindent megváltoztatott, az élet mégis visszatért a régi kerékvágásba.

Ennél azonban jóval bonyolultabb a túlélők története, ugyanis a holokauszt és következményei hosszú időre meghatározták az életüket. A háború vége és a „normalitásba való visszatérés” valójában nem egy cezúra volt, hanem egy hosszú átmenet, amelyre rányomta bélyegét a korábbi jogfosztás, kifosztás, megaláztatás, a deportálás és a táborokban fogolyként, a fronton munkaszolgálatosként vagy épp az, amit a nyilas rémuralom alatt éltek át. Sokan évekig voltak hadifoglyok, vagy hontalanoknak,

¹ 2055. DEGOB-jegyzőkönyv, Herskovits Katalin. Az Országos Zsidó Segítő Bizottság albizottsága, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) a háború végén kiküldetéseket szervezett a koncentrációs táborokba, amelyek során névjegyzékeket készítettek az életben maradt magyar zsidókról, és segítettek nekik hazajutni, valamint összegyűjtöttek mintegy 4600 tanúvallomást is tőlük. A DEGOB jegyzőkönyvek eredeti példányait a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZSML) őrzi. 3515 darab beszkenelve és átiratban, a nevek anonimizálásával elérhető a www.degob.hu honlapon (Utolsó letöltés: 2020. március 12.). A témáról bővebben lásd: Horváth Rita: *A magyarországi zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

² Zoë Waxman: *Women in the Holocaust: A Feminist History*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 134. A „normalitásra” reflektál Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest: Magvető, 2002. 314. című regényében a táborokból hazatérő Köves Gyuri és az újságíró párbeszéde: „Sok borzalmon kellett-e keresztülmenned? –, s azt feleltem, attól függ, mit tart borzalomnak. Bizonyára – mondta erre, némiképpen feszélyezettnek látszó arccal – sokat kellett nélkülözni, éhezni, és valószínűleg vertek is talán, s mondtam neki: természetesen. – Miért mondd, édes fiam – kiáltott arra fel, de már-már úgy néztem, a türelmét veszve –, mindenre azt, hogy »természetesen«, és mindig olyasmire, ami pedig egyáltalán nem az?! – Mondtam: koncentrációs táborban ez természetes. – Igen, igen – így ő –, ott igen, de... – s itt elakadt, habozott kissé – de... nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes!”

menekülteknek fenntartott táborokban éltek,³ egészségük ideiglenesen vagy tartósan megromlott, szeretteiket elveszítették, pszichológiai sérüléseket szenvedtek. Sok túlélő évekig nem tudott munkába állni, segélyekből élt, vagy épp hosszantartó kórházi kezelésre szorult. Mindezt tetézte, hogy a túlélők igen gyakran szociális vákuumba érkeztek vissza: se családjuk nem maradt, se javaik, amelyekre alapozhatták volna az új életet, ezért sokan inkább a kivándorlás mellett döntöttek.

Kutatásom célja feltérképezni, milyen jellegű kárpótlást és jóvátételt kaphattak a túlélők a háború utáni években (1945–1948) és a kommunizmus idején (1948–1989). Mivel már évek óta kutattam a Yad Vashem Archives számára a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában (a továbbiakban: MNL PML), így az bizonyult a legkézenfekvőbbnek, hogy ez a megye álljon a doktori disszertáció középpontjában.⁴ Eredeti tervem szerint a rendszerváltás utáni kárpótlás és jóvátétel alkotta volna a disszertáció utolsó nagy témakörét, azonban a kutatás időbeli korlátai és a dolgozat terjedelmi megkötései miatt ennek kifejtésétől itt el kell tekintenem, csupán rövid áttekintésre van mód.

A visszatérő túlélők előbb saját maguk próbálták visszaszerezni javaikat; erőfeszítéseiket attól függően koronázta siker, hogy a helyi elöljáróság, a közigazgatási szereplők vagy épp a nemzsidó lakosság, később pedig a kárpótlást kezelő intézmények hogyan viszonyultak hozzájuk. A kormány már 1945-ben létrehozta az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát, amelynek feladata az ún. „elhagyott” javak (köztük a deportáltak vagyontárgyai) kezelése volt. 1947–1948 folyamán ezt a funkciót részben átvette az Országos Zsidó Helyreállítási Alap (a továbbiakban: OZSHA). Az alap azonban csupán 1954-ig funkcionált; miután beolvasztották az Állami Egyházügyi Hivatalba, a rendszerváltásig nem esett szó a túlélők kárpótlásáról és jóvátételéről. A szocializmus idején azonban érkezett jóvátétel az NSZK-ból: az 1960-as és 1970-es években kormányközi megállapodásoknak köszönhetően különböző áldozati csoportok kaphattak egyszeri kifizetéseket a Nemzetközi Vöröskereszt és a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete (a továbbiakban: NÜÉSZ) segítségével.

³ Displaced persons camp; e táborokat elsősorban Németország és Ausztria területén hozták létre menekülteknek, illetve a koncentrációs táborok volt foglyainak, akik nem tudtak vagy nem akartak hazatérni. A táborlakók gondját az ENSZ és az UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) viselte. Habár e táborokat ideiglenesnek szánták, sokan éveket töltöttek ott, mielőtt emigráltak vagy végleg hazatértek.

⁴ E témakörben több más megye és város levéltáraiban maradtak ugyan fenn releváns iratok (pl. MNL Baranya Megyei Levéltára, Szegedi Zsidó Hitközség iratai), azonban országosan a források hiányos volta nehezíti a kutatást és összehasonlító elemzést.

Jóllehet a magyar holokauszt és a kifosztás egyes aspektusait a kutatók alaposan feldolgozták, eddig csupán néhányan foglalkoztak a jóvátétellel, és még nem született mélyreható elemzés a témában. Lévéen, hogy ma Magyarországon a holokauszt túlélők jóvátétele még mindig része a közbeszédnek, mi több, politikailag is igen érzékeny, vitatott téma (lásd például a versengő áldozatiságot, a szélsőjobb oldali vélekedést arról, hogy „már mindent visszafizettünk”), szükség lenne egy jól dokumentált áttekintésre. Céлом e hiátus – legalább részbeni – megszüntetése, és kutatásom révén megalapozott információkkal hozzájárulni egy újra és újra felmerülő problémakör tisztázásához.

2. Módszertan

2.1 Források

Kutatásom során elsősorban arra a kérdésre igyekeztem választ találni, hogy hogyan tudták újramezteni az életüket a túlélők: vissza tudták-e szerezni korábbi tulajdonukat vagy örökségüket, milyen forrásokból kaptak – ha kaptak – kártalanítást, kárpótlást? Ez a kárpótlás elegendőnek bizonyult-e az újramezteshez? Milyen károkért kaptak jóvátételt? Milyen viszony állt fenn a túlélők és a kárpótlást, jóvátételt kezelő intézmények között? Hogyan változtak a kárpótlást és jóvátételt szabályozó előírások a vizsgált időszak alatt?

Az általam vizsgált Pest megye neve és területe sokat változott a 20. században: 1950-ig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye az ország legnagyobb és legsűrűbben lakott megyéje volt, az 1950-es megyerendezéskor azonban területét kétfelé osztották Bács-Kiskun és Pest megyére. Mivel a MNL PML gyűjtőköre a ma Pest megyében található településekre korlátozódik, így kutatásomat is erre a területre szűkítettem (lásd 1. és 2. sz. térkép a függelékben).

Munkám során végignéztem a mai Pest megye 86 községének 1938 és 1948 között keletkezett közigazgatási iratait.⁵ Ezek között bőségesen található a helyi zsidóság életére vonatkozó adalékok a vizsgált időszakból; többek között a túlélők levelei és jogi ügyeinek dokumentációja, az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának működésére vonatkozó források, és az ingatlanok tulajdonjogával kapcsolatos dokumentumok. E forráscsoporttal kapcsolatban súlyos probléma, hogy igen sok esetben hiányoznak a háború alatt keletkezett iratok, csupán 1945-től datálható a levéltári anyag.⁶

Ezen kívül feltártam a megyei Pénzügyigazgatóság és az Elhagyott Javak Kormánybiztossága helyi megbízottjainak iratanyagát. Előbbi az országban egyedülálló módon tartalmazza az összes Pest megyei zsidó család vagyonbevallását, amelyet 1944

⁵ Ami a megyei városokat illeti, az MNL PML iratanyagában csak Szentendre és Vác közigazgatási iratai találhatóak meg (illetve a nagykőrösi iratokat 2020 végén költöztették át ide). A többi város anyagát Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) őrzi. Ezeket az iratokat (Újpest kivételével) nem volt módomban áttekinteni a doktori időbeli megkötése miatt. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, az OZSHA és az NSZK jóvátétel irataiból azonban minden Pest megyei esetet kiválogattam, így azon túlélőket is, akik korábban megyei városokban laktak.

⁶ Fuchs György, az MNL PML levéltárosának tájékoztatása szerint az 1950-es évekig nem volt kötelező levéltárba adni az előjárósági iratanyagokat, így a háború alatt sok település anyaga megsemmisült: elégett a harcok során, illetve a Vörös Hadsereg katonái használták el tüzelőnek vagy alomnak a lovaik alá. Bizonyos esetekben az elmenekülő németbarát tisztviselők semmisítették meg az iratokat.

áprilisában kellett elküldeniük a Pénzügyigazgatóságnak, a Sztójay-kormánynak⁷ a német megszállás után kiadott 1600/1944. M. E. sz. rendelete értelmében.⁸ Ezen különleges állomány alapján rekonstruálhatók a zsidók háború előtti életkörülményei, hiszen a kérdőívek mind személyes, mind vagyoni adatokat tartalmaznak.

A MNL Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL) kutattam az Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratait, azonban sajnálatos módon szovjet belövés miatt 1956-ban az anyag nagy része elpusztult. Csupán hatdoboznyi iratanyag maradt meg, közte csak elvétve akadnak Pest megyei ügyek. Szintén az MNL OL-ban találhatóak az Országos Zsidó Helyreállítási Alap iratai, elsősorban az alap által megszerzett ingatlanok jogi ügyeire vonatkozó dokumentáció, amely között elszórtan (és sajnos csak töredékesen) megtalálhatóak a szervezet belső működésére vonatkozó információk is. A Német Szövetségi Köztársaságból az 1960-as és az 1970-es években érkező jóvátétel magyar vonatkozású iratanyaga is az MNL OL-ban található: mindazon kérvények, amelyeket magyar zsidók nyújtottak be a Vöröskereszthez és a NÜESZ-hez. Az 1970-es évekből származó anyag digitalizált mikrofilm formájában kutatható.

Kutattam továbbá a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesületénél (a továbbiakban: NÜB), itt azonban túlnyomó többségében a NÜB-nek a rendszerváltás idején, illetve azután végzett tevékenységének dokumentációja található, a szocializmus idején az NSZK-ból érkező jóvátétel iratanyagának nagy része már korábban átkerült az MNL OL-ba.⁹

Mindemellett az országos zsidó szervezetek iratait is kutattam a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban, köztük a Pesti Izraelita Hitközség, a Magyar Izraeliták Országos Szervezete, a Magyar Izraeliták Országos Irodája (a továbbiakban: MIOI), valamint az Országos Zsidó Segítő Bizottság (a továbbiakban: OZSSB), az American Joint Distribution Committee (a

⁷ Sztójay Döme 1944. március 22-től vezette a kollaboráns kormányt, így fő felelőse a vidéki zsidóság gettósításának és deportálásának.

⁸ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 46.852 (izraelita és az 1939. IV. tc. alapján zsidónak minősített nem izraelita vallású) zsidó élt az 1941-es népszámlálás adatai szerint. A vármegye összlakossága 1.534.031 fő volt, tehát a zsidók ennek 3%-át tették ki. A pénzügyigazgatósági anyag csupán a mai Pest megye területén található települések iratanyagát tartalmazza, ezért a fenti számból le kell vonni a ma Bács-Kiskun megyében található járások és városok zsidó lakosainak számát. Így a mai Pest megye területén élt zsidóság lélekszáma 39.651 fő volt 1941-ben. Összesen 8.358 vagyonevallást őriz az MNL PML. A gyűjtemény ugyanakkor tartalmazza néhány gyár, üzem, valamint egy-egy izraelita hitközség és Szentegylet vagyonevallását is. Népszámlálási adatok: Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest: KSH, 1993. 220–233.

⁹ A rendszerváltás utáni kárpótlás iratanyagát 2015-ben a CLIV. törvény alapján a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár kapta meg. Jelenleg ez az iratanyag nem kutatható. Lásd: VERITAS Intézet. <https://veritasintezet.hu/hu/rolunk-irtak/701-mti-karpotlasi-iratok-a-veritasnal>. A törvény szövege megtalálható itt: Jogtár. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1500154.TV> (Utolsó letöltés: 2021. március 8.).

továbbiakban Joint)¹⁰ és a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress)¹¹ magyarországi képviseleteinek hivatalos dokumentumait. Ezen forrásanyagból nemcsak az derül ki, hogy hogyan igyekeztek érvényesíteni az érdekeiket a zsidó szervezetek a magyar kormánnyal folytatott tárgyalások során, hanem az is, hogy a nemzetközi egyesületek milyen segítséget nyújtottak a túlélőknek.

Hogy behatóbban elemezhessem a zsidó szervezeteknek a jóvátétellel kapcsolatosan kialakított „hivatalos” álláspontját, végigolvastam az *Új Élet*, a legmeghatározóbb zsidó újság számaiban 1945 és 1956 között megjelenő vonatkozó cikkeket. Ezen írások kommunikálták a magyar zsidóság felé a kárpótlás és jóvátétel egyes lépéseit, és hogy milyen jogi lehetőségeik vannak a túlélőknek.

Amennyiben erre lehetőség adódott, az eseteket kiegészítettem a túlélők tanúvallomásaival, interjúikkal vagy más, hozzájuk kapcsolódó forrásokkal (például anyakönyvi adatokkal). Ehhez egyrészt a DEGOB által összegyűjtött jegyzőkönyveket használtam, másrészt kutattam az 1994-ben alapított USC Shoah Foundation által létrehozott Visual History Archive-ban.¹² Ezen interjúk annyiban adnak többletinformációt a DEGOB-jegyzőkönyvekhez képest, hogy a túlélők háború utáni életét is érintik, azonban az interjúalanyok csupán kis része beszélt a kárpótlásról, és amennyiben felmerült a téma, általában egy-két mondatban tértek csak ki főleg a Nyugat-Németországból, illetve a rendszerváltás után kapott jóvátételre. Sem az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, sem pedig az OZSHA tevékenysége nem bukkant fel még utalás szintjén sem az általam meghallgatott interjúkban. Természetesen ez nemcsak arról árulkodik, hogy az interjúkészítők nem kérdeztek rá, és a túlélők sem érezték szükségét beszélni a témáról, hanem arról is, hogy a két intézménnyel a túlélőknek csak kis része került kapcsolatba.

Mindent egybevetve a fentebb felsorolt gyűjtemények alapján rekonstruálható a Pest megyei holokauszt túlélők élettörténetének háború előtti és utáni szakasza is, amely megvilágítja a jogfosztás, a kifosztás hatásait, a kárpótlás folyamatát, valamint a túlélők küzdelmét, hogy újrakezdhesék az életüket. Az esettanulmányok ezáltal lehetőséget

¹⁰ A Jointot 1914-ben alapította Jacob Schiff, eredetileg azzal a céllal, hogy anyagi segítséget nyújtson a Palesztinában élő zsidóknak. Az évek során azonban a Joint kiterjesztette tevékenységi körét, szociális és közösségi támogatást nyújtott közép- és kelet-európai, valamint nyugat-ázsiai zsidóknak, továbbá katasztrófák esetén azonnali segélyeket adott az érintetteknek.

¹¹ A Zsidó Világkongresszust, amely a zsidó közösségeket és szervezeteket tömöríti, Genfben alapították 1936-ban, központja New Yorkban található. Fő célja, hogy a zsidóság érdekeit diplomáciai úton képviselje.

¹² USC Shoah Foundation Visual History Archive. <https://sfi.usc.edu/vha> (Utolsó letöltés: 2020. március 12.). A VHA 3778 magyar származású túlélővel készített interjút tartalmaz, ebből az 1310, magyar nyelvű videót vettem vizsgálat alá.

biztosítanak a mélyreható mikrotörténeti elemzésre és az üldöztetés és háború utáni következményeinek összekapcsolására.

2.2 Mikrotörténet és terminológia

Disszertációm célja közelebbről megvizsgálni, hogy a kárpótlás és jóvátétel egyes fázisait hogyan élték meg a túlélők – lehetőség szerint az ő szempontjukból, amihez egyének vagy családok történeteit használom fel. A megszokott politikatörténeti szemszög helyett tehát mikrotörténeti megközelítést alkalmazok, amely bepillantást nyújt a holokauszt túlélők életébe. A mikrotörténeti megközelítés különösen alkalmas az egyén életére hatást gyakorló történelmi folyamatok vizsgálatára, mivel átfogó narratívák helyett lokális kontextusban vizsgálja a történelmi eseményeket, és így az egyéni tapasztalatok, stratégiák, aktorok kerülnek előtérbe. Az elemzés fókuszának leszűkítése megvilágítja a döntéshelyzeteket, és azt is, hogy hogyan értékelték az egyes emberek az eseményeket és mindennapi életük történéseit.¹³ Egy-egy történelmi esemény aprólékos vizsgálata révén pedig megfigyelhetővé válik a „kivételes szabályszerűség” vagy „kivételes normális”,¹⁴ amely hozzájárul az átfogó szabályszerűségek dinamikájának megértéséhez.

A mikrotörténelem – Szekeres András szavaival élve – egy „rendkívül általános dolgot próbál meg körüljárni,” amire, „úgy látszik, bizonyos általánosítások egyszerűen nem válaszolnak megfelelően”.¹⁵ Így a léptékváltás, amellet, hogy új szempontból mutatja be tárgyát, hozzásegíthet a tapasztalatszerzéshez, egy problémakör újraértelmezéséhez is. A mikrotörténeti esettanulmányok nem feltétlenül reprezentatívak szociológiai értelemben véve, viszont általánosabb problémákra utalnak. A vizsgált egyének, csoportok ugyanis nem a társadalomtól függetlenül léteznek, hanem annak részei, és folyamatos kölcsönhatásban állnak vele – így kapcsolódik a mikrotörténelem a makrotörténelemhez.

Az esettanulmány alapú kutatás módszertanával több szakértő is foglalkozott már, főképp a szociológia és a politológia területén. John Gerring megfogalmazása szerint az eset egy

¹³ Claire Zalc – Tal Bruttman: Introduction: Toward a Microhistory of the Holocaust. In: Uők (eds.): *Microhistories of the Holocaust*. Oxford–New York: Berghahn, 2017. 2–3.

¹⁴ „Exceptional normal”, Zalc – Bruttman: Introduction, 4.; Szekeres András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. Miskolc: Hajnal István Kör – BAZ Megyei Levéltár, 2003. 29.

¹⁵ Uo. 22.

térbelileg behatárolt jelenség, amelyet egy bizonyos időtartamban szemlélünk, maga az esettanulmány pedig egy eset/egység intenzív vizsgálata, amelynek célja, hogy megvilágítsa esetek egy nagyobb csoportjának természetét. Az elemzett egységek nem teljesen reprezentatívak az egész társadalomra nézve,¹⁶ azonban az esettanulmányok erőssége, hogy segítségükkel jobban feltérképezhetők az ok-okozati mechanizmusok.¹⁷ Az esetek kiválasztása a szociológiában és néhány más társadalomtudomány területén különböző alapelvek mentén történhet.¹⁸ Ennek során érdemes szem előtt tartani az esetek összességét, amelyekből választ a kutató, és hogy milyen szempontok vezérlik majd az elemzés során. Ügyelnie kell arra is, hogy részrehajlás, egyoldalúság nélkül válassza ki a bemutatott eseteket, tehát azokat ne a hipotézise alátámasztására használja.

Bent Flyvbjerg dán kutató szellemes tanulmányban cáfolta az esettanulmány alapú kutatással kapcsolatos öt félreértést – néhány gondolata hasznos e disszertáció szempontjából is. Flyvbjerg szerint igaz, hogy az esettanulmányokból nem mindig lehet általánosítani (ami persze nagyban múlik a kiválasztott eseten és a kontextuson), azonban úgy véli, az általánosítás mint a tudományos haladás fő forrása túlértékelt, míg a „precedens ereje” alábecsült. Az esettanulmányok által generált, nem általánosítható tudás ugyanúgy értékes lehet a tudományos fejlődés szempontjából.¹⁹ Előnynek tartja továbbá az esetek információ-orientált kiválasztásánál azt, hogy ezáltal megismerhetőek egy adott probléma mélyen rejlő okai és annak következményei, és kevesebb esetből a maximális mennyiségű információ nyerhető ki. Ilyen elemzésnél az extrém, deviáns és kritikus eseteket érdemes választani, és a kutató figyelme az általánosítástól inkább a problémakör sokszínűségének bemutatásához fordul. A részletekben gazdag narratíva, amely képes megragadni a történet komplexitását, a valóság összetettségét, egyben lehetőséget biztosít az olvasóknak, hogy a tanulmányt ők maguk értelmezhesék. Az eredmény így maga az esettanulmány, amely elősegítheti az olvasónak a téma iránti érzékenyítését is.²⁰

Történelmi, kvantitatív kutatás során különösen igazak Flyvbjerg megállapításai. Mivel a kutatók nem feltétlen szociológiai adatokkal dolgoznak, így sokszor érdekesebb az

¹⁶ John Gerring: *Case Study Research – Principles and Practices*. New York: Cambridge University Press, 2007. 19–20.

¹⁷ Alexander L. George – Andrew Bennett: *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004. 21.

¹⁸ Erre lásd például Jason Seawright és John Gerring nagy hatású tanulmányát: *Case Selection Techniques in Case Study Research: A Menu of Qualitative and Quantitative Options*. *Political Research Quarterly*, vol. 61 (2008), no. 2, 294–308.

¹⁹ Bent Flyvbjerg: *Five Misunderstandings about Case-Study Research*. *Sociologisk tidsskrift*, vol. 12 (2004), no. 2, 123–125.

²⁰ Uo. 127–128.; 136–137.

érdekes, atipikus epizódokat kiválasztani, amelyek révén több körülményt lehet feltárni, és amelyek több információt tartalmaznak, ellentétben a jellemző esetekkel, amelyek kevésbé információgazdagok. Ez egyben feltételezi az átlagos, „reprezentatív” esetek ismeretét is, hiszen a kutató azokhoz viszonyítva választja ki az extrém vagy deviáns eseteket.²¹ A szociológiával ellentétben a történetírásban nem előfeltétel a reprezentativitás, az esettanulmányok kiválasztásánál ezért kerülhet a hangsúly az egyediségre. Az így kapott esettanulmányok információgazdag leírást tesznek lehetővé, ezért központi szerepet kap az interpretáció.

E disszertációnál hasonló szempontokat szem előtt tartva választottam ki az eseteket. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, az OZSHA és az NSZK-ból érkező jóvátétel teljes iratanyagát, valamint a túlélők által írt leveleket tartalmazó előljárósági iratok túlnyomó többségét végignézve nyilvánvalóvá vált, hogy melyek a „tipikus” esetek, és melyek azok, amelyek érdeklődésre tarthatnak számot a bennük rejlő információtöbblet miatt. A terjedelmi korlát miatt nem állt módomban minden ilyen esetről írni, az elemzés során azonban mindig figyelembe vettem a kutatás alatt összegyűlt ismereteket, és azokhoz viszonyítva, illetve azokat beemelve igyekeztem még átfogóbb képet adni a kárpótlás-jóvátétel egyes lépéseiről. Ennek megfelelően a fejezetek bevezető részében a kárpótlás egyes lépéseinek makrotörténeti hátterét ismertetem: itt a szakirodalom és az általam talált források alapján nagyobb léptékű eseményekről, illetve országos hatáskörű intézményekről van szó. Az utánuk következő esettanulmányok problematizálják azt, hogy a túlélők életében valójában hogyan zajlottak ezek az események (mondhatni, hogyan viszonyult a gyakorlat az elmélethez). Végül a fejezetek összefoglalásában az ismertetett és az általam áttekintett összes eset tanulságait szem előtt tartva vonom le a következtetéseket. A háború után írt, kárpótlást igénylő leveleknél lehetőség volt az esetek tipizálására is, ott ez is szerepel a bevezetőben.

Az itt ismertetett ügyek célja mindemellett illusztrálni, hogyan kapcsolódott össze a kifosztás és az üldöztetés a háború utáni újrakezdet megpróbáltatásaival; mozaikszerűen felvillantani, milyen szereplők tettei befolyásolták egy-egy vagyontárgy sorsát, hogy viszonyultak a túlélőkhöz a kárpótlás/jóvátételt kezelő szervek és fordítva. A felhasznált források természetéből fakadóan nem minden esetben tudtam feltárni, hogy végül kinek a birtokába kerültek a javak – az előljárósági anyagokban fellelt ügyek például gyakran töredékesek voltak; a zsidó vagyonnal foglalkozó számtalan bizottság és intézmény forrásai

²¹ Robert E. Stake: *The Art of Case Study Research*. London–New Delhi: Sage, 1995. 8.

pedig vagy megsemmisültek, vagy csak egy részük került be a levéltárba, így néhány ügy lezárását egyáltalán nem lehetett fellelni. Az iratok azonban enélkül is sokat elárulnak arról, hogy az egyes intézmények hogyan kezelték az ügyfeleiket és a kérdéses javakat, és milyen fordulópontok álltak be a zsidó–nemzsidó viszonyban. Az esettanulmányok nyilvánvalóan nem adhatnak teljes képet a hazatérés és újrakezdés nehézségeiről, mégis bepillantást nyújtanak a túlélők mindennapi gondjaiba és konfliktusaiba, amelyek által az olvasó a nagyobb összefüggéseket is jobban átlátja.

Maguk az esettanulmányok sokféle elemzési szempontra adnak lehetőséget: nemcsak azt világítják meg, milyen hatással volt a holokauszt a túlélők életére hosszú távon, hanem azt is, hogy a túlélők hogyan értékelték az üldöztetést, a hazatérést; milyen volt a kapcsolat zsidók és nemzsidók között, milyen típusú károkat voltak kénytelenek elszenvedni a túlélők és melyekért kaphattak kompenzációt, hogyan befolyásolta a kárpótlás és jóvátétel egy-egy egyén vagy háztartás mikroökonómiáját, hogyan alkalmazták a kárpótlással kapcsolatos rendeleteket és előírásokat a különböző szereplők, hogy érdekeiket érvényesíthessék, és így tovább. Ily módon a kárpótlás és jóvátétel mikrotörténeti megközelítése nemcsak politikatörténeti szempontból nyújthat új kutatási eredményeket, hanem jogi, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, intézménytörténeti szempontból is.

Az elemzés elméleti hátteréhez szükséges az üldözötteket ért károk és a jogorvoslati kategóriák besorolása. Előbbieket Stephen Roth két csoportra osztotta: az egyén személyét ért sérelmekre, illetve anyagi jellegű veszteségekre. Az esetleges egészségkárosodás és pszichológiai sérülések mellett a személyt ért károk közé tartozik a hozzátartozók elvesztése és az emberi jogok (a hivatás szabad megválasztása és űzése, szabadság, választójog, emberi méltóság, szociális biztonság stb.) megsértése. Az anyagi veszteségek jelenthetik az ingatlanok, vállalkozások, mezőgazdasági birtokok, ingóságok, bankszámlák, befektetések, ékszerek és műtárgyak elvesztését.²²

A sokféle kár, amit a zsidók elszenvedtek, természetesen összetett megoldásokat követelt meg a háború után. Eleinte azonban a legtöbb európai országban csupán az „árjásított” vagy elrablott javak visszaadására és a jogok visszaállítására fordítottak figyelmet. A jóvátétel gondolata csak az 1950-es években merült föl, ám akkor igen gyorsan a jogorvoslati folyamatok részévé vált.

²² Stephen Roth: *Indemnification of Hungarian Victims of Nazism*. In: Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, 1997. 736–737.

A témával foglalkozó szerzők a kárpótlási és jóvátételi folyamatokat általában természetük (gazdasági/pénzügyi, szimbolikus stb.) vagy aszerint osztályozzák, hogy milyen kárt kompenzálják. Peresztegi Ágnes a tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a Roth által a személyt ért sérelmek és károk kategóriájába soroltakért lehetetlen volt kompenzálni a túlélőket, továbbá, hogy az emberi jogok megsértése után az igazság helyreállításának jogi szempontból négy módja lehetséges: *kárpótlás*, azaz az elkobzott, ellopott javak visszaszolgáltatása; *jóvátétel*, amennyiben az eredeti állapot visszaállítása kivitelezhetetlen; az *elkövetők megbüntetés*e és a *megbékélés*.²³

A magyar jognyelvhez hasonlóan külföldi szerzők esetében is gyakran összerosódnak a fogalmak, illetve különböző terminusokat használnak hasonló jogi folyamatokra.²⁴ Theo van Boven azonban részletes osztályozást állított össze, és a kártalanítás ötféle módszerét különböztette meg. Terminológiája szerint létezik „*restitution*”, amely az eredeti állapot visszaállítása, „*compensation*”, amelyet gazdaságilag felmérhető károkért nyújtanak, míg az üldöztetés túlélőinek nyújtott orvosi és pszichológiai segítségre, valamint jogi és szociális ellátásra a „*rehabilitation*” kifejezést alkalmazza. Listáján a két utolsó tétel általában hosszú távon történik meg, és hatékonyságuk a politikai akaraton és a társadalom hozzáállásán múlik. Van Boven az igazságkeresést, nyilvános bocsánatkérést és megemlékezést úgy nevezi, hogy „*satisfaction*” (kielégítés), ami az áldozatok morális kiengesztelését jelenti. Végül a „*guarantees for non-repetition*” (meg nem ismétlődés garanciái), úgy mint intézményi átalakítások, az emberi jogok promótálása, a végrehajtás és szociális ellátás hozzájárulása biztosítják azt, hogy az atrocitások többé ne forduljanak elő.²⁵

A következetesség kedvéért, a jogi és történelmi kontextust is figyelembe véve, e kifejezéseket disszertációmban a következőképp használom: *kártalanításnak* nevezem az elkobzott javak visszaszolgáltatását; a párizsi békeszerződés, valamint az 1947. évi XVIII. törvény megfogalmazásának megfelelően *kárpótlásnak* pedig a vissza nem adható eltulajdonított javakért fizetett összeget.²⁶ A magyar jogrendszerben a „kárpótlás” kifejezés

²³ Peresztegi Ágnes: Jóvátétel és kárpótlás Magyarországon, 1945–2003. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 676–684.

²⁴ Lásd például: Marilyn Henry: Fifty Years of Holocaust Compensation. *American Jewish Yearbook*, vol. 102 (2002), 4–5.

²⁵ Theo van Boven: Victims' Rights to a Remedy and Reparation: The New UN Principles and Guidelines. In: Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 38. Lásd még: Shannon L. Fogg: *Stealing Home: Looting, Restitution, and Reconstructing Jewish Lives in France, 1942–1947*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 7.

²⁶ Az 1947. évi XVIII. törvény 26. cikkében szereplő megfogalmazás szerint „olyan esetekben, amikor valamely jószág nem adható vissza, vagy [egy személy] javaiban sérelmek vagy károk révén veszteséget szenvedett, a magyar kormánytól magyar pénznemben kárpótlást fog kapni.”

a rendszerváltás utáni törvénykezésben vált bevetté, mivel azonban e kifejezés már a háború utáni első, a zsidóságot érintő törvényekben és rendeletekben is szerepel, mégpedig épp az eltulajdonított javak visszaszolgáltatását illetően, ezért úgy vélem, hogy a szó használata legitim és nem anakronisztikus.

A holokauszttal kapcsolatos szakirodalomban elterjedt a *jóvátétel* mint szakkifejezés azon kompenzációtípusokra, amelyeket a zsidóság által elszenvedett, az emberi jogokat érintő sérelmekért fizetnek. Ide tartoznak a kényszermunkáért, a tartós egészségromlásért, az állampolgárságtól való megfosztásért, a karrierlehetőségek korlátozásáért, a gettóban vagy koncentrációs táborban töltött időért, az elveszített rokonokért stb. járó jóvátételi összegek. A jóvátétel tehát szimbolikus gesztus, morális kiengesztelés az államtól, az általa elkövetett nem anyagi jellegű károkozásért. Maga a jóvátétel szó szinte pontos megfelelője a német *Wiedergutmachung*-nak, ami a német jogban kifejezetten a holokauszt túlélőknek járó különböző életjáradékokra, illetve egyösszegű kompenzációtípusokra vonatkozik.

A fentiekén túl Theo van Boven kategorizációját és meghatározásait alapul véve külön kategóriaként kezelem a *rehabilitációt*, a túlélők *morális kiengesztelését*, valamint a *meg nem ismétlődés garanciáit*.

2.3 Szerkezeti felépítés

Az általános bevezetés, a metodológiai és historiográfiai fejezetek után a disszertáció negyedik fejezete rövid történelmi háttérrel vázol fel. Ezután időrendi sorrendben haladva a túlélők által a háború utáni években kezdeményezett ügyeket veszem górcső alá, elsősorban az általuk írt levelek alapján. Jóllehet az Elhagyott Javak Kormánybiztossága már 1945-től kezdve működött, igen sokan azt megkerülve igyekeztek visszaszerezni korábbi javaikat, nem elhanyagolható tehát azon ügyek száma, amelyeket különmegegyezéssel, az előljáróságok vagy a helyi hatóságok segítségével bonyolítottak le. A hatodik fejezet a kormánybiztosság történetére fókuszál – sajnos azonban igen kevés, az intézmény által létrehozott forrás maradt fenn, és az előljárósági iratok között is minimális az olyan ügyek száma, amelyekben a kormánybiztosság érintett volt, így csupán hézagosan lehet rekonstruálni, hogyan töltötte be a szerepét. Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának funkcióját 1947–1948 folyamán az Országos Zsidó Helyreállítási Alap vette át, ez az intézmény a hetedik fejezet főszereplője. Az OZSHA működését illusztráló

esettanulmányok a kárpótlás mechanizmusának egy másik oldalát mutatják be: azoknak a történetét, akik az Alap által megszerzett ingatlanok ügyeiben érintettek voltak, vagyis esetükben olyan örökségről van szó, amelytől vagy elestek, vagy az OZSHA-val történő egyezkedés révén részben vagy egészben hozzájutottak. Mivel az Alapnak a túlélők szociális gondozását és kárpótlását érintő tevékenységéről szinte egyáltalán nem maradt fenn forrás, így igen nehéz erről átfogó képet festeni. A nyolcadik fejezetben a Nyugat-Németországból érkező jóvátétel folyamatát elemzem a jóvátételre jelentkezők kérelmei alapján. Az esettanulmányok megvilágítják, milyen szempontok alapján választották ki azokat, akik végül kaptak a jóvátételre szánt összegből, és hogyan zajlott le a jóvátétel folyamata.

A fejezetek az adott intézmény vagy kárpótlási-jóvátételi folyamat történelmi, jogi körülményeinek bemutatásával kezdődnek. Az érintett túlélők kárpótlási ügyét összekötöm az előzményekkel, vagyis a kifosztással, üldöztetéssel – feltéve, hogy ez lehetséges. Ily módon az esettanulmányok nemcsak azt világítják meg, hogy mely típusú károkért kaptak kárpótlást és jóvátételt a túlélők, hanem betekintést nyújtanak a kártérítéssel foglalkozó intézmények működésébe, a holokauszttal hosszú távú következményeibe és végső soron az adott időszak társadalom- és politikatörténetébe is.

A disszertáció tartalmaz továbbá földrajzi és időbeli kitekintést: a (nyugat-)németországi vonatkozó törvények sok szempontból úttörőek voltak, és utat mutattak a többi európai országban lezajló kárpótlási folyamatokhoz. Kihatással voltak továbbá a más országokban lakó túlélők életére is, ezért szükséges ismertetni őket. Másfelől elengedhetetlen szólni a rendszerváltás utáni magyarországi eseményekről is, mivel a szocialista rendszer összeomlása gyökeres változásokat hozott a jóvátétel kezelésében.

Lévén, hogy a doktori kutatás időben, a disszertáció pedig terjedelmében korlátozott, a témához kapcsolódó, ám annak kereteit meghaladó forrásokat, történelmi eseményeket itt nem áll módomban elemezni. Ide tartozik például a közösségi és hitközségi vagyon kárpótlása, amely szorosan kapcsolódik témámhoz, azonban mégis egy külön fejezetét alkotja, és a terjedelmi megkötések nem teszik lehetővé a tárgyalását.

Azon perek iratai, amelyeket a túlélők elkobzott javaik új tulajdonosai ellen indítottak, külön forráscsoportot képeznek; ám ezek a források csupán a háború után első néhány év esetében biztosítanak többletinformációt, és akkor sem minden ügyben, hiszen gyakran történt különmegegyezés a peres felek között a hatóságok megkerülésével.

Messzire vezetne annak vizsgálata, milyen hatással volt az ingatlanok államosítása a kárpótlásra: nem egy esetben ugyanis a túlélők által visszaszerzett üzemeket, lakásokat, mezőgazdasági területeket ismét elkobozták tőlük a szocializmus alatt, vagy éppen fordítva, az államosított lakások közül jutottak hozzá egyhez. Ez a téma azonban csak lazán kapcsolódik a kárpótlás és jóvátétel történelmi folyamatához, a nagyarányú államosítás ugyanis 1948–1949-ben kezdődött, a bérházakat pedig 1952-ben államosították, a holokauszt túlélőknek viszont már 1945–1946 folyamán lakáshoz kellett jutniuk, ha újra akarták kezdeni az életüket. Vizsgálni lehetne továbbá azt is, mennyiben járult hozzá a holokauszt túlélők kárpótlásához a kitelepített németek, a Vörös Hadsereg elől különféle okokból elmenekültek, például náci vagy nyilas szimpatizáns köztisztviselők hátrahagyott javainak elosztása. Mindkét téma esetében külön kutatást igényelne a vagyonok felmérése, az azokat illető direktívák feltérképezése és a történelmi háttér ismertetése, amire nem vállalkozhatok e disszertáció keretein belül. Mindazonáltal érintőlegesen mindkét témáról lesz szó, így arról is, hogy azok milyen hatással voltak/lehettek a túlélők életére.

Szintén a terjedelmi megkötések akadályozzák a háború után külföldön maradt, oda emigrált, alijázó²⁷ vagy a Magyarországtól elcsatolt területeken élő magyar zsidók kárpótlásának és jóvátételének elemzését. Ugyan ez a téma közvetlenül kötődik a disszertáció tárgyához, azonban túlságosan sok tényezőt (úgy mint az adott országban lezajló kárpótlási folyamat, az adott ország és Magyarország diplomáciai kapcsolata, különböző nemzetközi, a túlélőket képviselő szervek tevékenysége stb.) kéne figyelembe venni ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a magyar túlélők helyzetéről.

Végül pedig grandiózus vállalkozást jelentene felmérni, hogy az árjásított vagyonból összességében mennyit kaptak vissza a zsidók, illetve országosan milyen mennyiségben kaptak kárpótlást és jóvátételt. Történészek több ízben megkísérelték felmérni a magyar zsidóktól elkobzott javak mennyiségét;²⁸ ezt egészíthetné ki egy ilyen jellegű kutatás. A

²⁷ Palesztinába, illetve 1948 után Izrael államba bevándorló.

²⁸ Lásd például: Yehuda Don – László Varga: Private Jewish Real Estate in Hungary in 1944, Before Deportation: Quantitative Evaluation. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért: tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Mazsihisz: Budapest, 2002. 113–143. A szerzők a túlélők által vissza nem igényelt, és így később államosított korábban zsidó tulajdonban lévő ingatlanok értékét 995.036.000 pengőre becsülték. Kádár Gábor és Vági Zoltán 20–25%-ra tette a magyar zsidók részesedését az össznémeti vagyonból a két világháború között (*Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest: Hannah Arendt – Jaffa, 2005. 27.) A szerzőpárossal és Ungváry Krisztiánnal (*A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest: Jelenkor, 2017. 81. Ungváry szintén 20–25%-ra becsülte e vagyont) vitatkozott Bolgár Dániel, aki szerint csak 7–8% körül lehetett. Bolgár Dániel: Mítoszok a zsidó jólétről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk*, 60. évf. (2015) 4. sz. 112–163. Tekintve, hogy e disszertációnak nem célja a zsidóság összvagyonának számszerűsítése, sem az „árjásítás” gazdasági vonatkozásainak feltárása, hanem a vagyonnal kapcsolatos konfliktusokkal és annak társadalmi vonzataival foglalkozik, a szerző Ungváry

források hiányosságai és szétszórtsága miatt azonban szinte lehetetlen lenne megbecsülni az állami kárpótlás eredményességét, az viszont bizonyos, hogy a magyar zsidók csupán töredékét kapták vissza a korábban árjásított javaknak.

Mint a legtöbb történelmi téma tehát, a holokauszt túlélők kárpótlása és jóvátétele is bonyolult és sokoldalú, sokféle szempont megfontolására ad módot, amelyeket a narratíva és a terjedelmi megkötések miatt a történésznek korlátoznia kell. Mindezen elméleti és metodológiai megfontolások után sem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a történelem az egyes emberek tapasztalatainak összessége, vagyis amit Gideon Reuveni így fogalmazott meg: „Néha hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a történelem történetek mesélése is a megtörtént eseményekről.”²⁹

Krisztiánnal ért egyet, aki a következővel érvelt viszontválaszában: „Lehet, hogy a zsidók összvagyon a nemzeti vagyon 25%-a volt, hanem csak 15%. Ez azonban teljesen mindegy annyiból, hogy a korszakban mindenki abból indult ki, hogy a zsidó vagyon rendkívül jelentős, és ennek megfelelően cselekedett.” Ungváry Krisztián: „Semmi okunk sincs azt hinni, hogy a zsidók jók, jobbak voltak a kapitalizmusban” – Válasz Bolgár Dánielnek. *Múltunk*, 60. évf. (2015b) 4. sz. 169.

²⁹ Gideon Reuveni e-mailje a szerzőnek, 2019. augusztus 13.

3. Szakirodalmi háttér

3.1 Nemzetközi szakirodalmi háttér

Az 1980-as évek végétől terelődött a figyelem a zsidóság kifosztására, gazdasági megsemmisítésére. A történetírásban ekkor jelent meg az a vonal, amelynek képviselői azt vallották, hogy a holokausz meg történetéhez kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárult a náci politikusoknak azon törekvése, hogy Németország gazdasági és szociális problémáit megoldják: vagyis a zsidók üldözésének egyik oka a vagyonuk megszerzésére való törekvés volt.

Németországban az 1990-es évek végén kezdődtek kutatások a lokális és regionális szinteken zajló kifosztásról,³⁰ Martin Dean pedig az ukrainai kollaboránsok motivációit elemezve jutott arra a felismerésre, hogy a lehetséges anyagi előnyök sokat nyomtak a latban, amikor azt mérlegelték, hogy segítséget nyújtsanak-e a németeknek.³¹ Ebbe a történetírói folyamatba illik Götz Aly könyve is, amelyben amellet érvelt, hogy a náci vezetés politikai célja az volt, hogy a zsidó javakkal jóléti társadalmat és államot teremtsen Németországban; ez a folyamat aztán radikalizálódott, és végül a zsidók kiirtásába torkollott.³² Ez az elemzés azonban már rögvést a megjelenése után kritikát váltott ki a történésztársadalomból egyrészt Aly egyoldalú, kizárólag anyagi érdekek által vezérelt ember- és társadalomábrázolása miatt, másrészt azért, mert a kifosztás és a német társadalom hozzáállása közti összefüggést tévesen ok-okozati viszonyként írta le.

Frank Bajohr 2004-es tanulmányában a történeti kutatás egyik hiányosságaként említette, hogy nem elég hangsúlyos az üldözöttek nézőpontja,³³ a különböző aktoroknak, illetve a

³⁰ Lásd: Frank Bajohr: *'Aryanisation' in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*. Oxford: Berghahn Books, 2002.; Harold James: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.; Jean-Marc Dreyfus: *The Looting of Jewish Property in Occupied Western Europe: A Comparative Study of Belgium, France and the Netherlands*. In: Martin Dean – Constantin Goschler – Philipp Ther (eds.): *Robbery and Restitution – The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York–Oxford: Berghahn, 2007. 53–68. stb.

³¹ Martin Dean: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941–1944*. New York: St. Martin's Press, 1999.

³² Götz Aly: *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Frankfurt: S. Fischer, 2005.

³³ Frank Bajohr: *Expropriation and Expulsion*. In: Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 60. Ugyanakkor Dan Michman könyvében számba vette a holokausztkutatás alakulását és azokat a szerzőket, akik figyelembe vették annak „zsidó dimenzióját”. Dan

társadalomnak a kifosztásban játszott szerepe és a zsidó–nemzsidó viszony a zsidó vagyon tükrében. E témák azóta kurrens, „divatos” tárgyává váltak a történelmi kutatásnak,³⁴ ezzel együtt az „árjásításnak” a holokauszt túlélők életére gyakorolt hatása, a kárpótlás lehetőségei, a múlttal való szembenézés, majd a jóvátétel is fókuszba került. A nagy jóvátételi perekkel³⁵ párhuzamosan a kutatók figyelme a kifosztásban szerepet játszó intézményekre, például a bankokra terelődött, és sok helyen megindult annak a feltárása, hogy a pénzintézetek és államok milyen szerepet vállaltak a zsidóság gazdasági megsemmisítésében.³⁶

A kárpótlás és jóvátétel kutatását szintén ösztönözték a nemzetközi visszhangot kiváltó holokausztpererek, ám nem csak erre vezethető vissza a megélénkült történészi érdeklődés. Thomas Huber a kárpótlás témája iránt megnyilvánuló társadalmi és szakmai figyelmet különböző tényezőkre vezeti vissza, többek közt a múlt kibeszélésének igényére, a Szovjetunió bukása után átértékelődő Kelet-Nyugat közti kapcsolatokra, és az ennek nyomán átrendeződő jóvátételi rendszerekre.³⁷ Tény, hogy a holokauszt gazdasági oldalának feltárásával majdnem egyidőben a történészek a kárpótlás kutatását is elkezdték, a 2000-es évek első fele óta pedig már jelentős mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre.

Michael Marrus, a Torontói Egyetem professor emeritusa a historiográfiai háttér ismeretében hangsúlyozza, hogy a kárpótlás és jóvátétel kutatása ellensúlyozhatja azt a radikális, marxizáló elméletet, amely szerint a zsidó vagyon megszerzése volt az üldöztetés fő mozgatórugója. Úgy véli ugyanis, hogy ez a nézet trivializálja és eltorzítja a holokauszt

Michman: *Historiography of the Holocaust from a Jewish Perspective: Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. London: Vallentine Mitchell, 2003.

³⁴ Lásd például: Avi Beker (ed.): *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust – Confronting European History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001.; Anna Wylegała: About „Jewish Things”: Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*, vol. 44 (2016), no. 2, 83–119.; Uő: Listening to Different Voices: Jewish, Polish and Ukrainian Narratives on Jewish Property in Nazi-Occupied Eastern Galicia. In: Gaëlle Fisher – Caroline Mezger (eds.): *The Holocaust in the Borderlands: Interethnic Relations and the Dynamics of Violence in Occupied Eastern Europe*. Göttingen: Wallstein, 2019. 157–183.; Ștefan Cristian Ionescu: *Jewish Resistance to „Romanianization”, 1940–44*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.; Eric Le Bourhis: Dispossession as Practice. Riga, 1939–1942. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, vol. 65 (2018), no. 3, 120–150.; Frank Bajohr: No „Volksgenossen”: Jewish Entrepreneurs in the Third Reich. In: Robert Gellately – Nathan Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2001. 45–65.; illetve legújabban: Christoph Kreutzmüller – Jonathan Zatlín R. (eds.): *Dispossession – Plundering German Jewry, 1933–1953*. H.n.: University of Michigan Press, 2020.

³⁵ Például a holokauszt túlélők pere a svájci bankok ellen 1996-ban, illetve a rabszolgamunkásként töltött évekért, valamint biztosításért járó kompenzációért és az elrablott műkincsekért. Lásd: Michael J. Bazyler – Roger P. Alford (eds.): *Holocaust Restitution – Perspectives on the Litigation and Its Legacy*. New York–London: New York University Press, 2006., valamint Judah Gribetz – Shari C. Reig: The Swiss Banks Holocaust Settlement. In: Ferstman – Goetz – Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide*, 115–144.

³⁶ Bajohr: Expropriation and Expulsion 55., 57; Fogg: *Stealing Home*, 5.

³⁷ Thomas Huber: Holocaust Compensation Payments and the Global Search for Justice for Victims of Nazi Persecution. *Australian Journal of Politics and History*, vol. 48 (2001), no. 1, 85–90.

történetét, mert azt sugallja, hogy a zsidókat nem származásuk miatt rekesztették ki a társadalomból és gyilkolták meg, hanem a vagyonuk miatt. A kárpótlással foglalkozó kutatások viszont épp azt mutathatják meg, hányféle kár és sérelem érte a túlélőket.³⁸ Itt lép be a képbe a jóvátétel morális töltete – amelyben különbözik a kárpótlástól –: az üldözésben aktívan résztvevő államok ezáltal igyekeztek jóvátenni az elkövetett igazságtalanságokat. A megfelelő jóvátétel kritériuma épp az, hogy áldozatközpontú, igazságtalanságként kezeli a múlt eseményeit, és felveti a felelősség kérdését.³⁹

Az okozott kár – megfelelő kárpótlás kettőssége több történelmi műben is megjelenik. A 2007-ben kiadott *Robbery and Restitution* című tanulmánykötet⁴⁰ szerkesztői „kettős, ám elválaszthatatlan témakombinációként”⁴¹ hivatkoztak a kifosztásra és kárpótlásra, a szerzők pedig országonkénti bontásban, európai perspektívába helyezve vizsgálták a két folyamatot. E kötet mérföldkő a kárpótlás kutatásában, egyik hiányossága azonban az, hogy a tanulmányokból hiányzik a túlélők nézőpontja. Ahogy maguk a szerkesztők fogalmaztak: „a zsidó áldozatok perspektíváját, amelyre sötét árnyékot vetettek az elvesztett tulajdont illető keserű összeütközések, nem egyszerű annak szélesebb európai történelmébe beilleszteni [...]. Ehelyett inkább a zsidó élet háború utáni újjáépítésének történetével kellene összevetni, ami nagyrészt Európán kívül zajlott le.”⁴²

Mivel a kifosztás majd kártalanítás és kárpótlás a háború előtt, alatt és után is összekötötte az elkövetők, áldozatok és a kifosztásból profitálók, valamint örökösök sorsát, ezért különösen alkalmas arra, hogy megvilágítsa zsidók és nemzsidók, zsidók és állam/kormányzat kapcsolatát, az egyes országok társadalmi struktúráját, a háború utáni államok belső működését, az egyes szereplők politikai érdekeit. Az elmúlt két évtizedben a vonatkozó nemzetközi kutatás megközelítések és perspektívák egész sorát alkalmazta és vizsgálta: politikai, jogi, gender, gazdasági, társadalomtörténeti, pszichológiai és így tovább,⁴³ valamint felbukkantak a *Robbery and Restitution* című kötet példáját követő

³⁸ Michael R. Marrus: Restitution and its Discontents. In: Peter Hayes (ed.): *How was it possible? A Holocaust reader*. Lincoln–London: University of Nebraska Press, 2015. 842.

³⁹ Fogg: *Stealing Home*, 7–8.; Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens: Introduction. In: Uők: *Reparations for Victims of Genocide*, 8.

⁴⁰ Dean – Goschler – Ther (eds.): *Robbery and Restitution*.

⁴¹ Constantin Goschler – Philipp Ther: A History without Boundaries. In: Uo. 3.

⁴² “The perspective of the Jewish victims, over which the bitter conflicts regarding lost property have cast a dark shadow, cannot simply be integrated within a broader European history of how postwar societies dealt with the legacies of the Nazi past. Rather, this must be contrasted with the story of the reconstruction of Jewish life after the war that took place largely outside of Europe.” Goschler – Ther: A History without Boundaries, 14–15.

⁴³ Lásd például: Michael Bazylar, et al. (eds.): *Searching for Justice after the Holocaust*. New York: Oxford University Press, 2019.; Bazylar – Alford (eds.): *Holocaust Restitution*; Kateřina Králová: The „Holocausts” in Greece: Victim Competition in the Context of Postwar Compensation for Nazi Persecution. *Holocaust*

írások, amelyekben a szerzők a kifosztást összekötötték a háború utáni újjáépítéssel és kárpótlással.⁴⁴

Annak ellenére azonban, hogy a kutatás egyre kiterjedtebb, a kárpótlás témája sokáig nem ágyazódott be tudományos téren a holokauszt általános narratívájába: a 2004-ben Dan Stone szerkesztésében kiadott, vezető holokausztkutatók által írt *The Historiography of the Holocaust*⁴⁵ című reprezentatív műből például teljesen kimaradt a téma – a könyvismertetést írók pedig az embermentést, a semleges államok holokausztra adott reakcióit és egyes országok holokausztörténetét hiányolták belőle – a kárpótlást és jóvátételt nem.⁴⁶ De hiányzik a kárpótlás a legtöbb holokausztmúzeum állandó kiállításából is. Ennek egyik oka lehet az, hogy a gazdasági megsemmisítés és a kárpótlás nem illik bele a második világháború tipikus kronológiájába: nehezen meghatározható ugyanis, hogy pontosan mikor kezdődik a kifosztás, és mikor a kártalanítás, mivel ezek nem esnek egybe katonai/politikatörténeti eseményekkel, de még nemzetállamok szintjén is viszonylag nehéz megállapítani az időhatárokat.⁴⁷

Mint a kifosztás esetében, a kárpótlás és jóvátétel kutatásánál is érdemes mikroszinten vizsgálni az áldozatok szemszögét. A holokausztkutatásban néhány évtizede végbement fordulat nyomán egyre több mikrotörténeti, helytörténeti, egyes egyének vagy családok sorsát feldolgozó esettanulmány készül. A mikrotörténeti kutatás „megszólaltatja” az áldozatokat; bemutatja környezetüket és azokat a szenvedéseket, amelyeken átmentek; így különösen alkalmas arra, hogy a kutató ezen keresztül kösse össze azokat az értük járó kárpótlási és jóvátételi programokkal.

Studies – A Journal of Culture and History, vol. 23 (2017), no. 1–2, 149–175.; Herbert Block: The Restitution of Holocaust-Era Jewish Communal Property: An Unfinished Item on the Jewish Diplomatic Agenda. *Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 3 (2009), no. 1, http://www.israelcfr.com/documents/issue7_block/pdf (Utolsó letöltés: 2020. március 13.) stb.

⁴⁴ Lásd például: Fogg: *Stealing Home; Plundered, but by whom? – Protectorate of Bohemia and Moravia and Occupied Europe in the Light of the Nazi Art Looting – Proceedings of an International Conference*. Prague: Documentation Centre for Property Transfers of Cultural Assets of World War II Victims, 2015.; Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.; Branko Lakić – Haris Dajč: The Holocaust and Restitution in Serbia: Confiscation of Jewish Property in Serbia. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, vol. 41 (2018), no. 3, 607–616.; Constantin Goschler – Jürgen Lillteicher (eds.): *‘Arisierung’ und Restitution: Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland nach 1945 und 1989*. Göttingen: Wallstein, 2002. stb.

⁴⁵ Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

⁴⁶ Mark Levene: Review of *The Historiography of the Holocaust*. <https://reviews.history.ac.uk/review/411> (Utolsó letöltés: 2020. március 13.).

⁴⁷ Fogg: *Stealing Home*, 8.

3.2 Magyar vonatkozó kutatások

A magyar holokauszt historiográfiában a kifosztás és a kárpótlás még mindig különálló, össze nem kötött témák. A kutatást Götz Aly és Christian Gerlach kötete, *Az utolsó fejezet* katalizálta,⁴⁸ amelyben különösen nagy hangsúlyt fektettek a holokauszt gazdasági és gazdaságpolitikai vonatkozásaira: hogy miként kapcsolódott a források újraelosztása a társadalompolitikához és a háborús erőfeszítésekhez. A szerzőpáros több más megállapítása mellett ez a fajta megközelítés is szinte azonnal kiváltotta a magyar kutatók kritikáját és válaszait.⁴⁹ Kádár Gábor és Vági Zoltán azt hangsúlyozták, hogy ugyan a holokauszt jórészt valóban a megoldatlan gazdasági problémákra vezethető vissza, azonban a tervek és megvalósításuk között mély szakadék húzódott. A magyar állam ugyanis képtelen volt kézben tartani a kifosztást, továbbá a várt fellendülés helyett inkább zavarok támadtak a gazdaságban, amikor többszázezer embert kapcsoltak ki belőle.⁵⁰ Karsai László szerint a szerzők figyelmen kívül hagyták az „önfinanszírozó népiértés” jellegzetességeit, a gettósítás és deportálás költségeit, továbbá a kifosztás kaotikus menetét, amely központi, egységes szabályozás hiányában végül oda vezetett, hogy a magyar állam, illetve közvetve a német megszállók kezére a zsidó vagyonnak csupán a töredéke került.⁵¹

Mindazonáltal *Az utolsó fejezet* további kutatásokra ösztönözte a magyar történészeket. Kádár Gábor és Vági Zoltán a *Hullarablás: A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* című művükben részletesen írtak a kifosztás folyamatáról. A gazdasági okok mellett kiemelték a magyar holokauszt végrehajtásában a magyar állam és a társadalom felelősségét is,⁵² valamint említést tettek a kárpótlásról, illetve főként annak elszabotálásáról. Ungváry Krisztián *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege* című könyvében a magyarországi zsidóellenességet társadalmi beágyazottsága szempontjából vizsgálta, ennek során a holokauszt „átlagos” elkövetőit, a kifosztás haszonélvezőit kutatta.⁵³ Jóllehet ő is

⁴⁸ Götz Aly – Christian Gerlach: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945*. Budapest: Noran Kiadó, 2005.

⁴⁹ Történészek körében (azóta is) vitatott pontok még többek között Eichmann és deportálási csoportjának szerepe, hogy a német vagy a magyar fél kezdeményezte-e az összes magyar zsidó deportálását, volt-e deportálási „mesterterv”, és így tovább. A kérdéstről lásd Karsai László könyvkritikáját: *A holokauszt utolsó fejezete*. *Beszélő*, 10. évf. (2005a) 10. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-utolso-fejezete> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 5.), illetve *Yad Vashem Studies*, vol. 34 (2006), 293–329., továbbá Ungváry Krisztián ellenérveit: *Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa*. *Századok*, 149. évf. (2015a) 1. sz. 1–32.

⁵⁰ Kádár Gábor – Vági Zoltán: “Racionális” népiértés Magyarországon. *BUKSZ*, 15. évf. (2003) 3. sz. 219–227.

⁵¹ Karsai: *A holokauszt utolsó fejezete*.

⁵² Kádár – Vági: *Hullarablás*, 14.

⁵³ Ungváry: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*.

nagy szerepet tulajdonított a gazdasági tényezőknek a holokauszthoz vezető úton, hangsúlyozta, hogy „téves azt gondolni, hogy a deportálási, kitelepítési, majd tömeggyilkossági program elsődleges hajtóereje a zsidó vagyon megszerzése” volt.⁵⁴ Ehelyett több okra vezette vissza a magyar zsidók kifosztását és deportálását: a rasszista alapú népesedéspolitikára, a helyi antiszemitizmusra, az ezzel egybeeső érdekekre, és arra a törekvésre, hogy a valuta ne veszítse el vásárlóerejét, amelyek együtt vezettek radikalizálódáshoz.⁵⁵ Így, bár az Aly-Gerlach szerzőpáros könyve inspirálta, bizonyos szempontból meg is haladta azt.

A kutatásom során talált dokumentumok alátámasztják azt az érvet, hogy a magyar zsidók kifosztása során elkobzott javak újraelosztását általában a helyi hatóságok szervezték, és hogy központi direktívák hiányában a vagyonból nemcsak a legkülönbözőbb társadalmi rétegek, hanem sokféle intézmény, szervezet is profitált. Ez valószínűsíti azt is, hogy maga az állam valóban csak egy részéhez jutott hozzá. Mindemellett, jóllehet az „örségváltás” és a zsidóság gazdasági pozícióinak kisajátítása mindig is központi szerepet játszott a (szociál)politikában, úgy vélem, téves azt a holokauszt elsődleges mozgatórugójaként ábrázolni az antiszemita ideológia helyett, hiszen épp az antiszemitizmus vezetett oda, hogy a politika a zsidókat első számú bűnbakká tette meg, akiket ki lehetett semmizni. Így ebben nem értek egyet az Aly–Gerlach szerzőpárossal, habár mind az ő, mind pedig a magyar szerzők kutatási eredményei nagyban hozzájárultak a holokauszt ezen aspektusának feltárásához és az erről szóló vitákhoz.

Yehuda Don és Varga László 2002-es tanulmányukban megkísérelték felmérni azoknak az ingatlanoknak az értékét, amelyek az államosítások során állami tulajdonba mentek át, mert a holokauszt után senki nem formált tulajdonjogot rájuk.⁵⁶ E felmérés alapjául azok a megszálló német hatóságok által kiküldött kérdőívek szolgálnak, amelyekben 740 izraelita hitközség adott számot javairól.

A kárpótlással ezzel szemben időben elszórtan, egymástól függetlenül írtak különböző kutatók, legfőképpen annak jogi vonatkozásait vizsgálva. Vásárhelyi István *Restitution in International Law*⁵⁷ című könyve jóval a jelenkori holokausztkutatás előtt, az 1960-as évek

⁵⁴ Uo. 516.

⁵⁵ Uo. 516–517.

⁵⁶ Don – Varga: *Private Jewish Real Estate*. Ugyanez magyarul is megjelent: Jehuda Don – Varga László: *Jelentések a náci hatóságoknak. A történelem kvantitatív forrásai*. In: Jehuda Don (szerk.): *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Budapest: MTA Judaisztika Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 2006. 170–185.

⁵⁷ István Vásárhelyi: *Restitution in International Law*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.

közepén jelent meg, és szorosan kapcsolódik ahhoz a politikai, diplomáciai küzdelemhez, amelynek során Magyarország megpróbált egyezséget tető alá hozni az NSZK-val annak érdekében, hogy a magyar túlélők is kapjanak kárpótlást. Mivel a nyugat-német törvények a kifizetéseket a két ország közti diplomáciai kapcsolat meglétéhez kötötték, és a német politikusok eleinte elutasították a magyar követeléseket, Vásárhelyi érvelésével alátámasztotta, hogy Magyarországnak igenis joga volt követelésekkel fellépni Németországgal szemben. A műben a második világháború utáni, tulajdonon visszajuttatásáról rendelkező jogi lépéseket vizsgálta nemzetközi háttérbe ágyazva: hogyan fejlődött ki az a jogi alap, amely lehetővé tette a háború során elkobzott, elvesztett, ellopott tulajdonok visszajuttatását, milyen szerepet játszottak ebben a békeszerződések, a német állam hozzáállása. A könyv második fele a magyar esetre fókuszál: milyen szerződések, megegyezések biztosították a javak visszaadását, hogyan próbálták feltalálni e javakat, milyen törvények, rendeletek vonatkoztak rájuk. Jóllehet kimerítően ír a jogi és nemzetközi fejleményekről, nem esik külön szó a zsidóságról. Ám a történelmi háttér és a szerző pozíciójának ismeretében (pénzügyminisztériumi államtitkár volt) valószínűsíthető, hogy a csak angolul megjelent könyv a diplomáciai folyamat részeként a nyugati világot igyekezett meggyőzni arról, hogy az NSZK-nak kötelessége jóvátételt szolgáltatni Magyarországnak.

Jóval később, a rendszerváltás után Herbert Küpper, német jogász cikke jóformán észrevétlen maradt, jóllehet figyelemre méltó módon Magyarország és Németország jóvátételhez való hozzáállását két időszakban vetette össze: a szocializmus alatt és után, külön kitérve az NSZK-ból a szocialista Magyarországra érkező kárpótlásokra is. Küpper elmagyarázta a témába vágó jogi terminusokat is, és felsorolta a kárpótlást és jóvátételt szabályozó fontosabb törvényeket és rendeleteket.⁵⁸

Ugyanekkor jelent meg Stephen J. Roth tanulmánya,⁵⁹ amelyben megkísérelte a témával kapcsolatos legfontosabb jelenségek tipologizálását. Nemcsak a már említett károkat osztályozta, hanem megkülönböztette a magánemberek „elhagyott” javait a zsidó hitközségek kommunális vagyonától, és foglalkozott a magyar állam felelősségének kérdésével is, amit három periódusra osztott: az 1944. márciusi megszállás előtti időszakra, a megszállástól a nyilas hatalomátvételig terjedő hónapokra, majd a nyilas érára.

Peresztegi Ágnes 2005-ös tanulmánya szintén jogi szemszögből vizsgálta a jóvátételt. Felsorolta a címben is említett két időpont (1945–2003) között hozott legfontosabb

⁵⁸ Herbert Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, jóvátétel Magyarországon és Németországban. *Magyar jog*, 44. évf. (1997) 7. sz. 385–397.

⁵⁹ Roth: Indemnification of Hungarian Victims of Nazism.

szabályozásokat, valamint olyan problémákat is érintett, mint például, hogy jogi szempontból lehetetlen kárpótolni a túlélőket elveszített rokonaikért. Egy olyan független történelmi bizottság felállítását sürgette, amely az „igazság felkutatása” által történelmi konszenzust érne el a későbbi megbékélés elősegítése érdekében.⁶⁰ Ilyesmi azóta sem történt Magyarországon, és minden bizonnyal naiv feltételezés, hogy bármelyik kormány felállíthatott volna a politikai csatározásoktól teljesen független szakértői bizottságot, amelynek eredményeit a társadalom többsége konszenzusként fogadja el.

A kárpótlás kezdeti szakaszáról, a hazatérők ezzel kapcsolatos nehézségeiről Pécs vonatkozásában Vörös István Károly írt.⁶¹ A szerző amellet, hogy behatóan foglalkozott a zsidó vagyon kérdését szabályozó rendeletekkel, kitért arra is, hogy milyen lépéseket tett, tudott tenni a zsidó közösség.

A zsidóktól elrabolt nemesfém tárgyakat és egyéb értékeket Ausztria területére szállító „aranyvonat” sorsáról szól Ronald Zweig könyve, *Az aranyvonat: a 20. század legnagyobb rablásának története*,⁶² amelyben hangsúlyozta, hogy a magyar zsidók kifosztásának terve eredetileg nem a náciaktól származott, így a magyar felelősség kérdését is feszegeti. Ugyanakkor megemlítette, hogy a szocialista államosítások érintették a vasfüggönyön túlról visszaérkező zsidó vagyont is. Ugyanerről a témáról szól Kádár Gábor és Vági Zoltán kötete, az *Aranyvonat: fejezetek a zsidó vagyon történetéből*, amelyben végigkövették a nyilasok által a különvonaton elhurcolt zsidó értékek történetét.⁶³

Botos János 2015-ös könyvében a magyar zsidóság kifosztását a zsidótörvényektől kezdve a háború utáni, kárpótlással foglalkozó intézmények működésén át a szocialista államosításig egyetlen folyamatként ábrázolta. Ide vette az állam által különböző okokból elhanyagolt, elmulasztott kárpótlás és jóvátétel kérdését is.⁶⁴ A könyv igen részletes adatokat közöl a kifosztásról és az állami szereplők viszonyáról a kárpótláshoz, azonban meglehetősen kevés figyelmet fordít a kifosztottak nézőpontjára, valamint a folyamat társadalomtörténeti következményeire.

⁶⁰ Peresztegi: Jóvátétel és kárpótlás Magyarországon, 676–684.

⁶¹ Vörös István Károly: „Isten nevében” – A pécsi zsidók vagyonának sorsa a vészidőszak után. In: Molnár Judit – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, 11. köt. Budapest: Múlt és Jövő, 2021. 301–327.

⁶² Zweig, Ronald: *Az aranyvonat: a 20. század legnagyobb rablásának története*. Budapest: Képzőművészeti, 2004. (eredeti angol kiadás: *The Gold Train: The Destruction of the Jews and the Looting of Hungary*. New York: Morrow, 2002.).

⁶³ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat: fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001a. 41–132. A szerzők a vonatkozó amerikai perben felkért szakértőként gyűjtötték össze a könyv anyagának nagy részét.

⁶⁴ Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Budapest: Magyar Napló, 2015.

Végezetül a rendszerváltás utáni nagy holokausztperekkel eddig csupán a sajtó foglalkozott: a különböző online portálok és nyomtatott kiadványok nyomon követték mind a MÁV ellen 2010-ben indított per részleteit,⁶⁵ mind például az OTP, a magyar állam és a Magyar Nemzeti Bank elleni perek folyamatát.⁶⁶

A kárpótlás és jóvátétel történetének megírására tett eddigi elszigetelt kísérletek, bár fontos eredményeket mutatnak fel, több problémát is felvetnek. Egyrészt nincs kialakult konszenzus a terminológiát illetően. Erre jellemző epizód, hogy a Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézete számára írt, az Országos Zsidó Helyreállítási Alapról szóló tanulmányom⁶⁷ véleményezője kifogásolta, hogy a „kárpótlás” szót használom a háború utáni és a szocializmus első éveiben lezajlott folyamatokra, valamint az OZSHA-val kapcsolatban. Érvelése szerint kárpótlásról csupán a rendszerváltás után lehet beszélni, mivel az akkori törvények kezdték használni ezt a szót. Megjegyzése fogalomhasználatom felülbírálására készített, ugyanakkor megvilágította azt is, hogy még a kárpótlással foglalkozó kisszámú szerző között sincs egyetértés arról, mikor melyik szakszó használandó. Ezért is kísértem meg egységesíteni a terminológiát e dolgozatban.

A másik hiányosság, hogy a szerzők nem építenek egymás eredményeire, ami abból is következik, hogy a kárpótlás–jóvátétel témakörében nem született még átfogó mű. Egy ilyen jellegű írásnak nemcsak a kárpótlásról szóló tanulmányok eredményeit kellene használnia, hanem a kifosztásról, illetve a magyar holokausztról szólókat is; előny lenne továbbá a *Robbery and Restitution* című kötethez hasonló felépítés, ahol a két téma kapcsolódik egymáshoz.

⁶⁵ Lásd: Hanák András: MÁV-per Chicagóban. <https://www.es.hu/cikk/2010-02-21/hanak-andras/mav-per-chicagoban.html> (Utolsó letöltés: 2021. március 1.) és Karsai László – Molnár Judit: A MÁV és a holokauszt. <https://www.es.hu/cikk/2010-03-14/karsai-laszlo8211molnar-judit/a-mav-es-a-holokauszt.html> (Utolsó letöltés: 2021. március 1.); a perújrafelvételről: Folytatódik az amerikai holokausztper a MÁV ellen. https://hvg.hu/vilag/20160204_holokausztper_usa_mav (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

⁶⁶ Lásd: Holokauszt-per indul Amerikában a magyar kormány és a MÁV ellen. <https://akibic.hu/2016/02/04/holokauszt-per-indul-amerikaban-a-magyar-kormany-es-a-mav-ellen/> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.); Amerikai holokausztper: Magyarországon kell perelni a MÁV-ot. https://jog.mandiner.hu/cikk/20150124_amerikai_holokausztper_magyarorszagon_kell_perelni_a_mav_ot (Utolsó letöltés: 2020. november 23.); Washingtoni bíróság: a holokauszt túlélői perelhetik Magyarországot az Egyesült Államokban. <https://www.szombat.org/politika/washingtoni-birosag-a-holokauszt-tuleloi-perelhetik-magyarorszagot-az-egyesult-allamokban> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.); Zubor Zsolt: Pert vesztek az OTP ellen a magyar holokauszt-túlélők. https://hvg.hu/itthon/20120823_Pert_vesztettek_a_bankok_ellen_holokauszt (Utolsó letöltés: 2021. március 1.).

⁶⁷ Klacsmann Borbála: Vitatható segítség: az Országos Zsidó Helyreállítási Alap működése esettanulmányok tükrében. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019b. 204–218.

Feltűnő továbbá, hogy az eddig született tanulmányokban, könyvekben a kárpótlásnak és jóvátételnek a szerzők szinte kizárólag a jogi, illetve jogi–politikátörténeti aspektusait vizsgálták, tehát igen sok feltáratlan kérdés maradt. Amellett, hogy a folyamatot társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti szempontból is érdemes lenne elemezni, fontos adalékokkal gazdagíthatja még a társadalmi nemek történetét, a magyarországi intézménytörténetet és az egyes közösségek mikrotörténetét.

A magyarországi kutatásról az is elmondható, hogy a kárpótlást intéző állami intézményekkel alig foglalkoztak: az Elhagyott Javak Kormánybiztosságáról és az Országos Zsidó Helyreállítási Alapról csupán egy-két tanulmány született,⁶⁸ az egyik ráadásul még 1960-ban. Szükséges lenne tehát új kutatás e tárgyban is, valamint azt is érdemes lenne vizsgálni, hogy maguk a túlélők hogyan viszonyultak ezen intézményekhez.

Végezetül természetesen elengedhetetlen a túlélők nézőpontjának beemelése a kutatásba, elvégre a kárpótlás és jóvátétel (vagy azok hiánya) az ő életüket befolyásolta a leginkább. Ez nemcsak azt foglalja magában, hogy hogyan éltek meg javaik visszaszerzését, illetve mennyire könnyítette meg az életüket a jóvátételként kapott összeg, hanem hogy hogyan vélekedtek a kormány vonatkozó lépéseiről, milyen kapcsolatban álltak a kárpótlással foglalkozó intézmények munkatársaival, ők maguk mit gondoltak a kárpótlásról és jóvátételről, vagyis a folyamat társadalomtörténeti konnotációi.

⁶⁸ Kardos Kálmán: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága. *Levéltári Híradó*, 10. évf. (1960) 2. sz. 53–64. és Cseh Gergő Bendegúz: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése. *Levéltári Közlemények*, 65. évf. (1994) 1–2. sz. 119–127.

4. Történelmi háttér

Mivel a holokausztról sokan és sokféle megközelítésből írtak már Magyarországon, így itt csak röviden térek ki rá,⁶⁹ hogy ismertessem, a Stephen Roth által megkülönböztetett károk hogyan és milyen körülmények között érték a magyar zsidókat.

A magyar kormányok által a Képviselőház, majd onnan a Felsőház elé terjesztett, majd ott nagy többséggel, bár nem viták nélkül megszavazott zsidótörvények eredményeképpen a zsidók jogai már a háború előtt csorbultak: az 1938. évi XV., majd az 1939. évi IV. törvénycikkek korlátozták részvételüket az intellektuális és gazdasági pályákon, ily módon durván megsértették a hivatás megválasztásához és űzéséhez való jogukat; a törvények következtében sokezren kényszerültek kevesebbet fizető, képzettségüknek nem megfelelő munkakörökbe. Az 1939-es törvény, valamint az 1942-ben elfogadott XV. törvénycikk miatt a zsidók magántulajdonhoz való joga is sérült, mivel e törvények lehetővé tették a kezükön lévő erdő- és mezőgazdasági ingatlanok árjásítását.⁷⁰ Az 1941. évi XV. törvény pedig megtiltotta zsidók és nemzsidók házasságát (büntönnel büntetve a konszenzuális szexuális kapcsolatot is zsidó férfi és nemzsidó nő között), ezáltal beavatkozva a magánéletbe. A diszkriminatív törvények ugyanakkor korlátozták a zsidók oktatáshoz való jogát és politikai jogait is.⁷¹ Ezzel a kormány másodrendű állampolgárokká degradálta a magyar zsidókat; az új társadalmi státus igen megalázó volt, megnőtt az öngyilkosságok száma, sokan kikeresztelkedtek, a születések száma pedig csökkent.

⁶⁹ A magyar holokausztról általában lásd: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest: Park, 2015., a kifosztásról: Kádár – Vági: *Hullarablás, a holokauszt társadalomtörténeti háttéréről*; Ungváry: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*. Az elkövetőkkel foglalkozott Karsai László: *Szálasi Ferenc: politikai életrajz*. Budapest: Balassi, 2016. és Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban: Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt*. Budapest: Scolar, 2014.; ezen monográfiákon kívül született még számos könyv, forráskiadvány, valamint tanulmánygyűjtemények, amelyek a legújabb kutatásokat tartalmazzák: helytörténeti vizsgálódásokat, illetve a jogi háttérrel, az embermentést, az üldöztetés egyes fázisait, a keresztény egyházak hozzáállását stb. tanulmányozzák. A legfrissebb szaktanulmányokat Randolph L. Braham jelentette meg a *Tanulmányok a holokausztról* 1–10. kötetében. További bibliográfiai adatok: Randolph L. Braham (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. Budapest: Park, 2010.

⁷⁰ A zsidóság mintegy 600.000 katasztrális holdnyi földbirtokából közel 130.000 holdnyt kapott a Vitézi Szék. Az 1942-es törvény kapcsán kialakult helyzetről, a zsidó birtokok sorsáról lásd: Csósz László: *Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása*. In: Molnár (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, 176–192.

⁷¹ 1938 és 1942 között összesen 22 zsidóellenes törvényt fogadott el a parlament. Lásd: Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944*. In: Molnár (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, 140–163.; és Karsai László: *A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései*. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*, 139–140.

1944-ben, a német megszállás után az üldöztetés új fázisába érkezett. A kifosztás folyamatát drasztikusan felgyorsította a Sztójay-kormány által 1944. április 16-án kiadott 1600/1944 M. E. sz. rendelet, mely kötelezte a zsidókat, hogy 10.000 pengőt meghaladó értékű vagyonukat két héten belül jelentsék be a lakhelyük szerint illetékes pénzügyigazgatóságnál. A gettósítás során aztán mindössze 50 kilogrammos poggyászt vihettek magukkal, amint azt a 6163/1944 BM. VII. sz. bizalmas rendelet előírta a hatóságoknak.⁷² Bankszámláikat zárolták, részvényeikhez nem férhettek hozzá, ingatlanaikat lezárták a hatóságok.

A gettóban, gyűjtőtáborokban a zsidók embertelen körülmények között éltek, kiszolgáltatva és kitéve a csendőrök, rendőrök, némely esetekben a német őrök brutális bánásmódjának. A hadköteles korban lévő zsidó férfiakat munkaszolgálatra hívtak be: ők fegyvertelenül, a magyar seregek mellett szolgálva egyszerre voltak kitéve a háború durvaságának és a keretlegények agressziójának. A deportálások idején azonban a munkaszolgálat sokak számára a menekülést jelentette a biztos haláltól.⁷³

A deportálás során a magyar zsidók nagy többségét Auschwitz-Birkenaubába hurcolták. Közülük azok, akiket nem gázosítottak el, hanem munkaképesnek minősítettek, kényszermunkára kerültek, és megtapasztalták a náci táborokban uralkodó embertelen körülményeket. Egyesekkel, akik fontos hadiipari üzemekbe kerültek, viszonylag jobban bántak fogvatartóik. A magyar zsidók kis része, mintegy 16.000 fő Strasshofba került, ahol a táborokban a családok együtt maradhattak, nem gázosították el az időseket, gyermekeket, betegeket. A deportálással betetőzött az üldöztetés folyamata, a zsidóságot minden emberi jogától megfosztották.

A jogtiprásokat, életre szóló károkat és sérelmeket kellett a háború után orvosolni; e dolgot arról szól, mennyiben volt/lehetett sikeres ebben az állam Magyarországon. A kárpótlás történelmi háttéréhez szükséges feltérképezni a zsidó közösségek újraalapítását, a zsidóság közvetlen háború utáni, majd a szocializmus alatti helyzetét, a kárpótlás és jóvátétel történelmi és jogi vonatkozásait. Ebben a fejezetben tárgyalom továbbá a zsidóságot

⁷² A rendeleteket közli: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. köt. Budapest: MIOK, 1958. 59. dokumentum és 83/a dokumentum.

⁷³ Az 1939. évi II. törvénycikk 230. paragrafusa kimondta, hogy „A katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú [...] egy ízben három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborokban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető.” Ugyanakkor a honvédelmi miniszter 1940-ben elrendelte, hogy az összes hadköteles korban lévő zsidót hívják be munkásszázadokba, ami így hátrányosan megkülönböztető jellegű, megalázó kötelezettséggé alakult. Karsai Elek (szerk.): *„fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”*. Budapest: MIOK, 1962. XVII, XXVII.

képviselő szervezeteknek a kárpótláshoz és jóvátételhez való viszonyát is. Eltérő mennyiségű forrás maradt fenn ugyanis az egyes fázisokról: az Elhagyott Javak Kormánybiztosságáról igen kevés újságcikk, forrás született, míg az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létesítését megelőző várakozás egész cikksorozatban nyilvánult meg az *Új Élet* hasábjain. Az *Új Élet*ben az utolsó, kárpótlással foglalkozó cikket 1948 őszén publikálták. A zsidó országos szervezetek belső forrásai is csak az 1950-es évek elejéig dokumentálják saját működésüket, illetve a kormánnyal való kapcsolattartás eseményeit. Így tehát az NSZK-ból érkező jóvátétellel kapcsolatban nehézségekbe ütközik annak felmérése, hogy általánosságban hogyan állt hozzá a zsidó közösség.

4.1 A zsidó közösség újjáéledése a háború után

A háború végén a holokauszt túlélők egy része visszatért Magyarországra, pontos számukat megállapítani azonban több okból kifolyólag is nehezen lehetne. Egyrészt, sokan még a deportálások elől Budapestre szöktek vagy elbújtak, a felszabadítás után többen egyáltalán nem tértek vissza, a munkaszolgálatosok egy része már a világháború alatt fogságba esett. Azok közül, akik visszajöttek Magyarországra, később többen emigráltak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az ország területe sokat változott a háború előtt, alatt és után.

A háború utáni időszakban hivatalosan, központilag nem írták össze sem a hazatérőket, sem az országban felszabadultakat. Stark Tamás számításai szerint a háború utáni Magyarország területén élő zsidók száma 190–240.000 körül volt, jóllehet hozzáteszi, hogy a korabeli összeírások összesen csupán 143.500 főt említenek.⁷⁴ Ugyanezt a számot Botos János 190.000-re teszi;⁷⁵ és Randolph Braham is hasonló következtetésre jut számításai során.⁷⁶ Ezen számokba nem tartoztak bele azok a zsidók, akik a háború után elcsatolt területeken éltek. Az áldozatok számát a kutatók legalább 440.000 és 570.000 közé teszik.⁷⁷

⁷⁴ Tamás Stark: *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939–1949: A Statistical Review*. New York: Columbia University Press, 2000. 111.

⁷⁵ Botos: *A magyarországi zsidóság*, 64.

⁷⁶ Braham: *A népiirtás politikája* 2. köt., 1485.

⁷⁷ Stark Tamás: Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról. In: Botos János – Kovács Tamás (szerk.): *Visszatérés – újrakezdés*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007. 11., 13, valamint Braham: *A népiirtás politikája* 2. köt., 1483–1488. A szerző Stark Tamás nyomán a (konszenzusosnak nevezhető) 550.000-es számot tartja reálisnak.

A holokauszt túlélők azonnal megkezdték közösségeik újjászervezését, miközben saját életüket is igyekeztek újjáépíteni. Mivel (főleg vidéken) sokaknak az egész családja odaveszett, gyakran kommunákba tömörülve éltek a visszaszerzett javakból és a külföldi zsidó szervezetek adományaiból.⁷⁸ Elsőként a nagyobb városokban szerveződtek újjá a hitközségek, azonban erőforrások hiányában korábbi intézményrendszerük nem tudott kiépülni.⁷⁹ Budapesten a neológ hitközséget Stöckler Lajos⁸⁰ vezette, míg az ortodoxot Kahán-Frankl Samu. Két központi szervük a Magyar Izraeliták Országos Irodája,⁸¹ valamint az Ortodox Hitközségek Központi Irodája volt.

Nemzetközi szervezetek, elsősorban a Nemzetközi Vöröskereszt, a Joint és a Zsidó Világkongresszus⁸² segítette a magyar zsidóság talpra állását; utóbbiak azt is el akarták érni, hogy a közösségek és egyének ismét önfenntartókká váljanak.⁸³ Marton Ernő kolozsvári zsidó újságíró 1945 elejétől dolgozott a Nemzetközi Vöröskereszt Háború Károsultjait Segítő szekciójának közép-európai osztályának vezetőjeként, együttműködött a Jointtal is, amely 1945 februárjában Budapesten szervezte meg magyarországi központját, végrehajtó szervezete azonban június 22-ig a Vöröskereszt „A” osztálya⁸⁴ maradt. Ekkor a zsidó szervezetek képviselői tizenkét tagú Joint bizottságot alapítottak, majd augusztusban létrehozták a magyar képviseletet, amelynek elnöke Görög Frigyes lett. A Joint a Nemzetközi Vöröskereszttől kapott kétmillió svájci frankkal alapozta meg segélyező tevékenységét.⁸⁵

1945 és 1948 között az intézmény azonnali segélyekkel támogatta a nincstelen túlélőket és az őket segítő szervezeteket. 1945-ben mintegy három és félmillió dollárt juttatott a magyarországi túlélőknek (ez az Európában szétszított segély 23%-át tette ki), amelyből

⁷⁸ Uo. 1491–1493.

⁷⁹ A pécsi zsidók hazatérésének nehézségeiről lásd: Vörös István Károly: „Mindent a deportáltakért!” A pécsi Deportáltakat Hazasegítő Szövetség tevékenysége 1945 nyarán. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig – A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi, 2016. 315–334.

⁸⁰ Stöckler Lajos (1897–1960) gyáros, 1944 júliusától a Zsidó Tanács tagja. A nyilas hatalomátvétel után a tanács tényleges vezetőjeként aktív szerepet játszott a budapesti gettó élelmézésének és védelmének megszervezésében. 1945 és 1950 között a Pesti Izraelita Hitközség és a Magyar Izraeliták Országos Irodájának elnöke. 1953-ban koholt vádak alapján letartóztatták.

⁸¹ Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest: Officina, 1946. 265–266, valamint Braham: *A népiirtás politikája* 2. köt., 1492.

⁸² A WJC Magyarországi Képviselete megalakulásáról lásd: MZSML XXXIII-3, 1. egység, ideiglenes ügyrend.

⁸³ Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem*. Budapest: Balassi, 2008. 380. Ennek érdekében a Joint konstruktív segítyt nyújtott a zsidóság átképzéséhez is. MZSML XXXIII-4-A, 46. egység, felhívás.

⁸⁴ A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság Magyarországi Kirendeltsége Section de Secours I., más néven „A” osztály volt.

⁸⁵ Braham: *A népiirtás politikája* 2. köt., 1488–1489. Az alakuló ülés jegyzőkönyvét lásd: MZSML XXXIII-4-A, Pro memoria, 1945. jún. 22.

körülbelül 20.000 fő részesült; 1948-ra ez az összeg már több mint nyolcmillió dollár volt (27%).⁸⁶ A Joint gyorsan kiépítette magyarországi segélyhálózatát, amelyben az egészségügyi intézmények mellett a zsidó intézmények támogatására és a túlélők foglalkozási átképzésére is figyelmet fordítottak.⁸⁷ A Joint bizottsága 42 gyermekotthont tartott fenn országszerte, és az élelmiszeradományokat 210 vidéki fiókja osztotta szét, amelyek népkonyhákat is fenntartottak.⁸⁸ A Joint közvetlenül is juttatott anyagi támogatást a két fő hitközség vezető testületeinek, a vidéki hitközségeknek, a cionista Hechalucoknak⁸⁹ és a Zsidó Világkongresszus keretein belül működő Statisztikai és Tudakozó Hivatalnak. Hamar ellentétbe kerültek azonban a kommunista párttal: 1946 márciusában Zeitinger Jenő, a Népjóléti Minisztérium képviselője bekerült a Joint Bizottságba, és egy évvel később már szorgalmazta Görög Frigyes eltávolítását a szervezettől.⁹⁰ Az MDP 1953-ban kiszorította a Jointot az országból. Ennek ellenére a Joint működése sikeresnek mondható, mivel nagyban hozzájárult a magyar zsidók talpra állításához, hiszen többmillió dollárt költöttek a megsegítésükre. Részben a segélynek köszönhetően a magyar zsidók nagy többsége sikeresen visszaintegrálódott a társadalomba a háború után.⁹¹

A Zsidó Világkongresszus és a Joint megosztották egymás közt a feladatokat: előbbi a helyi zsidó közösségek jogi és vagyonbiztonságának megteremtésén dolgozott, míg utóbbi a zsidók beillesztésén a társadalmi és gazdasági struktúrába. E szervezetek abból indultak ki, hogy Magyarországon demokratikus rendszer jön majd létre, amelyben a holokauszt túlélőknek érdemes lesz részt vállalniuk. A Zsidó Világkongresszus politikai

⁸⁶ Frojimovics: *Szétszakadt történelem*, 382. 1946-ban egy dollár 11,74 forintnak felelt meg, tehát igen magas összegről volt szó.

⁸⁷ A Joint konstruktív segélyéről, amelyet a zsidóság átképzéséhez nyújtott, lásd: MZSML XXXIII-4-A, 46. egység, felhívás.

⁸⁸ Lévai: *Fekete könyv*, 263. A Joint által elért eredményekről lásd: MZSML XXXIII-4-A, Tájékoztató a Joint magyarországi munkájáról, 1945. okt. 16.

⁸⁹ 1905-ben alapított baloldali cionista ifjúsági mozgalom, amelynek célja a Palesztinában való letelepedés propagálása és a telepesek arra való felkészítése. Több cionista mozgalom ernyőszervezetéként is működött. A második világháború idején tagjai akciókat szerveztek európai zsidók Palesztinába menekítésére. Lásd: Asher Cohen: *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944*. Budapest: Balassi, 2002; és Gur Dávid: *Együtt az ár ellen: ellenállás–mentés – a cionista ifjúsági mozgalmak Magyarországon, 1944*. Budapest: Kalligram, 2015.

⁹⁰ Frojimovics: *Szétszakadt történelem*, 387–389. Zeitinger feladata az volt, hogy a Jointnál esetlegesen felmerült anomáliákat jelentse feletteseinek, azonban egy belső feljegyzés szerint ezekre a problémákra a nagyközönség figyelmét is felhívta, továbbá a Joint kommunista üzemi pártszervezeteinek értekezletén kijelentette, hogy a kunmadarasi és miskolci pogromoknak, az ismét fellángolt antiszemitizmusnak a zsidóság az oka, valamint hogy a zsidóság nem illeszkedett be a demokratikus életformába. Kifogásolta azt is, hogy a Joint nem támogatja a nemzsidókat. MZSML XXXIII-4-A, 46. egység, Pro memoria.

⁹¹ A magyar zsidók kapták a legnagyobb mennyiségű segélyt Európában, és ez volt a Joint történelmének addigi legköltségesebb projektje. Kinga Frojimovics: *Different Interpretations of Reconstruction: The American Jewish Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in Hungary after the Holocaust*. In: David Bankier (ed.): *The Jews are coming back – The return of the Jews to their countries of origin after WWII*. Jerusalem: Berghahn – Yad Vashem, 2005b. 280.

szerepet is vállalt, így például részt vett a béketárgyaláson, és később képviselte az Országos Zsidó Helyreállítási Alap ügyét is. A szervezet magyarországi képvisellete, amelyhez a két nagy zsidó országos iroda vezetői is csatlakoztak, 1946 márciusában jött létre; vezetői Geyer Albert és Roth Siegfried lettek.⁹² A képviselet havi 4000 dolláros költségvetéssel dolgozott, amelynek a felét a szervezet amerikai központja, míg másik felét a Joint állta.⁹³

1945 augusztusában a zsidó jótékonyági és segélyszervezetek Görög Frigyes elnöksége alatt megalapították az Országos Zsidó Segítő Bizottságot, amely szintén magába foglalta a hitközségi és cionista szervezetek képviselőit. A bizottság Szegeden, Miskolcon és Siklóson nevezett ki vidéki megbízottakat.⁹⁴ Az OZSSB költségeit szinte kizárólag a Joint fedezte, amely azon keresztül osztotta szét a külföldről érkező segélyeket. A bizottság legfontosabb feladata az volt, hogy hazahozza az életben maradt deportáltakat, és megsegítse a nincstelen zsidókat – mindezt apolitikus módon.⁹⁵ Ehhez létrehoztak egy albizottságot, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságot, amely a Népgondozó Hivatal és a Hazahozatali Kormánybizottság segítségével végezte feladatát. A DEGOB tagjai csomaggal, ruhával és pénzzel látták el a túlélőket a vasútállomásokon, a betegek számára külön kórházat rendeztek be. Rendszeresen osztottak ebédet a rászorulóknak, gyógykezelést fizettek az azt igénylőknek, és 4802 főnek adtak pénzsegélyt.⁹⁶

Az OZSSB 1946 nyaratól folyamatosan csökkentette a segélyezendők számát, ugyanakkor új segélynemeket vezetett be: házassági, családalapítási és terhességi segélyeket. Otthont tartottak fenn az időseknek és a gyógyíthatatlan betegeknek.⁹⁷ A segélyezés mértékéről árulkodik a háború után Heller Imre által összegyűjtött statisztika: a budapesti mintegy százezer főnyi zsidó körülbelül 77%-a igényelt ruhasegélyt a Jointtól, 46%-uk élelmiszersegélyt, 66%-uk rendszeres megélhetési segélyt.⁹⁸

⁹² MZSML XXXIII-3, 1. egység, a WJC Magyarországi Képviselétének ideiglenes ügyrendje.

⁹³ Frojimovics Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után. In: Molnár (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, 293–295.

⁹⁴ Az OZSSB alapító okiratát lásd: MZSML XXXIII-7-A, 1. egység, megállapodás az Országos Zsidó Segítő Bizottság létrehozásáról, 1945. aug. 31, illetve uo. 2. egység, tervezet az OZSSB működésére vonatkozólag, valamint 3. egység, az OZSSB működésének alapelvei. Az iratok közt nem maradt információ arról, hogy a megbízottak milyen tevékenységet fejtettek ki helyben.

⁹⁵ Braham: *A népiértés politikája* 2. köt., 1490, valamint Lévai: *Fekete könyv*, 263.

⁹⁶ A budapesti zsidóság nyomora. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*. Budapest: Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegegyesületének évkönyve, 1947. 52–53. A DEGOB költségeit szintén teljes egészében a Joint finanszírozta. MZSML XXXIII-4-A, jegyzőkönyv, 1945. jún. 14. A DEGOB történetével és tevékenységével kapcsolatban lásd: Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

⁹⁷ A budapesti zsidóság nyomora, 54–55.

⁹⁸ Heller Imre: Zsidó egzisztenciák kérdése. In: Benoschofsky (szerk.): *Maradék zsidóság*, 57.

4.2 A zsidóság helyzete a háború után és a szocializmus idején

A zsidóság háború utáni történetével foglalkozó történészek szinte mind ugyanazokat a kérdésköröket elemzik írásaikban: a túlélők igyekezetét, hogy ismét a társadalom hasznos tagjai legyenek, identitáskeresésüket, az újraéledő antiszemitizmust, a zsidóság és a kommunista párt kapcsolatát, a zsidók részvételét az 1956-os forradalomban, továbbá az államszocializmus alatt megjelenő burkolt antiszemitizmust. A korszakról szóló művek nagy része általánosságban ír a magyar zsidóság helyzetéről, így itt szerzőik elméletei alapján adok átfogó képet ezekről a témákról, amelyek a kárpótlást történelmi és társadalmi kontextusba helyezik.

A vészkorszak „kitörölhetetlen másságélményt”⁹⁹ jelentett a túlélők számára, a háború után mégis meg kellett próbálniuk feldolgozni a múltat, értelmet keresni abban, ami történt, és újrakezdeni az életüket, mind pszichológiai, mind pedig anyagi értelemben. Mivel önazonosságukat ekkor szabadon megélhették, ez újfajta identitásokhoz és stratégiákhoz vezetett: a túlélők egy része belátta, hogy a 19. század óta követett asszimilációs minták nem vezetnek eredményre, ezért megindult egy disszimilációs hullám, a zsidóság öntudatosodása. Többen a vallásossághoz fordultak abban a hitben, hogy a zsidóságot azért érte a tragédia, mert elhagyta a vallását.¹⁰⁰ Voltak azonban olyanok is, akik a cionizmus eszméiben látták a jövőt: végleg feladták az asszimiláció gondolatát, és belátták, hogy inkább egy olyan ország felépítésén kell fáradozniuk, ahol nem érheti őket megkülönböztetés. A 19. század végén Magyarországon még nem tudott gyökeret verni ez az eszme, a holokauszt után azonban virágkorát élte: a közös sorsélményre felépített ideológia megoldást kínált a múlt feldolgozására, egyben kiutat az antiszemitizmus végeérhetetlennek tűnő köréből.¹⁰¹ A Palesztina Hivatal segítségével több tízezer magyar zsidó emigrált a háború utáni években, de sokan kezdtek új életet Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is.¹⁰²

⁹⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmetörténet*. Budapest: Osiris, 2001. 586.

¹⁰⁰ Uo. 586, és Györi Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2009. 68.

¹⁰¹ Uo. 71–72.

¹⁰² Uo. 70., és Zoltán Vági – László Csősz – Gábor Kádár: *The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide*. Plymouth: AltaMira Press, 2013. 340–341. A kivándorolt magyar zsidók számával kapcsolatosan

Még mindig maradtak olyanok is, akik az asszimilációban látták a megoldást: a teljes beolvadással elrejtőzhetnek, „láthatatlanná válhatnak” – olyannyira eltagadták zsidóságukat, hogy a legtöbben közülük még a következő generációnak sem meséltek a múltjukról, ahogy arról sem, hogy zsidók.¹⁰³ A zsidóságnak ez a rétege azok közül került ki, akik már a háború előtt asszimilálódtak. A társadalmi megbékélés érdekében elfogadták, hogy a holokausztért a felelősség a nyilasokat, a nácikat és a korábbi kapitalista rendszert terheli, és bizakodtak abban, hogy az új, demokratikus berendezkedés garanciát nyújt arra, hogy a múlt eseményei többé nem történhetnek meg.¹⁰⁴

Táplálta ezt a reményt, hogy a zsidóság a háború után ismét visszakapta egyenjogúságát, és megnyíltak előtte a társadalmi mobilitás új útjai. Ez együtt járt egyfajta „morális koalícióval”: a nekik nyújtott jogvédelemmel és jogegyenlőséggel.¹⁰⁵ A hatalomváltás miatt az előző rendszer károsultjai ezután könnyebben szerezhettek hatalmi pozíciókat (például a rendőrségen, bíróságokon belül vagy épp a politikai pártokban).¹⁰⁶

A holokauszt után a magyar nacionalizmus a zsidók szemében egyet jelentett az antiszemitizmussal. A kirekesztő, antiszemitizmust pártoló és hivatalos politikai vonallá tévő jobboldali Horthy-korszak után sok magyar zsidó inkább a szociáldemokrata és kommunista eszmék felé fordult, mert ezek egyenlőséget hirdettek, újfajta asszimilációs lehetőséget jelentettek számukra, és szakítást a Horthy-korszak értékrendjével.¹⁰⁷ Az is vonzó volt számukra a kommunizmusban, hogy az ideológia követőjeként úgy érezhették, túlléphetnek a múlton: nem kellett szembenézniük a magyar társadalom felelősségével, a holokausztot a „kapitalista imperializmus” végkifejleteként interpretálhatták. Győri Szabó Róbert ezt egyfajta alkuként írja le: kommunistaként többé nem kellett zsidónak lenniük, viszont a mozgalommal és eszméivel maradéktalanul azonosulniuk kellett.¹⁰⁸ A túlélők számára tehát végleges társadalmi integrációt jelentett a pártba való belépés. Ebben pedig nyilvánult az az ellentmondás, ami a háború végkimenetelét illetően a zsidók és nemzsidók között fennállt: a zsidók számára a németek legyőzése, a Vörös Hadsereg bevonulása valóban felszabadulást jelentett, az üldöztetés végét, míg a nemzsidók számára

lásd még: Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 586–587. Gyurgyák leírása szerint 1957-ig mintegy 60.000-en vándoroltak ki. Győri Szabó szerint 1948-ig körülbelül 30–35.000 zsidó hagyta el az országot.

¹⁰³ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 590.

¹⁰⁴ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 74.

¹⁰⁵ Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők: fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és jövő, 2002. 17.

¹⁰⁶ Uo. 12.

¹⁰⁷ Vági – Csösz – Kádár: *The Holocaust in Hungary*, 351.

¹⁰⁸ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 78.

vereséget, és egy új megszállás kezdetét,¹⁰⁹ így a többségük idegenkedve fogadta a kommunizmust.

A zsidóság kommunista pártban való aktív szerepvállalása, sokuknak a végrehajtó szervek kötelékében való felbukkanása a „zsidó bosszú” mítoszát erősítette.¹¹⁰ Ez a kollektív félelem a zsidóüldözésben aktívan vagy passzívan résztvevő többségi társadalom büntudatának egyik megnyilvánulása volt.¹¹¹ Azonban nem ez volt az egyetlen tényező, ami közrejátszott abban, hogy a háború utáni magyar társadalomban továbbra is jelen volt a zsidógyűlölet. Befolyásolta többek közt a pártok hozzáállása a zsidósághoz, burkolt vagy nyílt antiszemitizmusuk: ebben a Nemzeti Parasztpárt járt az élen.¹¹² Sokat nyomtak a latban a hazatérő túlélők követelése is, akik megpróbálták visszaszerezni otthonaikat, tulajdonukat.¹¹³ Karády Viktor szerint ez utóbbi azért is érintette olyan érzékenyen a többségi társadalmat, mert megkérdőjelezte az általuk megszerzett hatalmi és vagyoni helyzetet.¹¹⁴ A „zsidó bosszú” toposzát alátámasztani látszott továbbá a háború utáni népbíróságok működése, amelyben a korábbi üldözöttek is aktív szerepet vállaltak: 60.000 embert helyeztek vád alá, közülük 189-en hajtottak végre halálos ítéletet. Ezek kerültek internálótáborokba ítélet nélkül, és rengeteg embert hurcoltak málenkij robotra. Több százezerre tehető azoknak a száma, akik nyugatra menekültek. Így egybemosódott, hogy ki a háborús bűnös, és ki a kialakuló diktatúra áldozata.¹¹⁵

¹⁰⁹ Vági – Csösz – Kádár: *The Holocaust in Hungary*, 334.

¹¹⁰ Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 81.

¹¹¹ Ennek gyökereiről lásd: László Karsai: „Shylock is Whetting his Blade”: Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier (ed.): *The Jews are coming back*, 293–311.

¹¹² Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 121. Darvas József, a Nemzeti Parasztpárt alelnöke 1945. márciusában Őszinte szót a zsidókérdésben címmel jelentetett meg cikket a *Szabad népben*, amelyben kifejtette, hogy a zsidóság egy része „nemesi kutyabőrként” használván az átélt szenvedéseket, azokra hivatkozva nem hajlandó kivenni a részét az ország újjáépítéséből. Közli: Karsai László: *Kirekesztők: antiszemita írások, 1881–1992*. Budapest: Aura, 1992b. 144–145.

¹¹³ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 584.

¹¹⁴ Karády: *Túlélők és újrakezdők*, 33.

¹¹⁵ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 583. Bibó István erről így írt: „A számonkérésben az ügyek bíráiként a nyomozás és ítélezés különböző szakaszaiban szerepelt annyi zsidó vagy zsidótörvények által érintett személy, hogy ennek alapján tapasztalati támpontot is kapott s komoly visszhangra számíthat az a beállítás, hogy az egész számonkérés lényege tulajdonképpen az, hogy most – a múlt visszatorlásaként, amikor a magyarok ítékeztek a zsidók felett – a zsidók ítékeznek a magyarok felett.” Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. 2. köt. Vál. Huszár Tibor. Budapest: Magvető, 1986. 771.

Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat, 2012. 116. c. könyvükben így írnak: „a túlélő zsidóság rendelkezett bizonyos érdekérvényesítő képességgel a közvetlenül a II. világháborút követő igazságszolgáltatásban,” ugyanakkor arra a következtetésre jutnak, hogy „a politikai igazságszolgáltatás paradoxonja és anomáliái a magyar zsidó állampolgárokat csalódottá tették” (117.), mert a társadalom a népbíróságok működésére a zsidó bosszú eszközeként tekintett, és mert a társadalmi–politikai környezet megakadályozta a zsidó identitást megtartó intézmények újjáalapítását, fennmaradását. A népbíróságok működéséről lásd még: Dr. Gyenesi József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat

1946-ban több helyen is pogromok bizonyították a vidéki zsidógyűlölet erejét. Ismét megjelentek a vérvádak, amiket a már említett „zsidó bosszú” toposzon kívül a „harácsoló kapitalista zsidó” és az idegengyűlölet táplált.¹¹⁶ A háború utáni zsidóellenes erőszak leginkább a keresztény egyházak által közvetített tanokra vezethető vissza, és arra, hogy a Horthy-korszakban a politikusok a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségeket antiszemita ideológiába ágyazva magyarázták. Az igen hasonló lengyelországi pogromok magyarázatára Jan T. Gross másfajta, morális-pszichológiai elméletet állított fel: szerinte a lengyelek egyszerűen nem tudták elviselni a zsidók jelenlétét, mert az a saját bűneikre emlékeztette őket. Miután a nemzsidó szomszédok kifosztották, feljelentették, nem ritkán meggyilkolták a zsidókat, ám a háború után néhányan mégis visszatértek, emiatt szégyen és megvetés éledt a nemzsidókban. Ezt csak a holtak meggyászolásával lehetett volna feloldani – ám mivel a lengyel társadalom képtelen volt erre, így két választása maradt: megszabadulni a túlélőktől vagy szégyenben élni tovább.¹¹⁷ Bár e teória vitatható, bizonyos, hogy a háború utáni pogromokban Magyarországon is nagy szerepe volt a holokauszt alatt történeteknek, és sok összetűzés forrása volt a zsidóktól elkobzott, elrabolt vagyon. A felelősség megvitatása azonban elmaradt részben a kérdés átpolitizálódása, részben pedig a sajtó szerepe miatt, amely a megszálló németekre, a hazai svábokra, illetve a nyilasokra hárította azt.¹¹⁸ A tagadás és hallgatás torzulást okozott a nemzeti identitásban: nem történt meg, illetve lassan haladt a múlt feldolgozása és beillesztése a magyar történelembe.

Nem segítette elő a társadalmi megbékélést a kommunista párt hozzáállása sem. Jóllehet a Magyar Kommunista Párt vezetésében sok zsidó származású politikus volt, ők nem tekintették magukat annak; mindenféle zsidó identitást elutasítottak, részben mivel hittek a szocializmus eszméiben és internacionalisták voltak, részben pedig mivel bizonyítaniuk kellett elkötelezettségüket a Szovjetunióknak.¹¹⁹ Így, bár a pártban elvileg nem volt helye az antiszemitizmusnak, és a kommunista vezetők elítélték a szélsőséges nacionalizmust, a gyakorlatban sokan mégis hátrányosan különböztették meg a zsidókat – köztük maga Rákosi

Levéltára, 2011., valamint László Karsai: *The Hungarian Holocaust as Reflected in the People's Court Trials in Budapest. Yad Vashem Studies*, vol. 32 (2004), 59–96.

¹¹⁶ Karády: *Túlélők és újrakezdők*, 28. Az antiszemitizmus háború utáni újjáéledéséről, annak formáiról és okairól írt Bibó István, lásd: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, kiváltképp *Az antiszemitizmus újjáéledése 1944 után: régi antiszemitizmus és új antiszemiták* című alfejezet 774–778.

¹¹⁷ Jan T. Gross: *Fear: Antisemitism in Poland after Auschwitz*. New York: Random House, 2006. 256., 258.

¹¹⁸ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 582.

¹¹⁹ Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 90., 94.

Mátyás is, származása ellenére.¹²⁰ Az antiszemitizmus hallgatólagos támogatása, a közvéleményben jelen lévő „zsidó kommunista” sztereotípiát ignorálása¹²¹ mellett a párt ellentmondásos zsidópolitikájára hatással volt Sztálin antiszemitizmusa is. A magyar kommunisták 1948–1949-től a polgárság felszámolásáért küzdöttek, és ez a polgárelenesség gyakran társult antiszemitizmussal,¹²² a „kapitalista zsidó” sztereotípiájával. 1948-tól nyílt anticionista propagandát fejtett ki a párt, amely szintén az antiszemitizmus egyik megnyilvánulása volt; illetve igyekezett átvenni az irányítást a zsidó szervezetek felett úgy, hogy képviselőit minél több szervezet vezetőségébe beépítette.¹²³

A zsidó szervezetek, élükön a Stöckler Lajos vezetése alatt álló neológ felekezettel, biztosították a kommunista pártot támogatásukról.¹²⁴ A szocializmus építése során azonban a párt visszaszorította a zsidóság hitéletét – a többi felekezetéhez hasonlóan: törekedtek arra, hogy a zsidóknak ne lehessenek más szervezetei, hogy a zsidóság csupán vallási hovatartozást, ne pedig identitást jelentsen. A párthű kádereknek továbbra is be kellett épülniük a fontosabb hitközségi pozíciókba. 1948-ban végül Stöckler támogatásával létrehozták a pesti hitközség kommunista alapszervezetét, Benedek László vezetése alatt. December 7-én pedig megszületett a párt és a felekezet közti egyezmény, amely rögzítette a felekezeti önkormányzatiságot. Így az izraelita felekezet lett az első, amely csatlakozott a pártállami rendszerhez.¹²⁵ Ezzel párhuzamosan a magyar zsidóság nemzetközi kapcsolatai is beszűkültek: megszűnt a Zsidó Világkongresszus magyar képvisellete, a hitközségi vezetők nem utazhattak a vasfüggönyön túlra. 1950 februárjában az Izraelita Országos Gyűlés megállapodott a zsidó vallási irányzatok egyesüléséről: megalakult a Budapesti Izraelita Hitközség, amelynek fő képviselati szerve a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete (a továbbiakban: MIOK) lett. A hitközséget Stöckler Lajos vezette, és továbbra is együttműködött a párttal.¹²⁶

A zsidóság különböző csoportjai sokféleképpen viszonyultak az 1956-os forradalomhoz: a vallásos zsidók számára felszabadulást jelentett a felekezetet elnyomó rezsim hatalma alól, de a szekulárisok is szimpatizáltak a változásokkal. Sok olyan korábbi kommunista zsidó, aki kiábrándult a sztálinizmusból, aktívan részt vett a forradalomban. Ezzel együtt

¹²⁰ Ständeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest: Argumentum, 2007. 16–17.

¹²¹ Uo. 33.

¹²² Uo. 15., 19.

¹²³ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 109–110.

¹²⁴ Uo. 114.

¹²⁵ Uo. 160–162. A felekezeti élet szabályozásáról lásd: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 2010. 219–220.

¹²⁶ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 165–166.

felerősödött az antiszemitizmusból való félelem, ami hozzájárult az újabb kivándorlási hullámhoz: a jobb élet reményében körülbelül 20–30.000 zsidó emigrált közvetlenül a forradalom idején, illetve utána.¹²⁷

A Kádár-korszakban azután ismét a „csendes asszimiláció” került előtérbe.¹²⁸ Az állam elfojtotta az antiszemitizmus megnyilvánulásait, ám ezért cserébe elvárta, hogy a zsidóság továbbra is csupán vallás maradjon.¹²⁹ Egyre több zsidó hagyta hátra a vallást, nőtt a vegyes házasságok száma. A vallásos zsidók köréből (főleg a fiatalok közül) sokan választották a kivándorlást, így a vidéki zsidóság szinte teljesen eltűnt – aki nem külföldön próbált szerencsét, az a fővárosba költözött. Megmaradt azonban a zsidóság társadalmi mobilitása: többségük magasan iskolázott volt, egyetemet végzett.¹³⁰

Társadalmi, történelmi okokból kifolyólag a Kádár-korszakban is megmaradt a rejtőzködő antiszemitizmus, azonban olyan anticionista kampányokra, mint Lengyelországban és a Szovjetunióban, nem került sor. A holokauszt törést jelentett a magyar történelemben, amit a társadalom nem tudott feldolgozni, az évek során „a törésvonalak állandósultak” zsidók és nemzsidók között. Mivel mindkét csoport másképp értelmezte mind a Horthy-korszakot, mind a holokauszt és a felszabadulás/megszállás kérdését, továbbá a nemzsidók a kommunizmust a zsidósággal azonosították, így a „zsidókérdés” idővel szervesen összekapcsolódott a bal- és jobboldali megosztottsággal. A probléma kibeszélése csak az 1960-as évektől kezdődött el.¹³¹

4.3 A kárpótlás és a jóvátétel jogi háttere Magyarországon

A második világháború végén Magyarország ugyan demokráciaként született újjá, és a magyar kormány eltörölte a korábbi zsidótörvényeket és -rendeleteket, a kárpótlás folyamata azonban csak vontatottan indult meg, a jóvátétel pedig szinte szóba sem került. Ezen folyamatokat hűen leképezték a jogi fejlemények: 1945 és 1948 között az új törvények ugyan elítélték az előző rezsimek antiszemitizmusát, azonban nem mondták ki a magyar

¹²⁷ András Kovács: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. <http://www.quest-cdejournal.it/focus.php?id=192> (Utolsó letöltés: 2020. január 13.).

¹²⁸ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 591.

¹²⁹ Kovács: Jews and Jewishness.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 592–594.

állam felelősségét, így jogilag az is kérdésessé vált, hogy az köteles-e egyáltalán kárpótolni az üldözötteket.

A kárpótlás terén ekkor több okból kifolyólag sem született kézzelfogható eredmény. A szovjet hatóságok és a magyar baloldali erők – a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt – új politikai irányvonalat szorgalmaztak, céljuk az volt, hogy minél hamarabb talpra állítsák az ország gazdaságát, ami felülírta a zsidók kárpótlásának fontosságát. Sokan azok közül, akik részesültek a zsidó javakból, a munkásosztályhoz vagy a szegényebb néprétegekhez tartoztak, és mivel támogatásuk fontos volt a pártok számára, ezért sem segítették elő a javak visszaadását.¹³² Mindezt tetézte, hogy a vagyon kezelésénél nem ritkán fordultak elő visszaélések: a pártok képviselői a helyi elöljáróságokban olykor zsidók lakásait igényelték ki pártirodának, vagy más módon követeltek részt a zsidó javakból.¹³³ Ráadásul a szovjetek a németek vagyonát, beleértve az általuk korábban megszerzett zsidó vagyont is, hadizsákmányként kezelték, azt nem adták vissza.¹³⁴

Közrejátszottak a kárpótlás elmaradásában más okok is: az árjásított és újraelosztott javakat új tulajdonosaik gyakran kitatarozták, megjavították,¹³⁵ illetve előfordult, hogy időközben eladták, így értékük vagy tulajdonosuk megváltozott. Sokszor a bírálók egyszerűen nem voltak hajlandók lemondani a javakról. Továbbá a háború utáni gazdasági helyzet sem kedvezett a kárpótlás ügyének,¹³⁶ és a kormány dolgát bonyolította, hogy az összetett problémahalmaz szociális, jogi megoldásokat kívánt meg, amellet, hogy a korábban elkobzott javak sorsát is rendezni kellett.¹³⁷ Igen fontos szempont volt a politikai döntések meghozatalában az országban továbbra is uralkodó antiszemita légkör, az attól való félelem, hogy a kártalanítás pogromokat váltana ki.¹³⁸

1944 decemberében Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány Dálnoki Miklós Béla vezetésével. Miután a kormány elfogadta a Szovjetunió feltételeit, 1945. január 20-án aláírta a fegyverszünetet, amelyet be is cikkelyeztek (1945. évi V. törvénycikk). A törvény ötödik paragrafusában tartalmazta azt a kitétel, amely szerint a kormány hatályon kívül

¹³² Braham: *A népiértés politikája* 2. köt., 1493–1494. Lásd még Botos: *A magyarországi zsidóság*, 67., 72.

¹³³ Cseh: *Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap*, 120.

¹³⁴ Braham: *A népiértés politikája* 2. köt., 1494.

¹³⁵ Erre lásd például e dolgozat 6.3. és 7.3. alfejezeteit, illetve MNL OL XIX-A-5 41837/1946, stb.

¹³⁶ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 57–58.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Braham: *A népiértés politikája* 2. köt., 1494.

helyez „minden sérelmes törvényt és abból származó korlátozást”.¹³⁹ Ennek nyomán a kormány a 200/1945 M. E. sz. rendelettel¹⁴⁰ minden korábbi zsidótörvényt és jogfosztó rendeletet visszavont, és ezzel jogi alapot teremtett az érintettek kárpótlására.

1945-től számos rendeletet adtak ki a magyar kormányok, amelyek az élet több területén foganatosították a zsidók jogainak helyreállítását és szabályozták a zsidó vagyonnal kapcsolatos egyes kérdéseket.¹⁴¹ Ezek a rendeletek azonban nem minden esetben vették figyelembe a túlélők igényeit: erre példa a földosztás is. A 600/1945. M. E. sz. rendelet alapján történt meg a földreform, mely során két politikai koncepció keveredett: a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságtétel. A Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt azt szorgalmazta, hogy az igénylők minél szélesebb köre jusson földhöz, és nagybirtokokon kívül a háborús bűnösök, nyilasok földjeit is kobozzák el.¹⁴² Ily módon felparcellázták és kiosztották a mezőgazdasági birtokok 100 katasztrális hold feletti részeit, az 1000 katasztrális hold feletti birtokokat és a 20 katasztrális holdnál nagyobb szőlő- és gyümölcsültetvényeket. A földosztó bizottságok az összes igénybe vett föld 60%-át osztották fel, a maradék 40% pedig állami, községi, szövetkezeti tulajdonba került.¹⁴³ Mivel a földosztás 1945 tavaszán zajlott le, a visszatérő holokausztúlélők nagy része és a hitközségek is elveszítették földtulajdonukat: jóllehet a rendelet értelmében a földhöz juttatottaknak megváltást kellett fizetniük az eredeti tulajdonosoknak, ez végül nem történt meg.¹⁴⁴

Az 5950/1946. M. E. sz. rendelet kimondta, hogy a zsidók külföldre hurcolt javait fel kell kutatni; ezek hazahozataláról külön bizottság gondoskodik. A bizottság elnökét és tagjait a MIOI és a Magyar Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet (a továbbiakban: MAOIH) Központi Irodája jelölte ki.¹⁴⁵ E rendelet nyomán jött létre a Külföldre Hurcolt Javak

¹³⁹ A törvény teljes szövegét lásd: Jogtár. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

¹⁴⁰ A rendelet teljes szövegét lásd: *Magyarországi rendeletek tára*. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1945. 28.

¹⁴¹ Az összes hatálytalanító, illetve a zsidó vagyon kérdését szabályozó rendelet számát felsorolja: Vértes Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest: Polgár Kiadó, 1999.

¹⁴² Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi szemle*, 57. évf. (2015) 4. sz. 589.

¹⁴³ Uo. 590–591.

¹⁴⁴ Botos: *A magyarországi zsidóság*, 78–79. A rendelet 46. paragrafusa tartalmazza a zsidó földbirtokosokra vonatkozó utasításokat; a rendelet teljes szövege megtalálható: *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 55. Mivel a földreformot az állam hajtotta végre, a juttatottak neki tartoztak a megváltási árral, a kisajátítottakkal nem álltak személyes kapcsolatban. Dr. Fazekas Béla: Ötven éves a földreform. *Statisztikai elemzések*, 73. évf. (1995) 3. sz. 213.

¹⁴⁵ *Magyar Közlöny*, 1946. május 28. 120. sz. 2.

Felkutatására alakult bizottság.¹⁴⁶ A bizottság munkája a volt Német Birodalom területére korlátozódott, a Szovjetunióba elhurcolt javakkal nem foglalkozhattak.¹⁴⁷

Mérföldkőnek számított a 300/1946. M. E. sz. rendelet,¹⁴⁸ amely biztosította a jogot a túlélők számára, hogy árjásított javaikat visszakövetelhessék; a 7700/1946. M. E. sz. rendelet az antiszemita földbirtokpolitikai jogszabályokat helyezte hatályon kívül,¹⁴⁹ míg a zsidók elvesztett ingatlanaira és ingóságaira vonatkozó igényléseit a 24.790/1946. ME. sz. és a 24.800/1946. ME. sz. rendeletek szabályozták.¹⁵⁰ Amennyiben az új tulajdonos a zsidó ingóságot a háborús károk elhárítására kapta, vagy az elhagyott ingatlanba demokratikus politikai párt, illetőleg szervezet költözött, akkor azt nem lehetett visszakérni.

1946 februárjában a kormány és a zsidóság képviselőinek találkozásán elhangzott az a felvetés, hogy az örökös nélküli javakat egy „zsidó pénztárba” utalják át a kincstárból.¹⁵¹ Ezt követően Nagy Ferenc kormánya¹⁵² az 1946. évi XXV. törvénycikkkel megerősítette, hogy hatályon kívül helyezi a zsidótörvényeket. A törvénytervezetben szerepelt egy létesítendő alap, amely az államra maradt hagyatékokat kezelte volna, és amelynek rendeltetése a segítségre szoruló túlélők, illetve a javukra szolgáló intézmények támogatása lett volna.¹⁵³ A Magyar Kommunista Párt vezetői azonban aggodalmukat fejezték ki az alap vagyonának mértéke miatt, attól tartván, hogy az erősítené az antiszemitizmust, továbbá javasolták az alap támogatottjai körének kibővítését nemzsidókra is. Mivel a vitában a kommunista párt képviselői részéről elhangzottak azt sugallták, hogy a vagyont a kormány saját használatába akarnák venni, Ries István igazságügyi miniszter ekkor visszavonta az előterjesztést. Pár héttel később a MIOI és a MAOIH képviselőivel tartott megbeszélés után új törvénytervezet született, amit a nemzetgyűlés október 3-án fogadott el.¹⁵⁴

Az 1946. évi XXV. törvénycikk szövegében figyelemre méltó, hogy ugyan elismeri a jóvátételhez való jogot, a magyar állam és nép felelősségét a holokausztért azonban teljes mértékben elhárítja. A zsidótörvényeket „letűnt uralmi rendszerek idegen befolyáson

¹⁴⁶ Kelemen Tamás: *Külföldre Hurcolt Javak Felkutatására alakult bizottság*. In: Vörös Károly (szerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950* 1. köt. Budapest: Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1985. 418.

¹⁴⁷ Botos: *A magyarországi zsidóság, 70*. A külföldre hurcolt javak történetéről lásd: Dunai Andrea: *Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia. Múlt és jövő*, 15. évf. (2004) 4. sz. 55–73. és Dunai Andrea: *Javak sorsa – Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Budapest: Napvilág, 2019.

¹⁴⁸ *Magyar Közlöny*, 1946. január 26. 22. sz. 2–3.

¹⁴⁹ *Magyar Közlöny*, 1946. július 9. 152. sz. 1.

¹⁵⁰ *Magyar Közlöny*, 1947. január 1. 1. sz. 1–2.

¹⁵¹ Munkácsi Ernő: *Mit követel a magyar zsidóság*. *Új Élet*, 1946. febr. 14. 2.

¹⁵² Nagy Ferenc kormánya 1946. február 4-től 1947. május 31-ig volt hatalmon.

¹⁵³ Botos: *A magyarországi zsidóság, 70–71*.

¹⁵⁴ Uo. 71., 73. A megbeszélés jegyzőkönyvét lásd: MZSML XXXIII-5-A, 18. egység, emlékeztető a Gazdasági Főtanácsal a zsidó rekonstrukciós alapról folytatott tanácskozásról, 1946. szept. 10.

alapuló rendelkezéseinek” titulálja, amely ellenkezik „a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével”, míg a magyarok a háború során eszerint a „megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé és ezzel sok ezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól.” Felmerül a kérdés, hogy ha a törvényalkotók szerint a zsidóellenességet csupán a német befolyás és megszállás erőltette a magyarokra, akkor vajon a magyar államnak kötelessége lett volna-e kárpótolni az üldözötteket? Ennek ellenére a törvény magyarázatában az szerepel, hogy a „fékevesztett faji téboly” és a „német és nyilas gonosztevők” által kiirtott családok hagyatéka nem szállhat az államra, mert „ártatlanul kiontott vér nem lehet számára vagyoni bevételek forrása.”¹⁵⁵

A törvény második és harmadik paragrafusában kimondta, hogy „az állam mindazokat a hagyatékokat, amelyeket örökös hiányában a 2. bekezdésben említett személyek hagyatékaként megszerzett vagy megszerez, az alábbi rendelkezések szerint létesítendő külön alapnak engedi át.”¹⁵⁶ Ide tartoztak mindazok, akik 1941. június 26. és 1946. december 31. közötti időszakban a vallásuk vagy zsidó származásuk miatti üldözés folytán vagy azzal kapcsolatban szerzett sérülésbe haltak bele. Az alap rendeltetése a segítségre szoruló túlélők, illetve a javukra szolgáló intézmények támogatása volt.¹⁵⁷

Ennek ellenére az 1947-es párizsi békeszerződés becikkelyezésekor az alap még mindig nem létezett. A párizsi békeszerződést Gyöngyösi János külügyminiszter írta alá 1947. február 10-én. A területi rendezés, valamint katonai, gazdasági és politikai rendelkezések mellett a békeszerződés – és így az azt becikkelyező 1947. évi XVIII. törvény – azt is tartalmazta, hogy „Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz aziránt, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó minden személynek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságok élvezetét,”¹⁵⁸ és kötelezettséget vállal az elkobzott javak és jogok visszaállítására. Amennyiben ez nem volt lehetséges, kártalanítást kellett adni helyettük. Ha az ilyen javakért hat hónap alatt örökös nem jelentkezett vagy igényjogosultságot nem nyújtottak be, azt a zsidóságot képviselő szervekre kellett átruházni, és a „közösségek életben maradt tagjainak támogatására” kellett

¹⁵⁵ Idézet az 1946. évi XXV. törvényből. Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 122.

¹⁵⁶ Idézet az 1946. évi XXV. törvényekből. A törvény szövegét lásd: Jogtár. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94600025.TV&goto=-1> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

¹⁵⁷ A törvény e két paragrafusát 1997-ben a X. törvénnyel törölték el, ez ugyanis újból szabályozta a jóvátétel kérdését és létrehozott egy olyan közalapítványt, amelynek feladata a túlélők életjáradékának kezelése – ez lett a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK). Az 1948-ban létrehozott Országos Zsidó Helyreállítási Alap vagyona is a MAZSÖK-höz került.

¹⁵⁸ Idézet az 1947. évi XVIII. törvényből. Jogtár. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94700018.tv> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

fordítani.¹⁵⁹ Mivel ez a törvény a második világháború kezdetétől datálta a zsidóüldözést, így a vagyonok szélesebb körét ölelte fel, mint az 1946. évi XXV. törvény, és az Elhagyott Javak Kormánybiztossága elvesztette jogalapját a zsidó vagyon kezelésére.¹⁶⁰ Ugyanakkor a párizsi békeszerződés lemondatta Magyarországot a Németországgal szemben fennálló igényeiről, így az üldözöttek jóvátételi és kárpótlási igényéről is.¹⁶¹

Itt látszik a korábbi szövetségesek közti különbség: jóllehet a Szovjetunió is a győztesek közé tartozott, az érdekszférájába kerülő Magyarországon teljesen más irányvonalat követett, mint amit a békeszerződés előírt, amikor a kártalanítás és kárpótlás helyett a kifosztás által létrejött új tulajdonjogi helyzet fenntartását segítette elő.

Bár a fent említett törvények és rendeletek eltörölték a korábbi antiszemita megszorításokat, és megteremtették az elkobzott javakért nyújtandó kárpótlás lehetőségét, jogi szempontból mindez nem volt elegendő. A magyar állam által elkövetett jogtalanságok más következményekkel is jártak, amelyek pénzügyileg, fizikailag vagy más módon károsították meg a zsidókat. E törvényekben nem esett szó az élet, a testi vagy lelki épség elvesztéséről, a személyi szabadságtól, méltóságtól és a szabad pályaválasztástól való megfosztásról, a zsidótörvényeket követően, a munkaszolgálat idején, illetve a gettósítás, deportálás alatt, majd a nácik által felállított táborokban töltött idő alatt kiesett munkaidőről. Továbbá sokan váltak rokkanttá, beteggé, árvává a holokauszt következtében.¹⁶²

A zsidók által átélt szörnyűségeket morális szempontból lehetetlen lett volna teljes mértékben jóvátenni, azonban még a kárpótlás és a pénzbeli jóvátétel kombinációja sem jelent meg egyetlen rendeletben, törvényben sem. Az állam a túlélők rehabilitációjában sem segített. A van Boven által az áldozatok kiengesztelésének nevezett lépés részben megvalósult a korábbi antiszemita törvények visszavonásával és a népbírók működésével, a háborús bűnösök megbüntetésével, azonban egyik kormány sem kért bocsánatot nyilvánosan az üldöztetésért. Jóllehet Magyarország demokratikus alapon született újjá a háború végén, a „meg nem ismétlődés” garanciáit 1948-tól megsemmisítette a kommunista hatalomátvétel, amely megszüntette a demokratikus intézményrendszert és államformát.

¹⁵⁹ Uo. és Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 122.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 391.

¹⁶² Uo. 386.

4.4 A zsidóság és a kárpótlás kérdése

A háború után hazatérő holokauszt túlélők otthonaikat kifosztva, üresen találták, illetve nemzsidók laktak bennük, míg az ingóságaikat ellopták, árveréseken adták el, illetve az állam kiosztotta azokat a rászorulóknak, igénylőknek. A deportálás és a háború vége közt eltelt idő alatt sok korábbi zsidó ingóság és ingatlan megsemmisült. Akadt olyan vagyontárgy, amelyet a németek hurcoltak magukkal,¹⁶³ vagy a szovjet csapatok tulajdonítottak el, esetleg a szövetséges haderők birtokába került, és később már hadizsákmányként kezelték.¹⁶⁴ Előfordult, hogy a zsidók gettósításuk előtt nemzsidó ismerőseikre bízta ingóságaik egy részét; visszatérésükkor pedig az illető jóindulatán múlt, hogy visszaadta-e azt.

Az „elhagyottnak” titulált vagyon kezelését hivatalosan eleinte három állami intézmény intézte: a Lakáshivatal az ingatlanokkal foglalkozott, az Árvaszék a hátrahagyott ingó és ingatlan javak ügyében hozott döntéseket, a Pénzügyigazgatóság volt az illetékes az újraelosztott vagy elárverezett javak ügyeiben. A túlélők az elöljáróságokhoz, illetve ezen intézményekhez fordulhattak, ha rájöttek, hogy kik tulajdonították el a javaikat, ha vissza akarták szerezni ingatlanaikat, illetve amennyiben a keresztény barátaikra bízott értékeket ők nem voltak hajlandók visszaadni.

Mivel a túlélők csak biztos anyagi háttérrel tudták újrakezdeni az életüket, sokan közülük nem riadtak vissza a jogi procedúráktól sem, miközben megpróbálták visszaszerezni kisajátított vagyonukat. Az államtól azonban a már említett okok miatt csak minimális segítséget kaptak ehhez; a jogilag és etikailag is bonyolult szituációkban a helyi hatóságok gyakran csak nehezen tudtak döntést hozni. A túlélők így a kormány, az állami intézmények, a hatóságok és a saját érdekképviselői szervezeteik által meghatározott, politikai, gazdasági és szociális érdekek által átszőtt mezőben kényszerültek megpróbálni, hogy helyi szinten érvényt szerezzenek a saját érdekeiknek. A nagypolitika mellett a mikroközösségek belső élete (zsidók, nemzsidók, helyi tisztviselők, a hatóságok képviselői) is nagyban befolyásolta azt, hogy a kárpótlás megvalósult-e egy-egy esetben vagy sem. Mindebből kifolyólag a

¹⁶³ Lásd például: MNL PML V.1094 Db, 1340/1946, német állampolgárságú háborús bűnösök által elkövetett bűncselekmények felderítése. A jelentés szerint a németek „feltörték ezenkívül a Hangya üzletet, Laqer Ödön üzletét, [a] Schwarcz féle üzletet, a községi bűnjelkamrát, Rotbaum féle házban felhalmozott zsidó vagyonok[at] [...] szintén elvitték”, illetve Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló: iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez*. 1. köt. Budapest: Levéltári Igazgatóság, 1970. 189. dokumentum: a Vasvári járás főszolgabírájának átírata a III. kerületi katonai parancsnokságnak – panasz a járásban letelepített magyar és német katonai alakulatok tagjainak önkényes eljárásai miatt.

¹⁶⁴ Botos: *A magyarországi zsidóság*, 66.

zsidók és nemzsidók közötti viszony a háború után továbbra is sok esetben feszült volt, a túlélőket ellenségesen fogadták, az vagyontárgyakat nem akarták visszaszolgáltatni.

A zsidó közösség nagy reményeket fűzött az állami kártérítéshez és jóvátételhez: az országos irodák már a fegyverszüneti egyezmény aláírása után benyújtották kártérítési program iránti kérelmüket a politikai vezetésnek. 1945. április 20-án a neológ hitközség vezetői így írtak emlékiratukban: „a magyar nemzetnek is eminens érdeke, hogy elégtételt és jóvátételt adjon az ártatlanul üldözött magyar zsidóságnak, mert a külföld demokratikus hatalmainál megértést csak akkor találhat, ha komoly jelét adja, hogy a legsúlyosabb vétkeket jóvátéve, új utakat választ.”¹⁶⁵ Vagyis a zsidó vezetők itt nem csupán az igazságosság helyreállítására hivatkoztak, hanem szükségét érezték megemlíteni a nemzetközi politikai érdekeket is, amiről úgy gondolták, hogy még nyomósabb érv lehet.

Követelték ugyanakkor, hogy „a kormány drákói szigorúságú rendelkezésekkel kötelezze a lakosságot, hogy a zsidóktól elvett ingóságokat [...] szolgáltatassák vissza”. Az emlékirat hangsúlyozta, hogy „amidőn elégtételt és jóvátételt kérünk, nem privilégiumot kívánunk a zsidóságnak – amely távol áll tőlünk –, csupán azt, hogy sanyargatott testvéreink ne legyenek kiteszítva a társadalomból [...] és ezeket a kívánságokat annyira nem zsidó kívánságoknak tekintjük, hogy természetesen ugyanezeket az intézkedéseket óhajtjuk mindazon nem hozzánk tartozó politikai üldözöttek számára biztosítani, akiknek sorsa azonos volt a mienkével.”¹⁶⁶ A jóvátétel eszerint elősegítette volna, hogy a zsidók ismét beilleszkedhessenek a társadalomba. Az emlékirat egy sorba helyezi a zsidókat és a politikai üldözötteket, ezzel is hangsúlyozva egyenjogúságukat, és igazolva, hogy a holokauszt túlélők ugyanúgy jogosultak a megélhetésüket elősegítő kárpótlásra.

1945 nyarán a zsidóság képviselői újabb memorandumot nyújtottak be a kormánynak, amelyben ismét a kártalanítást és a kártérítést sürgették. Állításuk szerint ez még kevesebb is, mint ami „a jog és erkölcs szabályai szerint” őket megilletné, mivel nem kéri mindennemű vagyoni és nem vagyoni káruk, elmaradt hasznuk megtérítését.¹⁶⁷ A memorandum kitért a személyi és közösségi kárpótlás közti különbségre is, amennyiben az előbbi helyett inkább a közösségek részére igényelt értékeket, amelyeket azok tagjaik javára fordíthattak volna. „A zsidó közösség javára kell esnie a kihalt zsidó hitközségek és felekezeti egyesületek vagyonának is,”¹⁶⁸ írták. Kérték egyben azt is, hogy azon célokat,

¹⁶⁵ MZSML XXXIII-6, 26. egység, a Pesti Izraelita Hitközség és az Országos Iroda beadványa a zsidóság érdekében.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ Lévai: *Fekete könyv*, 268.

¹⁶⁸ Uo., és Braham: *A népirtás politikája* 2. köt., 1494.

amelyekre a kártérítést fordítanak, a zsidó közösség arra hivatott szervei állapíthassák meg. Ennek az ötletnek az alapján született meg később az Országos Zsidó Helyreállítási Alap is.

1945 augusztusában a MIOI értekezletet rendezett a vidéki hitközségek képviselőinek részvételével. Ennek eredményeképpen beadványt küldtek Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek és a pártok vezetőinek, amelyben kifogásolták, hogy a zsidótörvényeket semmissé tevő törvényeket és rendeleteket a hitközségi vezetők bevonása nélkül alkották meg. Nehezményezték, hogy a kormány külön kezelte a baloldali magatartásuk miatt üldözötteket és a zsidó üldözötteket, holott a két kategóriába esők „egyenlő elbánására a magyar kormányt nem csupán a fegyverszüneti egyezmény kötelezi, hanem az általános emberi igazságból és természetjogból folyó az a követelmény, hogy vallásuk miatt üldözött ártatlan emberek nem kerülhetnek hátrányosabb helyzetbe a politikai üldözöttekkel szemben.”¹⁶⁹ További sérelmeik közé tartozott, hogy hiányzott az elhurcoltak kártérítésére vonatkozó rendelet, valamint hogy földosztás során nem hagytak földbirtokot a zsidóknak.¹⁷⁰

Az országos irodák nemcsak politikai küzdelmet folytattak. Feladatuknak érezték a holokauszt túlélők tömegeinek tájékoztatását, illetve más fórumon is kifejezni véleményüket. Legmegfelelőbbnek ehhez az *Új Élet*, a legnagyobb zsidó orgánium bizonyult. A szerkesztők és újságírók beszámoltak olvasóiknak a legújabb törvényekről és rendeletekről, valamint az országos irodák és a kormány között lezajlott tárgyalásokról.

1945 decemberében a lap erős felütéssel, egy egész oldalas cikkel kezdte a téma tárgyalását. Ekkor a deportáltak hazahozatalának vontatott folyamata mellett a következőket kifogásolták: „A kormányzat képviselője részéről elhangzott nyilatkozat [...] nem elégítheti ki a zsidóságot abból a szempontból, hogy nyitva hagyja a kérdést: mikor és milyen mértékben teljesítik majd ezeket a kötelezettségeket. [...] A hazatérők feldúlt otthon, lakást, kirabolt üzletet találnak, mindenükből ki vannak fosztva és legprimitívebb életlehetőségeiket sem tudják biztosítani.” Hangsúlyozták, hogy a túlélők a nemzetközi zsidó szervezetek és a Nemzetközi Vöröskereszt által nyújtott segélyekből élnek,¹⁷¹ e cikk tehát visszhangozta a magyar zsidóságot képviselő országos irodák beadványait.

Az újságírók többször kiemelték a zsidók javait visszaszolgáltató rendeletek kapcsán, hogy „nem »előjogokat« kívántunk, hanem az igazságosságnak megfelelő olyan

¹⁶⁹ Lévai: *Fekete könyv*, 269.

¹⁷⁰ Uo. 270. Lásd a 7590/1945. M. E. sz. rendelet 8. paragrafusának 3. bekezdését: *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 690.

¹⁷¹ A magyarországi zsidóság küzdelme elégtételért és jóvátételért. *Új Élet*, 1945. dec. 11. 1.

rendelkezést, amely a kifosztott, a nincstelenné vált emberek ezreit hozzásegíti ahhoz, hogy visszakapják nélkülözhetetlen dolgaikat”.¹⁷² Ezzel talán épp az antiszemitizmus vitorlájából igyekeztek kifogni a szelet, illetve a racionális érvekre fektették a hangsúlyt, azokkal próbálták meggyőzni a nemzsidó lakosságot. A 300/1946. M. E. sz. rendelettel kapcsolatban azt kifogásolták, hogy annak 3. §-a szerint az „életszükségleti tárgyakat”, vagyis azokat, amelyekről az új, nemzsidó birtokos megélhetése függött, ő nem volt köteles visszaszolgáltatni az eredeti tulajdonosoknak.¹⁷³ Ugyanakkor „a rendelet azzal a kérdéssel, hogy az üldöztetésből, gettóból vagy a deportálás poklából véletlenül megmaradt zsidónak, a *kárvallottnak* [kiemelés az eredeti cikkben] milyenek az életviszonyai [...] csak annyiban foglalkozik, hogy kárvallottat az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához utalja, ahol másokat megelőzően igényelhet »használatra« tárgyakat”. Ez az újság szerint azért is vitatható jogi gyakorlat, mivel „ezekben, vagyis a 3-ik paragrafusban leírt esetekben kifejezetten respektálja a fasiszta és nyilas »hatóságok« intézkedéseit, olyan immunitást, privilégiumot ad a szerencsés szerzőknek, amelyet a magyar törvény, az általános magánjog nem ismer.”¹⁷⁴ A cikk ezzel a kifosztást és a kárpótlás hiányát egyetlen, jogilag folytonos folyamatként ábrázolta.

1946 februárjában a kormány és a zsidóság képviselőinek találkozásánál, amelyről az *Új Élet* is beszámolt, ismét elhangzott a zsidóság részéről a felvetés, hogy a tulajdonos és örökös nélkül maradt zsidó javakat egy „zsidó pénztár” kapja, amelyből a nincstelen túlélőket segítenék. A kormány tagjaival lezajlott tárgyalások folyamán és az *Új Élet* hasábjain is hangot adtak az Elhagyott Javak Kormánybiztossága tevékenységével kapcsolatos averzióiknak. Ezek közül az első és legfontosabb, hogy a kormánybiztosság a következő javakat kezelte: „1. az előbbi rendszer politikai üldözöttjei 2. fasiszták és Volksbundisták 3. egyéb magyar állampolgárok 4. német állampolgárok 5. osztrák állampolgárok 6. az utódállamok, továbbá 7. szövetséges és semleges államok polgárai.”¹⁷⁵ Kifogásolták az Elhagyott Javak Kormánybiztossága tevékenysége során felmerült

¹⁷² A zsidóság „elvesztett” ingóságai. *Új Élet*, 1946. febr. 7. 2.

¹⁷³ Lásd a 300/1946. M. E. sz. rendelet 3. §-át: „Az ingóság visszakövetelésének nincsen helye, ha az a lakás, háztartás vagy ruházatkódás céljára szolgáló olyan életszükségleti tárgy, amelynek birtokába a birtokos hatóság közbenjöttével jutott, feltéve hogy annak ilyen módon való megszerzésére életviszonyainál fogva [...] rá volt utalva és életviszonyai nem változtak vagy nem olyan mértékben változtak, hogy ráutaltsága megszűnt volna.”

¹⁷⁴ A zsidóság „elvesztett” ingóságai, 2.

¹⁷⁵ MNL PML V.1015 Db, 803/1945, a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei alispán körbeküldi a kormánybiztosság 2510/1945. sz. átiratát az eljáróságoknak, 1945. júl. Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára erre külön kitért egyik cikkében: „a fasiszták és a deportált zsidók javai egyforma elbírálás alá esnek”. Munkácsi: Mit követel a magyar zsidóság, 2.

visszaéléseket,¹⁷⁶ és szorgalmazták, hogy a működése során eltulajdonított javak kerüljenek vissza volt tulajdonosaikhoz.¹⁷⁷ Stöckler Lajos már a kormánybiztosság létrehozásakor írt beadványában szóvá tette, hogy az Elnöki Tanács tagjai között minden párt, hatóság képviselteti magát, csupán a zsidóság képviselői szervei nem kaptak helyet benne.¹⁷⁸

1946 májusában Munkácsi Ernő „Nyíltan megmondjuk...” kezdetű cikkében ismét összegyűjtötte a zsidóság sérelmeit. A fentiekén túl felhánytorgatta, hogy a zsidóság érdekében meghozott rendeletek „féltek nyíltan és korlátozás nélkül kimondani, hogy a zsidóknak vissza kell adni, amit elvettek tőlük”. A jogi kiskapuk létezése pedig „mindenütt számtalan kibúvó, kifogás és akadályverseny, mindenhol a »befejezett tények« többé-kevésbé elismeréséhez és a zsidóknak az elismerésre való kényszerítéséhez” vezetett.¹⁷⁹ Munkácsi a zsidóság egyik legnagyobb fájdalmaként azt említi, hogy a kifosztottak birtokaikat sem kaphatták vissza: „Igaz, hogy elvileg cserebirtokot kaphatnak, de erre az esetek csekély számában került sor. Ezzel szemben még az is sokszor előfordult, hogy a deportálásból, munkaszolgálatból visszatért és régi földjének megműveléséhez hozzákezdett zsidónak el kellett onnan távoznia”. Cikkében keményen fogalmaz: „Erkölcsei okok kizárják, hogy a demokratikus magyar állam bármilyen formában haszonélvezője legyen a tömeggyilkosságoknak!”¹⁸⁰ Végül pedig felhívta olvasói figyelmét arra is, hogy a zsidóság nemcsak vagyona kárpótlását kéri, hanem jóvátételre is jogosult az elszenvedett üldöztetés miatt.

Általában véve jellemző a kárpótlás folyamatára, hogy az a terminológia, amelyet 1944-ben, rögvest a zsidó javak elkobzása után használni kezdtek, ugyanúgy használatban maradt a demokrácia időszakában: a vagyont „elhagyottnak” titulálták, s ez az eufemizmus azt sugallta, hogy birtokba vétele nem egyenértékű a javak jogtalan eltulajdonításával. Jogi szempontból szintén kontinuitás figyelhető meg, hiszen a kifosztást követő újraelosztást lényegében nem semmisítette meg a kormány, így fenntartotta és elfogadta a korábbi jogtalanságot. Ezen az Elhagyott Javak Kormánybiztossága sem változtatott.

Az 1947-ben létrehozott Országos Zsidó Helyreállítási Alap már csak és kizárólag a zsidóság vagyonával foglalkozott. Amint azonban az „elhagyott” javak kezelése – és ezáltal a kárpótlás és jóvátétel is – a zsidóság képviselői által vezetett intézményhez került, és ily módon mintegy „zsidó belüggé” vált, kiéleződtek a magyar zsidók csoportjai közt feszülő

¹⁷⁶ Uo. és Braham: *A népiirtás politikája* 2. köt., 1495.

¹⁷⁷ Botos: *A magyarországi zsidóság*, 81–82.

¹⁷⁸ Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 59.

¹⁷⁹ Munkácsi Ernő: *Nyíltan megmondjuk... Új Élet*, 1946. máj. 2. 1–2.

¹⁸⁰ Uo. 2.

belső ellentétek is. Abban természetesen mind egyetértettek, hogy – ha már az államtól csak minimális segítséget kapnak – az „öngondoskodás” elengedhetetlen, „hisz a Joint örökké nem marad nálunk és ha ez a nemes külföldi intézmény megszűnteti támogatását, sajnos, csak az alap jövedelmére számíthatunk”. 1946-ban még megvolt a remény, hogy „ez az alap az egyetlen komoly gazdasági bázis lesz, amire a jövőben biztosan építhetünk”.¹⁸¹

1947 februárjában a zsidóság képviselői gyűlést tartottak a zsidó alap ügyében. A gyűlésen mind az országos irodák, mind pedig a vidéki zsidó hitközségek képviselői és a cionista vezetők is részt vettek. Stöckler Lajos első felszólalóként „kimondotta, hogy ezt az alapot csak olyanok vezethetik, akik minden díjazás nélkül hajlandók fáradozni új existenciák alátámasztásáért, zsidó intézmények megerősítéséért.” Stöckler szónoklatából az is kiderül, hogy előre látta, milyen nehézségekkel kell majd szembenéznie az alapnak: az alap intézőbizottságának „minden gazdátlan tulajdonért a legerőteljesebb küzdelmet kell folytatni, akár a pártok, közületek, vagy mások birtokában vannak is ezek.”¹⁸²

Stöckler tájékoztatása szerint az alap intézőbizottságának 36 tagja lesz, akikből 12-t a kormány nevez ki a konvertiták és a saját érdekeinek képviselőjére, míg 24 hely illeti meg az izraelita felekezetű zsidóságot. Mivel nézetei szerint erős szembenállás tapasztalható a vidéki és a fővárosi zsidóság vezetői között, ezért „a magyar zsidóság vezetői azt akarják, hogy a fővárosi zsidóság, a maga túlméretezett intézményeivel az egész egyetemes magyar zsidóság szolgálatába állítható legyen.”¹⁸³

Beszéde után a vita során különböző érvek és ellenérvek hangzottak el, de a felszólalók többsége hangsúlyozta, hogy a zsidóság egységére van szükség az alap kérdésében, ezért félre kell tenniük az ellentéteiket. Ennek szellemében Stöckler beleegyezett, hogy az alap intézőbizottságában az országos irodák által delegálható 24 főből 12 vidéki legyen, valamint külön alelnöki posztot is szánt nekik.¹⁸⁴ Az Elhagyott Javak Kormánybizottságával szemben az OZSHA esetében tehát igen sok múlott a zsidóság képviselőin, a megbeszélés alapján pedig egyenesen úgy tűnt, hogy a sokszínű zsidóság konszenzusa zökkenőmentesen létrejött.

Ez azonban csak a látszat volt, ugyanis nem sokkal később az *Új Életben* már a különböző csoportok közti ellentétekről jelentek meg cikkek. 1947 májusában dr. Weisz Miksa felháborodását fejezte ki, hogy a Jó Pásztor Bizottság és a Magyar Szent Kereszt

¹⁸¹ Szilágyi Sándor: Gondolatok a zsidó alapról... *Új Élet*, 1946. nov. 12. 11.

¹⁸² A Zsidó Alap. *Új Élet*, 1947. febr. 12. 1.

¹⁸³ Uo. 2.

¹⁸⁴ Uo. 4.

Egyesület¹⁸⁵ egyharmad arányban delegálhat tagokat az alap intézőbizottságába, és hogy az alap jövedelmének egyötödét a kitért zsidók segélyezésére kellett fordítani. Weisz bírálónan írt a kitérésről mint szerinte az opportunizmus egyik formájáról, és kétségbe vonta, hogy együttműködés jöhetne létre köztük és az országos irodák delegáltjai között.¹⁸⁶

Nemcsak ez az egy feszültségforrás alakult ki azonban. 1947 nyarán a Magyar Cionista Szövetség kérdőíveket kezdett osztogatni a támogatóiknak, amelyekben az alap munkatervével kapcsolatos kérdéseket tettek fel. Az *Új Életben* Stöckler Lajos nyilatkozatban hívta fel a figyelmet, hogy „a fenti kérdőív azt a látszatot keltheti, mintha a Zsidó Helyreállítási Alap munkatervének elkészítése a Magyar Cionista Szövetség kizárólagos feladata volna. [...] A Magyar Cionista Szövetség kérdőíveivel csak az igények értelmetlen felfokozását és a nem kellően tájékozottak megzavarását eredményezheti.”¹⁸⁷

Amint az a két cikkből kitűnik, az Országos Zsidó Helyreállítási Alappal kapcsolatban már működése előtt ellentmondások, nézeteltérések, eltérő érdekek konfliktusai alakultak ki. A zsidóság különböző csoportjait képviselő szervezetek igyekeztek saját tevékenységük propagálásával összekötni a – nyilvánvalóan közérdeklődésre számot tartó – alappal kapcsolatos híreket, és kihasználni, hogy beleszólásuk van az intézőbizottság működésébe.

Az országos irodák a továbbiakban is nagy gondot fordítottak a holokauszt túlélők tájékoztatására, mivel úgy tűnt, hogy az OZSHA-val kapcsolatos várakozások gyakran túlzottnak és megalapozatlannak bizonyultak. Ezt látszik igazolni a MIOI 1947. október 15-én kiadott értesítője, amely részletekbe menően foglalkozik az alap felépítésével, működésével és a tőle elvárható tevékenységi körökkel. Az „Alap rendeltetésével kapcsolatban elterjedt téves hírek helyesbítése céljából” közlik például, hogy az alapnak törvény szerint „nem az a feladata, hogy a hittestvéreinket ért anyagi veszteségek fejében *kártalanítást* nyújtson, tekintet nélkül arra, hogy a károsultaknak milyen a jelenlegi vagyoni helyzete, hanem az, *hogy az üldözés következtében segítségre utalt személyeket, valamint az ily személyek javára szolgáló intézményeket támogassa* [kiemelés: MIOI].”¹⁸⁸ Így tehát ismét különbséget tettek a korábban elkobzott javak visszaszolgáltatása és az alap tevékenysége között, amely a túlélők rehabilitációjára fókuszált.

¹⁸⁵ A Szent Kereszt Egyesület 1939-ben alakult Kornfeld Móric kezdeményezésére, a katolikus zsidók védelmére. Cavallier József vezetése alatt állt. Az 1942-ben létrehozott protestáns Jó Pásztor Bizottságot Éliás József református lelkész irányította, munkatársai közé tartozott Sztéhlo Gábor is. A két szervezet embermentő tevékenységet folytatott a holokauszt során.

¹⁸⁶ Dr. Weisz Miksa: Zsidó Alap és a Jó Pásztor. *Új Élet*, 1947. máj. 15. 4.

¹⁸⁷ Stöckler Lajos: Nyilatkozat. *Új Élet*, 1947. jún. 19. 13.

¹⁸⁸ MZSML XXXIII-5-A, 1. egység, a MIOI IV. számú értesítője, Budapest, 1947. okt. 15.

Az *Új Élet* hasábjain Munkácsi Ernő kiemelten foglalkozott az OZSHA-val, és folyamatosan tájékoztatta a nagyközönséget a felállításával, működésével kapcsolatos tudnivalókról, cikkei így további adalékokkal szolgálnak az intézmény korai történetéhez. Már 1947 nyarán, az OZSHA intézőbizottsági tagjainak kijelölése után megfogalmazta, hogy végre megszületett az az intézmény, amelyet „a magyar zsidóság felszabadulását követő hónapok óta állandóan szorgalmazott”, ezzel megütve az alaphangot, ugyanakkor sejtetve az elvárásokat, amelyekkel a zsidók fordultak az Alap felé.¹⁸⁹ Elsősorban „példásan kiépített gyermekvédelmi és nevelő intézmények, ugyanilyen szeretetházak és aggok otthona legyenek első maradandó alkotásai elpusztult véreink vagyonának”, remélték a magyar zsidók.

Munkácsi más jellegű elvárásokat is megfogalmazott: „Valószínű tény, hogy az Alap birtokába igen sok ház és ingatlan fog kerülni (vidékiek és fővárosiak), mert ezeket a kritikus időben ellopni nem lehetett. A zsidó mezőgazdasági ingatlanokat túlnyomórészt a földreform során kiosztották. Ezenkívül is van sok vagyontárgy illetéktelen kezekben. Résen kell tehát lenni, hogy ezeket felkutassák, a kormánynak büntetőszankcióval megerősített rendeleteket kell kibocsátani, hogy a jogosulatlan birtokosok bejelentsek és átadják azokat.”¹⁹⁰ A zsidó közvéleményt tükröző írás tehát nemcsak az örökös nélküli javaknak a túlélők megsegítésére fordítását követelte az OZSHA-tól, hanem azt is, hogy a kormány által nyújtott törvényi segítséggel megkeresse a még illetékteleneknél maradt zsidó javakat, ezzel mintegy átvéve az Elhagyott Javak Kormánybiztossága korábbi funkcióját. Az OZSHA ezzel szemben szinte kizárólag olyan ingatlanokkal foglalkozott, amelyeknek nem maradt örököse; nem az volt a funkciója, hogy a nemzsidókhoz került zsidó javakat megkeresse, hogy jogos tulajdonosuknak visszajuttassa őket. Így a kormánybiztosság megszüntetésével és az OZSHA működésbe lépésével sokan, akik a kifosztás során értékekhez jutottak, megkönnyebbülhettek.

A nincstelen túlélők közül „nagyon sokan gondolnak elhelyezkedni a Helyreállítási Alapnál. A felcsigázott reményeket azonban le kell hűteni. Az Alap elnöksége el van tökélve arra, hogy az adminisztráció csak olyan nagy legyen, ami éppen szükséges”,¹⁹¹ fogalmazott Munkácsi. A munkavállalás reménye egy kimondottan zsidó intézménynél valószínűleg sokak számára csábító volt, úgy tűnik azonban az OZSHA vezetői tanultak az Elhagyott

¹⁸⁹ Munkácsi Ernő: Mit várunk az Országos Zsidó Helyreállítási Alaptól? *Új Élet*, 1947. aug. 7. 5.

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ Uo.

Javak Kormánybiztossága hibáiból, hiszen ők testközelből figyelhették meg, hogy a bürokrácia hogyan akadályozta a zsidók kártalanítását és kárpótlását.

Az Alap vagyonának mértékével a kezdetektől fogva problémák voltak. Egyrészt az Amerikai Egyesült Államok hatóságai nem voltak hajlandóak visszaszolgáltatni Magyarország számára az Ausztria területén elfogott „aranyvonat” tartalmát, amelyen a nyilasok zsidó vagyontárgyakat – többségében nemesfém tárgyakat – szállítottak ki a háború végén, hogy „kimenekítsék” azokat a Vörös Hadsereg elől. Másrészt az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának elhúzódó felszámolása is hátráltatta az Alap működését.

Sokatmondó, hogy az *Új Élet* utolsó, magyarországi kárpótlással foglalkozó cikkét 1948 októberében közzétették; attól kezdve csupán a külföldön – főként a Német Demokratikus Köztársaságban – lezajlott kárpótlással foglalkoztak. Ezzel párhuzamosan Magyarország államformája és berendezkedése is átalakult, és az Országos Zsidó Helyreállítási Alap működése is háttérbe szorult.

5. A háború utáni első próbálkozások a javak visszaszerzésére

„Még azt elmondom, hogy a padlás tele volt áruval, a pince tele volt áruval, és ezt mindet arra tartogatták, hogy egyszer majd pénzzé lehet tenni, abba tették a pénzüket. És hát mondom, úgy kellett otthagyni, hogy bejöttek és becsukták az ajtaját. Még talán annyit az üzletről, hogy amikor hazajöttünk, akkor a szabadrablásból a pincében bokán felül lehetett járni az összetört üvegekben meg porcelánokban. Amit nem tudtak elvinni, azt összetörték. Ennyi.”¹⁹²

Így emlékezett T. Magda holokauszt túlélő a hazatérésére és arra, milyen állapotban találta szülei porcelán- és üvegáru üzletét. 1945–1946-ban, amikor a túlélők hazatértek, azzal szembesültek, hogy távollétükben tulajdonukat, lakásaikat, üzleteiket nemzsidóknak osztották ki, illetve kifosztották. Mivel sok helyen nyílt titok volt, kikhez kerültek a zsidók javai, ők igyekeztek azokat visszaszerezni, nemritkán jogi úton, vagy más, a rendelkezésükre álló módszerekkel. Ez leggyakrabban azt jelentette, hogy felvették a kapcsolatot az illető nemzsidóval, és ha nem jutottak megegyezésre, akkor levelet írtak a helyi elöljáróságnak vagy más hivatalos szerveknek.

A deportálások után hátramaradt, „elhagyott” zsidó javak újraelosztását 1944-ben a Sztójay Döme vezette kormány igyekezett központilag szabályozni, kevés sikerrel.¹⁹³ A pénzügyminisztérium fennhatósága alatt működő, e célra létrehozott kormánybiztosság vitéz Turvölgyi Albert vezetésével képtelen volt ellenőrzése alatt tartani a kiutalásokat.¹⁹⁴ Miután a zsidók lezárt lakásaiban maradt holmikát a helyi hatóságok leltárazták, a kiutalást végrehajtó csendőrök, rendőrök nem ritkán egyszerűen eltulajdonították a javakat.¹⁹⁵ A zsidók lakásaiért, ingatlanaiért mind a hatóságok, mind a helyi hivatalnokok, egyházi személyek, intézmények és a lakosság is adott be igényléseket. A ki nem utalt lakásokat és üzleteket a helyiek vagy a németek gyakran kifosztották.¹⁹⁶ Mivel nemzsidó

¹⁹² USC Shoah Foundation Visual History Archive 51403. interjú.

¹⁹³ E célból több rendelet látott napvilágot. Lásd például 2120/1944. M. E. sz. rendelet a zsidók üzleteinek hasznosításáról), illetve 2650/1944. M. E. sz. rendelet a zsidók vagyonával kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. *Magyarországi rendeletek tára*. 1944. 1049–1052. és 1488–1491.

¹⁹⁴ A kormánybiztosságot létrehozó 2650/1944. M. E. sz. rendelet szövegét lásd Uo. 1488.

¹⁹⁵ A kifosztás kaotikus menetéről lásd: Ungváry: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege*, 625–634. 16. fejezet: A vagyon begyűjtése és elosztása.

¹⁹⁶ Braham: *A népiirtás politikája* I. köt., 616. A zsidók lakásainak kifosztásával kapcsolatban lásd például MNL PML V.1075 Db, 2249/1945, Dr. Klein Jenőné fellebbezése a Lakáshivatalhoz saját lakásának visszaigénylése ügyében, Monor, 1945. jún. 20.

magánszemélyek, szervezetek is érdekeltté váltak az árjásítás folyamatában, Győri Szabó Róbert a vagyoneklozás ezen aspektusát intézményesített rablásnak nevezte el.¹⁹⁷

A zsidók javait azonban nemcsak a háború alatt kobozta el az állam vagy lopták el a helybeliek, hanem raboltak a német megszállók, majd a front átvonulása után beálló közigazgatási vákuum idején is alkalom adódott a fosztogatásra. A helyi lakosok vagy épp a Vörös Hadsereg katonái feltörték és kirabolták az összegyűjtött zsidó ingóságok raktáraként használt zsinagógát vagy zsidó házat, felbátorodva attól, hogy joggal gondolhatták: a fosztogatás következmények nélkül marad majd.

Tovább komplikálta a helyzetet az adminisztratív életben is jelen lévő háború utáni felfordulás. A pilisi jegyző levele, amelyben a közjegyzőnek panaszkodott, látéletet nyújt az eljárásokban uralkodó állapotokról: „a leltározás megejtésekor is legtöbb esetben tűnik ki, hogy a meghaltnak a haláletfelvételi ívben megjelölt ingatlanain kívül más ingatlanai is vannak, a leghetlenebb módon és utánajárással kell megállapítani, hogy mi vagyona maradt az elhaltak. Pilis községben a betétek már régen nem vezetettek, a kataszteri birtokívek [...] az elmenekült vezetőjegyző parancsára el lettek égetve, így minden támpont nélkül állunk [...]. A községnél van egy földadó kataszter, mely már évtizedekkel ezelőtt készült, azóta annyi változás volt már a tulajdonosok személyében, és újabb felosztások, alszámozások történtek, hogy ezen katasztert (parcella könyvet) sem lehet felhasználni. Sok esetben a szomszéd ingatlan tulajdonosokat is igénybe kell vennünk, hogy az esetleg birtokukban lévő végzés vagy más irat alapján fellelhető legyen a leltározandó ingatlan.”¹⁹⁸

A levél iskolapéldája annak, milyen adminisztratív problémák jelentkezhetek akkor is, amikor a zsidók megpróbálták visszaszerezni vagyonukat: az esetleg jobboldali, sőt szélsőjobboldali, németbarát vagy nyilas tisztviselők, akik a Vörös Hadsereg közeledtére elmenekültek, sok esetben minden terhelő bizonyítékot megsemmisítettek, nehogy a zsidóüldözés, a németek kiszolgálása, vagy a nyilas időszak során elkövetett tettek miatt felelősségre vonhassák őket. Ráadásul a zsidóknak a gettósítás és a deportálás során kisebb dolguk is nagyobb volt annál, hogy a vagyontárgyaik tulajdonjogát igazoló dokumentumokat magukkal vigyék, ily módon hazatértükkor gyakran mindennemű bizonyíték nélkül kellett visszaszerezniük javaikat.

¹⁹⁷ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 121.

¹⁹⁸ MNL PML V.1094 Db, 663/1945, leltározások megejtése.

Lévén, hogy sok túlélő ezzel a helyzettel szembesült, inkább a hatóságokhoz, állami szervekhez fordult, mintsem hogy konfliktusba kerüljön szomszédaival. Az újjászerveződő eljáróságok dolga volt, hogy abban az esetben, ha az illető eredeti lakása már foglalt vagy lakhatatlan volt, mind a túlélőknek, mind a rászoruló nemzsidóknak biztosítsa a lakhatást, amit a háború során megürült lakások újraosztásával igyekeztek megoldani. A lakásügyekben meghozott döntések azonban igen sokszor váltottak ki elégedetlenséget, lévén, hogy a túlélők nem saját házukat vagy örökségüket kapták meg. Sokan ezért inkább vagy a még élő rokonaiknál húzódtak meg, vagy pedig a fővárosban maradtak, ahol a zsidó segélyszervezetek segítették őket.

E fejezet az egyéni kártalanítás és kárpótlás első szakaszáról szól, és részben a túlélők által írt leveleken, részben pedig az általuk kezdeményezett ügyek dokumentációján alapul. E forrásokat a MNL PML iratanyagában találtam: bizonyos eljárósági anyagokban (például a monoriban) több vonatkozó irat is volt, másokéban pedig egy sem, tehát csak a szisztematikus átnézésük révén tudtam elegendő forrást összegyűjteni. Ezen ügyek többsége az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának bevonása nélkül zajlott – vagy azért, mert a kormánybiztosság akkor még nem működött elég hathatósan, a felállítása előtt értek haza az érintett túlélők, vagy pedig nem tudtak a létezéséről, a kormánybiztosság nem volt illetékes az ügyben, esetleg a túlélők úgy vélték, hogy a kormánybiztos helyi képviselői nélkül is meg tudják oldani ügyüket. Helyette az eljáróságok, a rendőrség, a Pénzügyigazgatóság, esetenként a népjóléti miniszter vagy más intézmények foglalkoztak a kártalanítási ügyekkel.

A háború után a túlélők által írt, tulajdonukat vagy örökségüket visszakövetelő levelek narratívái többféle stratégiát követtek, attól függően, hogy a levélíró milyen nehézségeken ment keresztül, milyen pozíciót töltött be a helyi társadalomban, hogyan próbálta visszaszerezni korábbi tulajdonát, milyen viszonyban volt a körülötte élőkkel, és ők hogyan viszonyultak hozzá. A következőképpen lehetne kategorizálni e leveleket: többen egyszerűen csak bejelentették hazaérkezésüket, és közölték, hogy birtokba veszik családjuk vagy saját lakásukat. Ezek egyszerű esetek voltak, amikor a túlélő nem ütközött semmilyen nehézségbe – ennek azonban nem szükségszerűen maradt dokumentációja, hiszen a túlélők nem feltétlenül láthatták szükségesnek bejelentés írását. Külön kategóriát képezhetnek azon levelek, amelyekben írójuk néhány szóban megemlítette, mi történt vele a deportálás ideje alatt, illetve, hogy a lakásra, üzletre azért is szüksége van, hogy hazatérő családtagjait már otthonos házban várhassa. Ezen levelek ugyan általában szintén az egyszerű eseteket

dokumentálták, mégis fontos információkat tartalmaznak a túlélők üldöztetését és hazatérését illetően.

Végül néhány túlélő hosszú, részletekbe menő levelet írt, amelyben nemcsak saját sorsát ismertette, hanem egyéb indokokat is felhozott annak igazolására, hogy miért kell/kéne visszakapnia saját javait. Ezek a levelek általában már hosszabb ügymenet részét képezték. Előfordult ugyanis, hogy a hazatérő túlélő hiába kérte a lakását, az elöljáróság, a Lakáshivatal, a Pénzügyigazgatóság vagy más szerv, amely korábban döntést hozott az ügyében, fenn is tartotta ezt a döntést. Az ilyen ügyek igen hosszan elhúzódhattak, és az igazságos ítélet meghozatala sok nehézséget okozott, mivel sokgyermekes, kibombázott családokat, szegényeket egyetlen bíróság vagy fellebbviteli szerv sem akart az utcára tenni; ugyanakkor, értelemszerűen, a túlélőknek is joguk volt saját családi házukhoz vagy javaikhoz.

Az esetek kiválasztásánál a következő szempontokat tartottam szem előtt: alapvetően fontos volt, hogy a levél vagy ügyirat tartalmazzon információkat a megszerzendő javak sorsáról – így tehát a legegyszerűbb, a családi lakás elfoglalását bejelentő leveleket kizártam. Előnyt jelentett, ha több irat is kapcsolódott egy üggyhez, tehát nyomon követhető volt az ügymenet, fény derült a szereplők motivációira; továbbá igyekeztem olyan esetekről írni, amelyekből a helyi kontextus is körvonalazódik: mi történt a túlélővel/túlélőkkel a holokauszt során, ki, mikor, milyen körülmények között vette birtokba a javaikat, hogyan fogadták a túlélőt, amikor hazatért? Volt-e konfliktus a javakat illetően, és ha igen, milyen jellegű? Mely szervek foglalkoztak az üggyel, ki, miben és hogyan segítette vagy hátráltatta az ügyet? A kiválasztásnál szempont volt továbbá, hogy bemutassak néhány, a túlélők által használt narratívátípust, „jó gyakorlatokat”: milyen érveket, megfogalmazást tartottak célravezetőnek ahhoz, hogy nagyobb eséllyel kapják vissza a javaikat. Amennyiben lehetőségem volt, a hivatalos dokumentumokat a túlélő viszonyairól tanúskodó más forrásokkal egészítettem ki.

5.1 „Óriási erkölcsi szolgálatot tenne a városnak” – az újpesti zsidók javainak kezelése

Újpesten a gettósítás Hess Pál polgármester és Bakó Oszkár tanácsnok vezetésével történt 1944-ben: a zsidókat az Árpád, Beniczky, József, Baross stb. utcákban kijelölt csillagos házakban tömörítették. Az újpesti gettó május végétől július elejéig állt fenn, ezután a

csendőrség a zsidókat a budakalászi gyűjtőtáborba vitte. Az elszállításnál 80–100 ember vesztette életét öngyilkosság vagy gyilkosság miatt. A többieket július 6-án és 8-án deportálták.¹⁹⁹

A holokausztot mintegy 2000 újpesti zsidó élte túl;²⁰⁰ a hitközséget tagjai 1945 elején alapították újra, amikor ismét létrehozták a korábbi intézményrendszert is.²⁰¹ A vidéken, kisebb községekben, falvakban tapasztalható körülményekhez képest Újpesten rendezettebben zajlott a kártalanítás és a korai kárpótlás, valószínűleg a főváros közelsége miatt, és azért is, mert a megmaradt zsidó közösség még mindig elég népes volt ahhoz, hogy érdekeit érvényesítse, és nyomást gyakoroljon a hatóságokra. Ezt bizonyítja, hogy a városvezetés már 1945 februárjától kezdve napirenden tartotta a zsidó ingóságok ügyét; az ezt érintő tárgyalások és értekezletek sorozatán rendre megjelentek a helyi Nemzeti Bizottság és a zsidókat képviselő szervezetek tagjai is; valamint a zsidóság képviselői minden, a zsidó vagyonnal foglalkozó testületben helyet kaptak, és ők maguk is tettek kezdeményező lépéseket.

Újpest levéltári iratanyagában számos visszajuttatást kérő levél található, amelyeket a túlélők írtak. Mint mindenhol másutt, ügyeik általában ezen levelekkel kezdődtek, az előljárásság innét vette át az ügyintézését. Néhány esetben a túlélők megemlézték, hogy nemzsidóktól kaptak segítséget javaik megtalálásához, vagy hogy békés úton sikerült megegyezniük ingóságaik új tulajdonosával.²⁰² A jogi eljárásokat és a túlélők sikerességét azonban hátráltatta néhány tényező, például, hogy Szalay Sándor polgármester megtagadta bizonyos vagyontárgyak visszaadását a korábbi hivatalos döntésekre hivatkozva.²⁰³ Szalay munkáját kezdettől fogva meghatározta az a sokféle érdek, amelyet zsidó és nemzsidó újpestiek, valamint a különböző hivatalos szervek igyekeztek bizottságokba tömörülve összehangolni.

¹⁹⁹ Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Újpest 76.000 lakosából 10.882 izraelita, 1281 pedig kikeresztelkedett zsidó volt (16%). Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 232. Az ország nagy részében a gettók elkülönített városrészekben kaptak helyet, ritkaságszámba ment, hogy különálló csillagos házakban helyezték el a helyi zsidókat. Az újpesti gettósítás ebben az értelemben különlegesnek mondható. Erről a témáról és az újpesti zsidók deportálásáról bővebben lásd: Pap Eliza: *Az újpesti zsidóság reménytelen küzdelme a német megszállástól a deportálásig. Emlékeztető*, 3. évf. (2018) 3–4. sz. 113–116., illetve Pap Eliza: *Zsidósors Újpesten*. In: Molnár – Tibori Szabó (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 260–273.

²⁰⁰ BFL V.675.C, 1/1945, Szalay Sándor jelentése az újpesti gettóról, 1945. márc. 1. Közli: Sipos András (szerk.): *Dokumentumok Újpest történetéhez 1840–1949*. Budapest: BFL, 2001. 300–301. Randolph L. Braham (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 2. köt. Budapest: Park, 2007. 887.

²⁰¹ Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története*. Tel Aviv: Lahav, 1975. 224–225.

²⁰² Lásd például: BFL V.675.C, 3181/1945, Blum Árpád ingatlanának ügye.

²⁰³ Lásd például: BFL V.675.C, 3611/1945, Mayer Ignác helyiségének igénybevétele.

1945. február 19-én hozta meg első rendelkezéseit az az értekezlet, amely akkor a Nemzeti Fronthoz tartozó pártok képviselőiből, a Zsidó Munkaszolgálatosok Szövetsége újpesti szervezete és az Újpesti Izraelita Egyházközség tagjaiból állt. A bizottság megállapította, hogy Szalay Sándornak a város lakosságához intézett felhívása, amely az eltulajdonított zsidó ingóságok bejelentéséről szólt, eredménytelen maradt, ezért javasolták a polgármesternek, hogy bízson meg végrehajtó közeget a bejelentést tenni elmulasztók felkutatására. Amennyiben túlélő jelentkezik, hogy javait visszakérje, a Zsidó Tanács vizsgálja meg, hogy valóban a saját tulajdonáról van-e szó, majd a polgármester a „bírlalót” (új tulajdonost) kötelezze azok visszaadására. „Az ingókat a bizottság álláspontja szerint a bírlalók rosszhiszeműen szerezték, tehát tartoznak azokat visszaadni és amennyiben mégis kártérítési igényt kívánnak érvényesíteni, az ingók annak érvényesítése előtt is kiadandók”.²⁰⁴ E megfogalmazás szerint tehát az új tulajdonosok rosszhiszeműen szerezték a javakat – amely mind morális, mind jogi szempontból más megközelítést kíván meg, mint ellenkező esetben. Emellett a tanács javasolta, hogy az örökös nélkül maradt hagyatékokat és a politikai menekültek által hátrahagyott ingóságokat osszák szét a nincstelen túlélők és rászoruló nemzsidók között.²⁰⁵ Az előző rendszert kiszolgálók javainak felhasználásával így a bizottság megoldási javaslatot is kínált azon rászoruló kárpótlására, akiknek a zsidók tulajdonait vissza kellett szolgáltatniuk.

Az értekezlet döntéseivel kapcsolatban a polgármester fenntartotta magának a jogot, hogy ő is kivizsgálhassa, hogy az igénylő zsidók valóban tulajdonosai-e egy-egy vagyontárgynak, hiszen a véghatározatot neki kellett meghoznia az ügyekben. Továbbá azon ingóságokat, amelyekért nem jelentkezett senki, „a hatóság nem tudja megfelelően raktározni, viszont nem lesz-e az arra érdemes zsidóknál megfelelőbb őrizetben, mint a mostani bírlalóknál.”²⁰⁶

A „távollevő és visszaérkezett zsidók anyagi és erkölcsi érdekeit képviselő” központi zsidó szervezet, a Zsidó Bizottság február 28-án jött létre²⁰⁷ az Újpesti Izraelita Egyházközség és a Zsidó Munkaszolgálatosok Szövetsége hét tagjából, a Nemzeti Bizottság egy tagjának panaszlevele nyomán, amely belső érdekellentétekről, a tulajdonos nélkül maradt ingatlanok kezelésének problémáiról szólt.²⁰⁸ A levél javaslata alapján a bizottság

²⁰⁴ BFL V.675.C, 1400/1945, jegyzőkönyv, 1945. febr. 19.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Uo. A polgármester levele a Nemzeti Bizottságnak, 1945. febr. 21.

²⁰⁷ BFL V.675.C, 4723/1945, Zsidó Munkaszolgálatosok Szövetsége és Újpesti Izraelita Egyházközség levele a polgármesternek, 1945. febr. 28.

²⁰⁸ Uo. Távollévő deportáltak házainak kezelése. A Nemzeti Bizottság tagjának levele, 1945. febr. 26.

legfőbb feladata a gondnokok ajánlása lett – az árvaszékkal, a Nemzeti Bizottság képviselőivel és a főügyessel lefolytatott egyeztetéseket követően.

Az első egyéni kezdeményezés, amely a zsidó ingóságok szisztematikus felkutatását és visszaadását célozta, egy helyi túlélő, Jakobovits Sándor nevéhez fűződik. Jakobovits – jóval az Elhagyott Javak Kormánybiztossága megalapítása előtt – egyedülálló módon hivatalos személy kiküldését javasolta, aki csak és kizárólag az eltulajdonított zsidó javakat kutatta volna fel. Efféle kezdeményezéssel egyetlen más általam vizsgált település iratanyagában sem találkoztam. Az ötletgazda, Jakobovits asztalosanyagkereskedő volt a holokauszt előtt, a háború alatt munkaszolgálatosként szolgált. 1945. március 12-én levelet küldött a polgármesternek, amelyben ezt írta: „Amióta visszatértem a munkaszolgálatból, mást nem teszek, mint nap-nap után saját és családom ingóságait, vagyonát próbáltam kikutatni. Ezek során több ízben tapasztaltam, hogy megfelelő rendszeres nyomozás útján a zsidó tulajdont képező sok vagyontárgy felfedezésre kerülne.” Úgy vélte, hogy egy hivatalos minőségben eljáró „megfelelő intelligenciával, tapintattal rendelkező” kiküldött „óriási erkölcsi szolgálatot tenne a városnak”, amennyiben felkutatná a zsidó javakat. Egyúttal felajánlotta, hogy akár ingyenesen is elvállalja ezt a munkát, amennyiben a Nemzeti Bizottság beleegyezését adja, és felhatalmazza őt.²⁰⁹

Válaszlevelében Szalay Sándor polgármester megbízta Jakobovitsot a feladat ellátásával, és hangsúlyozta, hogy „felszólításom ellenére még a mai napig sem jelentették be egyesek a birtokukban lévő zsidó tulajdont képező vagyontárgyakat”,²¹⁰ ezért is van szükség az új pozíció létrehozására. Jakobovitsnak a tudomására jutott adatokat be kellett jelentenie az előljárásnak. Az újpesti iratok között nem maradt fenn arra vonatkozó adat, hogy Jakobovits végül tényleg ellátta-e az önként vállalt feladatot, a példája – és a többi újpesti, zsidó javakkal foglalkozó bizottság működése – alapján azonban elmondható, hogy az újpesti zsidók igyekeztek saját kezükbe venni a sorsukat, és beleszólást követeltek az őket érintő politikai döntésekbe.

Április 5-én ismét ülésezett a pártok és hivatalos szervek értekezlete. Dr. Magyar Pál városi főügyész ismertette a tagokkal a helyi Nemzeti Bizottság által a zsidó ingóságok ügyében hozott határozatot, amely szerint a korábban rászorultaknak juttatott javak közül a legszükségesebbeket meg kell hagyni náluk, amennyiben arról a polgármester felhívására bejelentést tettek; feltéve, hogy nem tartoztak szélsőjobboldali pártokhoz. A tanács

²⁰⁹ BFL V.675.C, 2699/1945.

²¹⁰ Uo. A polgármester határozata, 1945. márc. 15.

ugyanakkor „széles körű mozgalmat kezdeményez annak érdekében, hogy a hazatérő zsidók és egyéb deportáltak közül azok, akik ingóikat feltalálni nem tudják, a legszükségesebb ingókkal elláthatók legyenek.”²¹¹

Április 11-én a főügyész felvetésére a városvezetés ismét napirendre vette a zsidó ingóságok ügyének tárgyalását. A bizottság a következő határozatokat hozta: a zsidó ingóságok közül vissza kell szolgáltatni azokat, „amelyekről megállapíthatók, hogy a kérelmezők tulajdonát képezik”, ennek hiányában – amennyiben a tulajdonos kilétét nem lehetett megállapítani, csak a bizottság hozzájárulásával lehetett használatra kiutalni az ingóságokat.²¹²

A jegyzőkönyvek tartalma és a felvetések, amelyek szinte szó szerint megegyeznek a korábbi üléseken elhangzottakkal, feltételezik, hogy nem sikerült érdemben végrehajtani a terveket – vagyis felkutatni a zsidó javakat, és rábírnivala a nemzsidókat, hogy azokat visszaadják. Így az időközben eltelt néhány hónap alatt a holokauszt túlélők a hitközség segítségére szorultak. Ezt bizonyítja az Izraelita Hitközség levele, amelyet a nincstelen túlélők megsegítése érdekében írt a polgármesternek április végén. Szekulesz Béla, a hitközség elnöke ebben az üldöztetés egy momentumára, egyben a kártérítés hiányosságaira hívta fel a figyelmet: „Múlt év [1944] májusában az itteni hittestvéreinkből alakított tanács [...] 30.000 pengőt fizetett be a városi pénztárba azon célból, hogy ebből az összegből fedezzék az átköltözésre kényszerült keresztény lakosság költözködési költségeit. Miután biztos tudomásunk van arról, hogy ezen összeg a fent jelzett célra nem lett felhasználva, folyó év február 23-án visszakértük azt Újpest Városától. Kérelmünk indokául felhoztuk annak idején, hogy az újpesti elhurcolt zsidóság visszatért tagjai, akik pénz, ruha és egészség nélkül tértek vissza, nem rendelkeznek Újpesten semmiféle anyagi eszközzel, mert távollétük ideje alatt Újpest Város hivatalos közegei lakásaikat és üzleteiket teljesen kiürítették olyan mértékben, hogy legtöbbje koldusként él még ma is Újpesten.”

A levél alátámasztja, hogy a túlélők semmiféle segítséget nem kaptak sem az államtól, sem a várostól, hanem a hitközségnek kellett róluk gondoskodnia. A levél így folytatódik: „Fenti beadványunkat négy ízben ismételtük meg, de azokra a mai napig választ nem kaptunk. [...] Sajnálattal állapítjuk meg, hogy Újpest Város a mai napig a deportáltak megsegélyezésére még egy fillért sem juttatott el Egyházközségünkhöz. Pedig nem is Újpest Városának pénzéből kérünk, hanem a belőlünk kizsarolt filléreket kérjük vissza.”²¹³

²¹¹ BFL V.675.C, 1400/1945, Jegyzőkönyv, 1945. ápr. 5.

²¹² Uo., jegyzőkönyv, 1945. ápr. 11.

²¹³ BFL V.675.C, 4723/1945, az Újpesti Izraelita Egyházközség levele, 1945. ápr. 25.

Feltételezhető, hogy az előjárásnak a helyi Zsidó Tanácstól bekért összeget a Turvölgyi Albert kormánybiztossága által kezelt központi letéti számlára kellett átutalnia, ez lehetett az oka annak, hogy a háború után már nem tudta azt visszaszolgáltatni (az összeg a gyorsuló infláció miatt egyébként is hamar elvesztette volna értékét).²¹⁴ Emiatt azonban nehéz helyzetbe került a hitközség, hiszen csak tagjai adományából tudta megsegíteni a rászorulókat.

A levélnek nem maradtak fenn sem az előzményei, sem a következményei – amennyiben voltak egyáltalán. Azonban az úgynevezett Hazatérők Megsegítése Bizottság ezt követő megalakulásának valószínűleg köze volt az izraelita hitközség által vázolt problémákhoz. A bizottság elnöke Magyar főügyész volt, tagjai között szép számmal akadtak holokauszt túlélők is. A bizottság célja „az elmúlt kormányzati rendszerek alatt otthonukból elűdözöttek hazatértének előmozdítása és elvesztett anyagi javaikhoz juttatása, vagy ezek részbeni pótlása és azon bombakárosultak megsegítése, akik a múltban az üldözöttek birtokából kikerült legszükségesebb ingókhöz juttattak és most tulajdonosaiknak visszaadni kényszerültek.”²¹⁵ Ezt a bizottság a következő szabály-javaslatok segítségével akarta elérni: rá akarták bírni a zsidó javakat „bírlalókat”, hogy azokat adják át/vissza a túlélőknek, javaslatokat akartak tenni a gondnokok személyére vonatkozólag, továbbá felkérték a polgármestert, hogy a tulajdonos nélkül maradt ingóságokat juttassa a rászorulóknak.²¹⁶ Ezzel igyekeztek rendszert teremteni a kártalanítás, valamint a túlélők és rászorulók megsegítésének folyamatában. A bizottság munkáját minden bizonnyal hamar átvette Elhagyott Javak Kormánybiztossága.

Az újpesti kártalanítás és kárpótlás első lépései igen korán megtörténtek – jóformán még véget sem ért a háború – és sok szereplő játszott bennük aktív szerepet. Az izraelita hitközség tagjain kívül segítőkésznek tűnt Szalay Sándor polgármester és Magyar Pál városi főügyész, aki nem egy bizottság megszervezésében vett részt, illetve maga is kezdeményezett értekezleteket. A városvezetés készséges hozzáállása azonban, úgy tűnik, féloldalas volt, és nem sokat segített a túlélőkön, mivel a városi költségvetésből nem szántak pénzt a megsegítésükre, a zsidó javak visszaszerzését célzó kezdeményezések pedig nem kecsegtettek sok sikerrel, minden jószándék ellenére sem. Így, bár minden adott volt ahhoz,

²¹⁴ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor – OSZK, 2013, 561.

²¹⁵ BFL V.675.C, 4723/1945, A Hazatérők Megsegítése bizottság levele az újpesti polgármesternek, 1945. ápr. 28.

²¹⁶ Uo. A Hazatérők Megsegítése bizottság programja, 1945. máj. 26.

hogy legalábbis a túlélők létfenntartásához szükséges holmikat visszaszerezzék, végül még ebben sem jártak sikerrel.

5.2 „Az elidegenítés teljesen nélkülöz minden jogalapot” – az ócsai zsidók javainak sorsa

1945 márciusában az alsódabasi járás főszolgabírója levelet küldött az ócsai előljáróságnak, amelyben a helyi zsidók javainak sorsáról érdeklődött: „Amikor a nevezettek [zsidók] hatósági intézkedésre onnan tovább lettek szállítva, különféle vagyontárgyak Ócsa községben a telepen maradtak. Ezeket az ingóságokat annak idején a községi előljáróságnak leltározni kellett és azoknak biztonságba helyezéséről gondoskodni. Tudomásomra jutott, hogy ezeket a vagyontárgyakat a lakosság az oroszok bevonulása előtt nyilvános árverésen értékesítette. Az elidegenítés teljesen nélkülöz minden jogalapot. Az árverésről készült jegyzőkönyveket, az új névleges tulajdonosok jegyzékét postafordultával nekem küldje meg.”²¹⁷

A levélből kiderül, hogy a háború után a közigazgatásban átmeneti időszak következett be: Ócsa 1944. november 2-án szabadult fel, így tehát az árverés legalább négy hónappal azelőtt zajlott le, hogy a főszolgabíró megírta levelét. Ez idő alatt a korábbi tisztviselőket a kialakuló új rendszer szempontjából elfogadható hivatalnokok váltották fel. A főszolgabíró kérelmét követő két hónap során intenzív levelezés bontakozott ki a közigazgatás különböző szintjei között. A jegyző válaszából megismerhetjük a holokausz helyi eseményeit:

„1944. év tavaszán izraelita hitfelekezetű egyének Ócsa községbe mint részleges gyűjtőhelyre tömörítették és itt lévő izraelitákhoz lettek beköltöztetve. Az összeköltöztetés során az ideérkezettek a magukkal hozott ingóságokat a szállásadó hitsorsosaik lakásában helyezték el. 1944. évi június hó 29. napján, amikor az izraelitákat innen központi gyűjtőtáborba szállították, úgy az itt lakott, tehát szállásadó, valamint a velük összeköltöztetett izraeliták ingóságai az elhagyott lakásokban maradtak vissza, melyek akkor hatósági zár alá vétettek és azok az 1944. évi július hóban megindult hatósági leltározásig felbontatlanul és érintetlenül maradtak. A hatósági leltározást nem a község előljárósága teljesítette, hanem a pénzügyigazgatóság megbízása folytán a helybeli

²¹⁷ MNL PML V.1083 Db, 420/1945, a főszolgabíró levele, 1945. márc. 9.

pénzügyőri szakasparancsnokság teljesítette és foganatosította, az előjáróság kiküldöttei ottan csak hatósági bizalmi személyekként szerepeltek.”²¹⁸

Ócsa központi jelentőségű volt a járásban, így a gettósítás első lépésében a környező falvak zsidó lakosságát ide telepítették.²¹⁹ A később elhurcolt zsidók hátramaradt javait az előjáróság és a csendőrség felügyelte, míg a Pénzügyigazgatóság fel nem vette a leltárakat. A jegyző ezután így folytatta levelét:

„Az előjáróságnak tudomása van arról, hogy a felleltározott zsidó ingóságok egy része nyilvános árverésen értékesítésre került. A nyilvános árverés megtartásával és lebonyolításával a pénzügyőrség bízott meg ugyancsak a pénzügyigazgatóság részéről és így annak lebonyolításába a község előjárósága bele nem folyhatott, de nem is szólott bele. Az árverésekről és azok eredményéről is az árvereztető hatóság készített jegyzőkönyveket. Jelentem, hogy az elhagyott lakások leltáráról egy-egy példányt tudtommal az előjáróság is kapott a pénzügyőrségtől, azonban ezen iratok a dúlás után feltalálhatók nem voltak, - az árverési jegyzőkönyveknek másolati példányai a községnek nem küldettek meg, annak eredményéről a pénzügyőrség a pénzügyigazgatóságnak közvetlenül számolt be, minélfogva sem leltárakat, sem pedig árverési jegyzőkönyveket Főszolgabíró úrnak rendelkezésére nem bocsájthatunk.”²²⁰

A jegyző ezután írt a pénzügyőrségnek, és megkérte, küldjék el az árverési jegyzőkönyveket, valamint az új tulajdonosok listáját. Ezzel az ügy le is zárulhatott volna, azonban a jegyző második levelére sem érkezett válasz, amit egy héttel az első után küldött. Végül április végén jött meg a pénzügyőri főbiztos levele, amely szerint ő még a hónap elején írt a Pénzügyigazgatóságnak, hogy felhatalmazást kapjon az iratok kiszolgáltatására, azonban nem válaszoltak neki.

„Folyó hó 23-án személyesen jártam Budapesten sürgetés végett, de a tisztviselő távolléte miatt érdemleges választ nem kaptam. 25-én újabb futárt indítok ez ügyben, addig is, hogy a késedelemből hátrány ne származzon a károsult lakosságra, saját felelősségemre

²¹⁸ Uo. a jegyző levele, 1945. márc. 14.

²¹⁹ Az 1941-es népszámlálás adatai szerint 65 izraelita és 13 áttért zsidó élt itt (1,3%). A településnek ekkor 6150 lakosa volt. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 220–221. Kérdéses, hogy hová szállították az itt összegyűjtött zsidókat. Brahm a 27.409/1944. Kig. sz. rendeletet idézi, amely szerint az Alsódabasi járás zsidóságát Lajosmizsén koncentrálták – Lajosmizséről azonban a monori gyűjtőtáborba kerültek a zsidók, és mivel Ócsa csupán 23 kilométerre fekszik Monortól, Lajosmizsétől viszont 40-re, logikusnak tűnik, hogy az ócsai zsidókat egyből Monorra vihették. Lásd: Brahm: *A népiirtás politikája* 2. köt., 738; és Brahm: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 864.

²²⁰ MNL PML V.1083 Db, 420/1945, a jegyző levele, 1945. márc. 14.

hozzájárok a lepecsételt iratok felnyitásához [...]. Árverések tartattak: a zsinagógában, Táfler Ede és Dr. Lusztig Imre házában.”²²¹

A pénzügyőri főbiztos együttműködése és segítőkészsége sem járult hozzá azonban a probléma megoldásához, mivel a Pénzügyigazgatóság nem volt hajlandó segíteni. 1945. május 4-én a jegyző ismét írt a főszolgabírónak, hogy tudassa vele: „a budapestvidéki pénzügyigazgatóság a zsidó ingóságok közraktárba szállításával és árverésével kapcsolatban keletkezett leltári és árverési jegyzőkönyvi iratok kiadását nem engedélyezte, azonban hozzájárult ahhoz, hogy az érdekelt felek azokba betekintést nyerhessenek.”²²²

A háború után 23 zsidó tért vissza Ócsára, és azzal kellett szembesülniük, hogy míg távol voltak, tulajdonaikat elárverezték. A helyi hatóságok pedig hiába próbáltak fényt deríteni a sorsukra, az árverések adminisztrációját kezelő legfőbb intézmény (a Pénzügyigazgatóság) nem volt hajlandó bizonyítékot biztosítani a túlélők számára, amellyel visszaigényelhetnék volna javaikat. A jegyzőkönyvek nélkül hiába találta meg a tulajdonát egy túlélő, nem tudta bizonyítani, hogy az valaha valóban az övé volt, legfeljebb tanúk segítségével; azonban a szóbeli megerősítés nem eshetett olyan súllyal latba, mint az írott, hivatalos dokumentumok.

Az ócsai kifosztást és a háború utáni tulajdonjogi helyzetet áttekintve elmondható, hogy a zsidók gettósítása és deportálása után a javaikból elsősorban a Pénzügyigazgatóság profitált, mivel oda folyt be az elárverezett ingóságok ára; másodsorban pedig azok az vevők, akik így jutottak – valószínűleg ár alatt – zsidó javakhoz. Egyiküknek sem állt érdekében tehát, hogy visszajuttassák a túlélőknek az eltulajdonított értékeket, hiszen akkor a Pénzügyigazgatóságnak vissza kellett volna fizetnie az árverésen befizetett összegeket, az új tulajdonosoknak pedig visszaadniuk a javakat.

De nemcsak ez hátráltatta a túlélőket, hanem a Vörös Hadsereg bevonulása után történtek is: akárcsak az országban sok helyen, a helyiek kifosztották a lezárt épületet, ahol a zsidóktól megmaradt értékeket tartották. Egy másik ügy kapcsán a jegyző ezt így írta le: „A község 1944. nov. 2. napjával szabadult fel, amikor is a raktárnak használt templomhelyiséget részben az oroszok, részben pedig a községbe más községekből települtek és a szabadjára vált csőcselék feltörte és az ott talált tárgyakat elhurcolta. A templom ekként üressé vált.”²²³

²²¹ Uo. Morvai Gábor pénzügyőri főbiztos levele, 1945. ápr. 24.

²²² Uo. a jegyző levele, 1945. máj. 4. E döntés rimel a Pénzügyigazgatóságnak a pestszenterzsébeti zsidók kérelmére adott válaszával. Az ügyben hozott végzés szerint a zsidók ingóságait „tartalmazó leltárakat a pénzügyminiszter úr rendelete alapján nem adhatja ki” a Pénzügyigazgatóság, abba csak betekintést enged. MNL PML XXIV.101-i/IX, 22029/1945, A pestszenterzsébeti zsidó közösség kérelme, 1945. aug. 18.

²²³ MNL PML V.1083 Db, 2471/1946, az ócsai zsinagóga kiürítése, 1946. jún. 18.

Ezáltal a zsidók maradék javai is elvesztek, azok visszaszerzése pedig szinte lehetetlennek bizonyult. A hazatérő túlélők így értékeiket nemzsidó szomszédaik házában és kezelésében láthatták nap mint nap.

5.3 „Az ingóságok egy részét Németországba vitette” – Worczel József bútorai

1945 áprilisában Worczel József újpesti zsidó feljelentette az alsógödi Fischler Istvánnét, aki 1944-ben, az üldöztetés idején őt bújtatta. Hogyan és miért alakulhatott ki ez a helyzet, mi indította Worczelt korábbi segítőjének feljelentésére?

Worczel József 1899-ben született Újpesten, és ott is lakott, tímármesterként dolgozott. 1941 nyarán a kamenyec-podolszkiji deportálás során elhurcolták, ám sikerült megszöknie, és hazatért. Iparát azonban ezután sem űzhette szabadon.²²⁴

1945. április 19-én az újpesti rendőrtanácsos levelet küldött Alsógöd község elöljáróságának Worczel József ügyében. A levélben így írta le az esetet: „Worczel József feljelentést tett az újpesti kapitányságon, hogy Fischler Istvánné, akinél mint zsidó fajhoz tartozó a nyilas éra alatt²²⁵ annak Alsógöd Fácán utca 31. számú lakásán bújt meg, panaszt tett, hogy őt feljelentés folytán 1944. június havában menekülésre kényszerítették s Fischlerné lakásán hagyta bútorait, amelyeket attól most visszakövetelt.

Fischlerné előadta, hogy az ingóságok egy részét Németországba, más részét Újpestre a Balogh féle lakásba Újpest Béla u. 3. szám alá vitette. Balogh Béla szerint a lakására Fischlerné nem szállított semmiféle bútort. A feljelentő szerint kára 40.000 P[engő]. Szíveskedjék Fischler Istvánnét mint gyanúsítottat a mellékelt jegyzőkönyvön

²²⁴ Worczel sorsával kapcsolatosan lásd: BFL V.675.C, 2104/1945, Worczel József üzlethelyiségének visszajuttatását kéri. 1941 nyarán a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság nagyarányú akció keretében gyűjtött össze több ezer magyar állampolgárságát igazolni nem tudó zsidót – köztük olyanokat is, akik Magyarország területén születtek. Augusztusig mintegy 18.000 zsidót toloncoltak át az ukrán határon, a német hadsereg által megszállt területre. Augusztus 27–28-án a Friedrich Jeckeln vezette bevetési csoport 23.600 zsidót mészárolt le Kamenyec-Podolszkijnál, köztük 15–16.000 Magyarországról kitoloncoltat is. Körülbelül 2–3000 deportáltak sikerült végül visszaszöknie. Sajnos a fenti ügy kapcsán az iratokból nem derül ki, hogy Worczel hogyan került a KEOKH látóterébe. Bővebben a kamenyec-podolszkiji deportálásról lásd: Majszai Tamás: A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. köt.* Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1986. 59–68.; Judit Fejes: On the History of the Mass Deportations from Carpatho-Ruthenia 1941. In: Braham – Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary*, 305–327.; Kinga Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007.

²²⁵ Habár 1944 tavasza-nyara még jóval a nyilas időszak előtt volt, a háború után sokan már a német megszállás teljes idejére mint a nyilas érára hivatkoztak. A túlélők talán ezzel is érzékeltetni akarták, hogy nem a „magyarok” voltak az üldözöik, hanem a teljes holokausztért felelőssé tett nyilasok.

gyanúsítottként részletesen kihallgatni, hova tette és mikor a panaszos bútorait s amennyiben azok ott feltalálhatók lennének, kérem e bútorok lefoglalását.”²²⁶

Az újpesti zsidóknak 1944. május végén kellett sárga csillagos házakban megszervezett gettóba költözniük – tehát a rendőrtanácsos állításával ellentétben ez még a nyilas időszak előtt történt. Többségüket július elején szállították el a budakalászi téglagyárba, ahonnan aztán deportálták őket.²²⁷ Worczel elkerülte a többség sorsát azzal, hogy menedéket talált Fischlernénál. Előrelátása valószínűleg azzal magyarázható, hogy egyszer már megtapasztalta, milyen a deportálás, ismerte a baljós előjeleket, és el akarta kerülni azt, hogy ismét elhurcolják.

Worczel Józsefnek a Pénzügyigazgatósághoz küldött 1944-es vagyonbevallásából kikövetkeztethető, hogy valószínűleg már április végén bujkált, mivel a formanyomtatványt Goldstein Elemér adta fel helyette. A mellékelt levél szerint Goldstein és Worczel rokonok voltak, és előbbi az „ismeretlen helyen lévő Worczel József újpesti lakos vagyonára felügyel[t]”.²²⁸ Worczel Újpest, Tinódy utcai ingatlana forgalmi értéke 40.140 pengő volt, ezen kívül más érték nem volt felsorolva a nyomtatványban.

A vagyonbevallás és a rendőrtanácsos levele alapján feltételezhető, hogy Worczel hosszabb ideig és előrelátóan tervezte meg bujkálását a német megszállást követően, hiszen arra is volt ideje, hogy bútorait elszállíttassa Fischlerné lakásába; mi több, e bútorok igencsak sokat érthettek, hiszen a rendőrség szerint összértékük majdnem megegyezett Worczel lakásának forgalmi értékével. Még ha feltételezzük is, hogy Worczel eltúlozta a bútorok értékét, akkor is nagy összegről lehetett szó.²²⁹ Igen valószínű tehát, hogy meg akarta menteni e bútorokat az árjásítástól, jóllehet minden bizonnyal ő is és Fischlerné is tudta, hogy az 1600/1944. M. E. sz. rendelet szerint azon nemzsidók, akik zsidó javakat vettek át vagy őriztek, szintén kötelezve voltak, hogy bejelentsék azokat. Ennek elmulasztása esetén a bűnöst hat hónapi börtönnel, internálással, illetve pénzbüntetéssel sújthatták a hatóságok.²³⁰ Nem tudni, hogy Fischlerné önként bújtatta-e Worczelt, vagy valamilyen ellenszolgáltatást kapott a segítségért, mindenesetre a lebukást és büntetést

²²⁶ MNL PML V.1006 Db, 185/1945, Worczel József esete, 1945. ápr. 19.

²²⁷ Pap: Zsidósors Újpesten, 260–273.

²²⁸ MNL PML VI.101 C/1/B, 7570/1944, Worczel József vagyonbejelentése.

²²⁹ A pengő hiperinflációja 1945 nyarán kezdődött, tehát áprilisban még nagyjából a háború alattival azonos értékről lehetett szó. Botos János: A pengő megsemmisülése, a forint születése, 1938–1946. *Múltunk*, 61. évf. (2016) 1. sz. 176. Lásd még: Ausch Sándor: *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció*. Budapest: Kossuth, 1958. 99. és 121.

²³⁰ Lásd az 1600/1944. M. E. sz. rendelet 1. § és 17. §-át. *Magyarországi rendeletek tára*. 1944. 447–456.

kockáztatta. A rendőrség leveléből nem derül ki, hogy ki és milyen körülmények között jelentette fel Worczelt júniusban.

További adatok nem állnak rendelkezésre az ügyről. A feljelentés és a levél alapján a bútorok sorsa kétféleképpen alakulhatott: Fischlerné nem tagadta, hogy Worczel hozzá szállította őket, így az kizárható, hogy utóbbi bosszúból vagy rosszindulatból fabrikált történettel jelentette volna fel az asszonyt. Kizárható az is, hogy fosztogatók vitték volna el a bútorokat, hiszen azzal Fischlerné könnyen igazolhatta volna magát. Így amennyiben Fischlerné igazat mondott, és valóban elszállíttatta a bútorokat – esetleg a frontvonal és a Vörös Hadsereg közeledtétől tartva, úgy azok Balogh Bélánál tűntek el. Amennyiben azonban nem mondott igazat, akkor feltételezhetően ő maga tartotta meg őket. Így, jóllehet Worczelnek sikerült ideiglenesen megmentenie a javait, a háború után ismét elveszítette azokat.

E második eset nem ismeretlen a szakirodalomban: az üldözötteket segítő embermentők egy része bizonyos esetekben közös megegyezésen alapuló fizetséget fogadott el zsidó pártfogoltjától; előfordult azonban az is, hogy a kiegyenlítetlen erőviszonyok miatt a kiszolgáltatottabb fél rá volt kényszerítve, hogy értékeit, pénzét átadja. Nem ritkán a zsidókat csak addig rejtegették, amíg volt mit adniuk.²³¹ Az embermentők sokszor érezhették úgy, hogy erőfeszítéseikért, a vállalt kockázatért cserébe méltányos, ha elismerést, „jutalmat” kapnak, alkalmanként akkor is, ha pártfogoltjuk ebbe nem egyezett bele vagy nem is volt alkalma beleegyezni. Több kutató is igyekezett feltérképezni ezeket az eseteket, illetve azt, hogy hogyan viszonyultak a hazatérő túlélőkhöz azok a nemzsidók, akikre az értékeiket bízták – a zsidók ugyanis igen gyakran azzal szembesültek, hogy korábbi barátaik „nem ismerik fel” őket, vagy egyszerűen csak nem hajlandóak visszaadni a javaikat.²³² Ezek az ügyek a szakirodalomban korábban kialakított elkövető–áldozat–

²³¹ A Yad Vashem „Világ Igaza” elismerését épp ezért csak olyan embermentők kaphatják meg, akikről mentettjeik igazolják, hogy életveszélyben lévő zsidókon segítettek, tisztában voltak az általuk vállalt kockázattal, és bizonyíthatóan nem gazdasági/pénzügyi előnyök céljából segítettek. A kitüntetést 1963 óta adják át az intézmény illetékes bizottságának döntése alapján. Lásd: Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/righteous/how-to-apply.html> (Utolsó letöltés: 2020. május 7.), valamint: Frojimovics Kinga – Molnár Judit: A szerkesztők előszava a magyar kiadáshoz. In: Uők (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem: Balassi – Yad Vashem, 2009. 31–32.

²³² Lásd például: Wylegała: About “Jewish Things”; Jan Grabowski: *Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939–1945*. Search and Research – Lectures and Papers Series. Jerusalem: Yad Vashem, 2008.; Joanna Sabina Tokarska-Bakir: The Unrighteous Righteous and the Righteous Unrighteous. *Dapim: Studies on the Shoah*, vol. 24 (2010), 11–64.; George Eisen: *A Summer of Mass Murder 1941: Rehearsal for the Hungarian Holocaust*. 6. fejezet (megjelenés alatt). Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot) stb. A magyar holokauszt viszonylatában ugyanerről a témáról szól Adám István Pálnak a budapesti házmesterek holokausztban betöltött szerepéről szóló könyvének egy része: *Budapest Building*

szemlélő–embermentő szerepkörök²³³ határait feszegetik, valamint az embermentés körülményeit – és így a zsidó–nemzsidó kapcsolat alakulását is árnyalják. Worczel és Fischlerné esete jó példája ennek a viszonyoknak.

5.4 „Nevezett nyomdatulajdonos ismeretlen helyen deportálva van” – A Popper család nyomdája

Popper Ernő és bátyja, Sándor Monoron éltek a családjukkal együtt. Popper Ernő nyomdát és könyv-, valamint papírboltot üzemeltetett, míg Popper Sándor edény- és vasáru üzletet tartott fenn.²³⁴ A Popper nyomda a két világháború között olyan írók, költők műveit adta ki, mint Kassák Lajos, Zelk Zoltán és Szabó Dezső, nyomtatványaik és termékeik az országban mindenhová eljutottak, ennek köszönhetően a nyomda és a család története igen jól dokumentált. Emellett Popper László, Ernő fia azon négy monori túlélő egyike volt, akik összegyűjtötték a háború előtti helybéli zsidó élet emlékeit és a túlélők tanúvallomásait.²³⁵

A Popper család Monor tősgyökeres zsidó családja volt: Popper Ernő 1889-ben született; apja és nagyapja nyomdokaiba lépve fiatalon, már 1907-ben elkezdett könyvkötőként dolgozni a családi üzemben. Később továbbfejlesztette az üzletet: nyomdagépeket vett, és hamarosan megnyitotta a nyomdáját. 1917-ben az üzemet villamosította, és nagyüzemre állt át: hirdetések, iskolai nyomtatványok, könyveket egyaránt nyomott. Gyermekei, László és Teréz is a nyomdában dolgoztak, majd Teréz férje, Grósz Dezső és az ő bátyja, Ferenc is csatlakozott – így a nyomda többgenerációs családi vállalkozássá nőtte ki magát.²³⁶ Igen sok

Managers and the Holocaust in Hungary. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2016. 113–130., illetve Margittai Linda tanulmányában a visszacsatolt Délvidékkel kapcsolatban említi meg az embermentés hasonló aspektusait: Linda Margittai: Hungarians, Germans and Serbs in Wartime Vojvodina: Patterns of Attitudes and Behaviors towards Jews in a Multiethnic Border Region of Hungary. In: Fisher – Mezger (eds.): *The Holocaust in the Borderlands*, 108–109.

²³³ Lásd: Raul Hilberg: *Perpetrators Victims Bystanders: Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York: Aaron Asher Books, 1992. E tipológiát többen kritizálták azóta, lásd például: Robert Ehrenreich – Tim Cole: The Perpetrator–Bystander–Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, vol. 64 (2005), no. 3, 213–224.

²³⁴ Ajtai György, et al.: Név szerinti beszámoló a vészkorszak monori zsidó áldozatairól és a csekély számú túlélőről. http://www.mozsa.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_9.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 20.).

²³⁵ A túlélők által összegyűjtött adatokat a Dr. Miklós László Monori Zsidó Alapítvány honlapján (<https://mozsa.hu/>), valamint egy magánkiadású kötetben jelentették meg: György Ajtai, et al. (eds.): *Bound by Fate – In Memory of the Jewish Community of Monor*. Unofficial edition, 2018. Monoron 1941-ben 13.000 lakos közül mintegy 450, a lakosság 3%-a volt zsidónak minősített. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 228–229.

²³⁶ A Popper-család genealógiáját lásd: Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 144.

helybelit is foglalkoztattak: tipográfusokat, könyvkötőket, eladókat és így tovább. A papírboltot Popper Ernő felesége, született Popper Laura vezette.²³⁷ A család 1936-ban vette meg Kossuth Lajos utcai ingatlanát, ahol berendezték és tovább üzemeltették a nyomdát. Addigra olyan hírnévre tettek szert, hogy az újságok, kisnyomtatványok, iskolai nyomtatványok mellett egyes írók és költők is náluk kezdték kiadatni könyveiket.²³⁸

Az 1930-as évek végétől azonban a zsidótörvények nehéz helyzetbe hozták a Popper családot. Ezt bizonyítja, hogy a monori iratok között számos dokumentum található, amely a családfő iparának felülvizsgálását célozza, vagy a nyomda működését nehezíti.²³⁹ 1944-ben a Popper család tulajdonát is elkobozták: Popper Ernő vagyonbevallásán, amelyet a Pénzügyigazgatóságnak küldött áprilisban, a nyomda és a hozzá kapcsolódó üzlet értéke 102.322 pengő volt. Ebbe beletartozott a nyersanyag, az árukészlet, az üzleti és az üzemi berendezés is, amelyek közül – értelemszerűen – az utóbbi érte a legtöbbet: 77.144 pengőt. Ezen felül a családnak 440 pengő értékben voltak értékpapírai a Monorkerületi Takarékpénztárnál, és 5243 pengő tartozásuk állt fenn különböző papír- és könyvkereskedőknél.²⁴⁰

A vagyonbevalláshoz csatolt levélben Popper Ernő ingerült, felháborodott hangnemben számolt be arról, hogy „egy részét ezeknek az ingóknak a csendőrség üzletemben leltározásra kikészítve, – más részét, mint amit a lakásomon tartottam a bombatámadásokkal kapcsolatban – összeírta valami állítólagos feljelentésre és bűnjelként lefoglalta azzal, hogy ezt nem kell sehova bejelentenem.”²⁴¹ Ennek ellenére a csendőrségi jegyzékek beterjesztésével számot adott a lefoglalt ingóságokról is, amelyeknek értéke 3600 pengő körül volt. Ezzel a Popper nyomda a többi monori zsidó üzlet és lakás sorsára jutott: a hatóságok lezárták, majd szeptemberben az üzleteket leltárazták, a holmikat szétválogatták, és megkezdték értékesítésüket.²⁴²

1942 és 1944 között a Popper és a Grósz család összes 45 évnél fiatalabb férfitagját katonai munkaszolgálatra hívták be, míg 1944 májusában a Popper-család otthon maradt

²³⁷ Uo. 173.

²³⁸ Uo.

²³⁹ MNL PML V.1075 Cb, 9227/1940, Popper Ernő iparügye, 1940. júl. 30.; 9247/1940, Popper Ernő iparügye, 1940. júl. 30.; 141/1944, Popper Ernő gépfelállítási engedély iránti kérelme.

²⁴⁰ MNL PML VI.101 C/1/B, 3299/1944, Popper Ernő vagyonbevallása. A nyomda értékét a korabeli átlagos árakhoz hasonlítva lehet felmérni. Ezzel kapcsolatban lásd: Botos János: A pengő megsemmisülése, 160–174.

²⁴¹ MNL PML VI.101 C/1/B, 3299/1944, Popper Ernő vagyonbevallása, 1944. máj. 4.

²⁴² MNL PML V.1075 Cb, 7779/1944, Zsidó üzletek és raktárhelyiségek leltározása, a lezárt zsidó kereskedelmi vállalatok, üzletek névsorának beterjesztése; 8344/1944, Zsidók által elhagyott, zsidók őrizetéből, vagy rendelkezése alól kikerült ruházati cikkek, fehérneműek, lábbelik összegyűjtése és értékesítése.

tagjait a többi helyi zsidóval együtt gettóba zárták, majd július elején a helyben felállított gyűjtőtáborba hurcolták.²⁴³ A monori tábor 9000 foglyát július 6-án és 8-án deportálták Auschwitz-Birkenaubába. Popper Ernő, a felesége, Teréz lányuk és kisfia, György ott vesztették életüket. Popper László először Ukrajnában volt munkaszolgálatos, túlélte a dorosicsi mézárálást, majd 1944-ben Borba hívták be, ahol, mint visszaemlékezésében később leírta, „...végülis a jugoszláv partizánok szabadítottak fel minket a német és a magyar fasiszták uralma alól, és így kerültem el Temesvárra, majd onnan Monorra vezetett az utam. Családomból meghaltak a szüleim, nővérem, annak 6 éves kisfia. Egyedül nővérem férje, Dezső jött vissza.”²⁴⁴

1945 októberében az előjáróság által kiállított községi bizonyítvány szerint mivel „nevezett nyomdatulajdonos [Popper Ernő] jelenleg ismeretlen helyen deportálva van”, Popper László és sógora, Grósz Dezső vezették a nyomdát. Iparigazolványt is kértek az előjáróságtól, hogy kisipari kölcsönt vehessenek fel. A kiadott bizonyítvány szerint a nyomda akkor 10–12 embert foglalkoztatott, és az épület a harcok során „erősen megrongálódott.”²⁴⁵

E források alapján elmondható, hogy a túlélő örökös viszonylag gyorsan hozzájutott családi üzeméhez. Ebben közrejátszhatott az, hogy a nyomda országos hírnévnek örvendett, és a család tagjai is közismertek voltak Monoron, tehát nem olyan vagyontárgyról volt szó, amelynek eredetét könnyen le lehetett volna tagadni. Popper László azonban nem sokáig használhatta az üzemet: 1949 decemberében ugyanis ellenszolgáltatás nélkül államosították.²⁴⁶ Ezután a nyomda 1953-ig tovább működött, akkor azonban a felszerelést átvitték a Zrínyi Nyomdába, így a Popper nyomda végleg bezárta kapuit. Popper László egy papírüzletben dolgozott 1969-ig, míg nyugdíjba nem vonult, de saját volt üzletében nem alkalmazták.²⁴⁷

1993 márciusában Popper Lászlót megválasztották Monor díszpolgárának. Ezzel a város vezetői nemcsak az ő és a Popper család évtizedes munkáját ismerték el, hanem egyben

²⁴³ A monori gettó és gyűjtőtábor történetéről lásd: Borbála Klacsmann: *Ten Days in the Brick Factory: The Monor Transit Camp*. In: Karoline Georg – Verena Meier – Paula A. Oppermann (eds.): *Between Collaboration and Resistance – Papers from the 21st Workshop on the History and Memory of National Socialist Camps and Extermination Sites*. Berlin: Metropol, 2020. 73–96.

²⁴⁴ Popper László 1998-ban leírt beszámolója a vészkorszakban vele történekről. http://moza.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_2.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 20.).

²⁴⁵ MNL PML V.1075 Db, 5322/1945, községi bizonyítvány Popper László részére.

²⁴⁶ 1949 decemberében a 20. törvényerejű rendelettel államosították a tíz vagy annál több munkást foglalkoztató üzemeket, gyárakat. Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 167.

²⁴⁷ Díszpolgáraink. <http://www.monor.hu/index.php/popper-laszlo> (Utolsó letöltés: 2019. december 5.), Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 173–174.

szimbolikus főhajtás volt ez Monor elhurcolt zsidósága és a csekély számú hazatért túlélő felé is, az első lépés a túlélők morális kiengesztelése felé. A következő évben a helytörténeti kör kiállítást szervezett, amelyben a nyomda és a család történetét mutatták be.²⁴⁸

A Popper család története bemutatja, hogy a zsidók nem csupán a javaikat és az életüket veszítették el az üldöztetés következtében, hanem a foglalkozásuk szabad üzésében is korlátozták, akadályozták őket a hatóságok. Továbbá a család példáján keresztül látható, milyen nehézségekkel néztek szembe még azok a holokauszt túlélők is, akik viszonylag könnyen vissza tudták szerezni a javaikat: nem ritkán fordult elő, hogy jóllehet ideiglenesen visszakapták azt, a szocializmus idején újból elveszítették az államosítás miatt. Ily módon a túlélők a kirekesztés új formáját – az osztály, társadalmi státusz, illetve vagyon alapján történő megkülönböztetést – tapasztalták meg.

Ez természetesen szervesen illeszkedett a kor politikai miliójébe: a Rákosi-korszakban a „kizsákmányolónak”, „kuláknak”, illetve a rendszer ellenségeinek minősített emberek üldözése magába foglalta vagyonuk államosítását, az ellenük lefolytatott koncepciós pereket, illetve kitelepítésüket. A represszió nem kerülte el a zsidókat sem, főleg mivel a kapitalizmus elleni küzdelem jegyében elsősorban az az önálló egzisztenciával rendelkező társadalmi réteg került felszámolásra, amelynek nagy hányadát a zsidóság tette ki. A magántulajdon megszüntetése a „polgári életformával” való szakítás részét képezte – így számos holokauszt túlélőt is megfosztottak a vagyonától, és kényszerítették korábbi életmódjának feladására.²⁴⁹

5.5 „...Miután férjem zsidó, állandó üldözésnek voltam kitéve” – Klein Lászlóné földigénylése

1946 februárjában a nagykovácsi földigénylő bizottság²⁵⁰ igénylő levelet kapott Klein Lászlónétól. A nő a 218. sz. házat igényelte ki, a következő indoklással: „Férjem után, akit

²⁴⁸ Uo. 174.

²⁴⁹ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 167–169.; Petri László: A zsidóság helyzete a Rákosi-korszak első felében. *Magyar szemle*, 25. évf. (2016) 7–8. sz. 59–70. Idén jelent meg Dombi Gábor könyve, amely a kitelepített zsidók társadalmi helyzetét vizsgálja: Dombi Gábor: *Osztályellenségek – Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020.

²⁵⁰ Az 1945. évi VI. törvény alapján lezajlott földosztást az úgynevezett Országos Földbirtokrendező Tanács intézte, helyi szinten pedig a földigénylő bizottságok. A bizottságok működését illetően lásd: Balázs Gábor: A földigénylő bizottságok működése Pest megyében 1945–1947. In: Halász Csilla – Tóth Judit (szerk.):

a múlt németbarát kormány rendelkezése mint büntetőszázadba beosztott munkaszolgálatost kivitt a keleti harctérre, s azóta onnan nem tért haza, de él, miután alkalomadtán átszökött az oroszokhoz s az ő oldalukra állt, ő utána jogosultsággal kell, hogy bírjak; már az is mellettem szól, hogy két kisgyermekkel vagyok egyedül, akik közül egyik 4, a másik 5 éves csak s így igen sok gyámolításra szorulnak. Köztudomású az, hogy Nagykovácsi községben, miután férjem zsidó, így [mind] a helybeli lakosok által, mind a már említett kormányrendeleteket végrehajtó szervek által állandó üldözésnek voltam kitéve. Igénylésem szerény, bár azt a házat igényelem, amely rokonaimé, de ez nem jelenti azt, hogy részükre akarom biztosítani, hiszen ők úgyis ki lesznek telepítve, és ők voltak azok elsősorban, akik engemet nem szívleltek.”²⁵¹

Nagykovácsiban mindössze öt zsidó élt 1941-ben,²⁵² feltehetőleg a legtöbb helybeli tudta, kik ők. A levélből kiderül, hogy vegyes házasságról van szó, és Kleinnét férje származása miatt diszkriminálták. Utal ugyanakkor arra is, hogy mi történt a családdal a vészkorszakban: a férjnek munkaszolgálatra kellett bevonulnia, míg ő védtelenül maradt a két kisgyermekkel. A levélben igénylését férje harctéri viselkedésével is legitimálni próbálta: az oroszokhoz mint megszálló, uralkodó erőhöz való csatlakozással, amely állítása szerint érdemessé tette a kiigényelt birtokra.

Az eddigi példákkal ellentétben azonban Klein Lászlóné nem a saját javait igényelte, hanem a családtagjait, mégpedig azzal az indoklással, hogy ők „úgyis ki lesznek telepítve”. Nagykovácsiba a 18. században telepítettek be német telepeseket,²⁵³ ez indokolhatja a félmondatot: Kleinné német nemzetiségű volt. A vegyes házasság pedig megmagyarázza, hogy a rokonságnak miért volt ellenérzése a férjével szemben. 1946–1948 között a német nemzetiségűek nagy részét kollektív büntetés részeként kitelepítették Magyarországról; ekkor Nagykovácsiból több mint 2000 embert vittek el. Mivel 2500 német ajkú lakos élt itt

Tanulmányok Pest megye múltjából. 2. köt. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2007. 139–172., különösen 148–154.

²⁵¹ MNL PML V.1078 Db, 42/1946, Klein Lászlóné levele, 1946. febr. 24.

²⁵² A településnek 2900 lakosa volt, a zsidók a lakosság 0,2%-át tették ki. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 222–223.

²⁵³ Kocsis Károly: Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990). *Földrajzi Értesítő*, 43. évf. (1994) 3–4. sz. 301.

(akiknek 66%-a német nemzetiségű is volt),²⁵⁴ végül csupán 10 német család maradt a faluban.²⁵⁵

Kleinné csatolta a leveléhez a helyi ellenállási mozgalom vezetőjének, Ligeti Lászlónak a levelét, amely így szól: „Alulírott helyi és környéki ellenállási mozgalom vezetője igazolom, hogy Klein Lászlóné [...] úgy a közigazgatási rendelkezések folytán, valamint a helyben székelő budapesti nyilas vezető által számtalan esetben kényszerült elszenvedni a brutális hatósági és egyéni rendelkezéseket. Nevezett részére abban az időben hamis adatokkal polgári személyi lapot adtam ki, s a helybeli nyilas vezetőnél közbenjártam ügyében. Nevezett több ízben panaszkodott, hogy a nyilas vezető Murhard Rezső állandóan zaklatja, miután férje után ő is áttért a zsidó hitre, és tőlem segítséget kért. Csupán időhúzás céljából tudtam a nyilas vezetőt befolyásolni, mert nevezettet el akarta szállíttatni a községből.”²⁵⁶

Nagykovácsinak kulcsszerepe volt a második világháború végén: 1944 decemberében a Vörös Hadsereg elérte, és Budapest ostroma alatt légtalimi készültségben tartotta a helységet. 1945 februárjában a budai kitörésben résztvevők a Budai-hegyeken át kíséreltek meg átjutni a szovjet csapatok ostromgyűrűjén. Ennek során kitörték a Várból, majd február derekán azok a német és magyar katonák, akiknek sikerült átjutniuk a szovjet vonalon, ebben a térségben csaptak össze a szovjet sereggel.²⁵⁷ Talán ez, illetve a nagyszámú német nemzetiségű lakosság magyarázhatja, hogy Ligeti állítása szerint Nagykovácsin létezett ellenállási mozgalom.²⁵⁸

²⁵⁴ Az 1941. évi népszámlálás – 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest: KSH, 1976. 245. A németek kitelepítéséről lásd: Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.

²⁵⁵ A Nagykovácsiból kitelepítettek számarányát, szociológiai összetételét és a kitelepítés indokait (Volksbund-tagság, Wehrmacht- illetve SS-szolgálat) lásd: Marchut Réka: A Pest megyei németek kitelepítése a kitelepítési névjegyzékek alapján. In: Gergely Jenő (szerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest: ELTE, 2010. 171–190.; a nagykovácsi németek kitelepítésének sajátosságairól lásd: Marchut Réka: *A Pest megyei németek kitelepítése és annak előzményei*. ELTE, doktori disszertáció, 2012. 205–210.

²⁵⁶ MNL PML V.1078 Db, 42/1946, Ligeti László levele, 1946. febr. 24. Az ellenállási mozgalmak egyik taktikája az ellenséges egyenruha felvétele volt: a földalatti cionista mozgalmak tagjai például ily módon szabadították ki fogságba esett társaikat. Lehetséges, hogy Ligeti is hasonló módszerrel férközött a helyi nyilasok közelébe. Erről bővebben lásd például: David Gur: *Brothers for Resistance and Rescue – The Underground Zionist Youth Movement in Hungary During World War II. Enlarged and Revised Edition*. Jerusalem: The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary – Gefen, 2010. 15. Magyarul: Gur: *Együtt az ár ellen*.

²⁵⁷ A budai kitörésről lásd: Ungváry Krisztián: Az ostrom vége. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-ostrom-vege-%E2%80%93-i-resz> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 22.).

²⁵⁸ A helyi lakosság közti törésvonalakról, telepések és német ajkú őslakosság közti feszültségekről lásd: Marchut: *A Pest megyei németek kitelepítése és annak előzményei*, 205–210.

Ligeti László szerint Kleinnének nemcsak a Horthy-korszakban kellett elszenvednie a zsidóüldözés hatásait, hanem a Nyilaskeresztes Párt hatalomra kerülése után is. Megemlítette, hogy Murhard Rezső, a párt helyi képviselője Budapestről érkezett, tehát a helyi viszonyokat valószínűleg kevésbé vagy egyáltalán nem ismerő emberről van szó. Ezért lehetséges, hogy Ligeti hamis papírokat készíthetett Kleinné részére, abban a reményben, hogy Murhardot megtéveszthetik vele.

Nem derül ugyan ki, hogy Kleinné mikor tért át az izraelita hitre, az azonban biztos, hogy az 1939. évi IV. és az 1941. évi XV. törvény meghatározásai alapján a megkülönböztető törvények hatálya alá esett,²⁵⁹ és talán eredeti vallásának köszönhetően nem deportálták 1944 nyarán. Mind Kleinné, mind Ligeti László levele tanúskodik az összetett helyi viszonyokról, a falu életében szerepet játszó kulcsfigurákról, és arról, hogy a lokális események, érdekek hogyan határozták meg egy-egy ember sorsát a holokauszt során.

Kleinné levelének hátuljára a jegyző egy sort írt: „az igénylők névsorába felvéve 31. szám alatt.”²⁶⁰ Sem Klein László, sem a felesége neve nem szerepel a nagykovácsi földosztó bizottság anyagában, amely tartalmazza azok neveit, akik a németek kitelepítése után felszabadult földeket megkapták. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a lista hiányos.²⁶¹

Az ügy a kárpótlás és a jóvátétel egy sajátos aspektusát mutatja be, mégpedig azt, amikor a holokausztúlélők kitelepített németek javait igényelték, illetve kapták meg. A háború végén az átrendező erő- és tulajdonviszonyok révén ismét javak cseréltek gazdát, így bár a zsidók vagyonának túlnyomó része nem került vissza eredeti gazdájához, megnyílt a lehetőség más csoportok vagyontárgyainak kiigénylésére. Ezek közé tartoztak a kitelepített németek, akiknek vagyonát 1945 decemberében zár alá vették, majd az 1946. évi IX. törvénycikk értelmében az államra szálltak. A németek földjeiért igénylők jelentkeztek, s azokat hamar kiosztották közöttük.

A Pest megyei zsidók által írt igénylő levelek között igen ritka a Kleinné leveléhez hasonló, amelyik németek tulajdonában lévő birtokot igényel, azonban nem elszigetelt jelenségről van szó, amit alátámaszt a Joint Munka- és üzemszervezési csoportjának

²⁵⁹ A nagykovácsi házassági anyakönyvben nem dokumentálták Kleinék házasságát, tehát minden bizonnyal máshol kötöttek házasságot. Az 1939. évi IV. törvénycikk megfogalmazása szerint „zsidónak kell tekinteni azt, aki ömaga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja”. Az 1941-es zsidótörvény megtiltotta nemzsidók és zsidók házasságkötését, vagyis az is lehetséges, hogy Kleinné azért tért át az izraelita hitre, hogy hozzáemehessen zsidó vőlegényéhez. 1942-ben a VIII. törvénycikk megtiltotta az izraelita vallásfelekezetre való áttérést más vallásúaknak.

²⁶⁰ MNL PML V.1078 Db, 42/1946, Klein Lászlóné levele, 1946. febr. 24.

²⁶¹ MNL PML V.1078 Db 6. doboz tartalmazza a földigényléssel és földosztással kapcsolatos iratokat. Köszönöm Fuchs György szakmai segítségét.

dokumentumai között talált jegyzőkönyv. A jegyzőkönyvet 1946. január 18-án vették fel az Üzemszervező Rt. Igazgatóságának ülésén, ahol a következő javaslat hangzott el: „Budakeszinek a sváboktól való kiürítése indokolttá teszi a Kormánynál és az Elhagyott Javak Kormánybiztosságánál való eljárást abból a célból, hogy a kiürítés folytán gazdátlanra vált javakat, különösen állatállományt, erdőt stb. céljaink szolgálatába állíthassuk. Nagyobb épületeket üdülő céljára, erdőt fakitermelésre és faszén égetésre igyekszünk megszerezni. Felkéri dr. Kertait, hogy megfelelő beadványt az ügyben elkészítsen és a szükséges lépéseket megtegye.”²⁶²

A Joint tehát praktikus megfontolásból, a kínálkozó alkalmat kihasználva igényelt német ingatlanokat. Kleinné esetében viszont elmondható, hogy az elszenvedett sérelmekért – férje munkaszolgálatra kényszerítése, az ő üldöztetése és megaláztatása, a folyamatos félelemben való lét – egyfajta jóvátételként igényelte ki rokonai ingatlanát; mégpedig saját maga számára megszerzett és elvárt jóvátételként, amelyre, mint a levélből látható, különböző jogcímeket is felsorolt. Nem zárható ki az sem, hogy rokonai korábbi ellenséges hozzáállására adott reakcióként vett így elégtételt.

5.6 „Az ingatlanok nagy részét tovább elidegenítette” – Frank Tibor öröksége

Frank Tibor 1947 tavaszán már harmadik éve dolgozott Auschwitzban elhunyt édesapja, Frank Aladár földjén úgy, hogy tulajdonjogilag az nem hozzá tartozott. A tarthatatlan helyzet megszüntetése érdekében 1947 áprilisában igénylő levelet küldött a nógrádverőcei²⁶³ elöljáróságnak, és azt kérte, továbbítsák azt a községi földigénylő bizottságnak. E levelet már korábban megírta és talán elküldte más szervekhez is, hiszen abban 1946-os dátum szerepel. Így szólt a levél:

„Édesapámat: Frank Aladár nógrádverőcei lakost 1944. évi május hó 7-ik napján deportálták,²⁶⁴ minek következtében Auschwitzban életét vesztette. Az édesapám tulajdonát képezte [...] összesen cca 1 hold négyszögöl kiterjedésű földingatlan, amelyet 1943. évben

²⁶² MZSML XXXIII-4-A, 46. egység, Az AJDC Munka- és üzemszervezési csoportjának iratai.

²⁶³ Nógrádverőce (ma Verőce) a Nógrádi járásban volt, Pest megye területén található. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a 2250 helybéli közül csupán 41 fő (a lakosság mintegy 2%-a) számított zsidónak a zsidótörvények értelmében. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 210–211.

²⁶⁴ Valószínűleg a gettóba zárás napja. Nógrád megyéből a hatóságok június közepén deportálták a zsidó lakosságot.

a fasiszta törvények értelmében édesapám zsidó származása miatt a F.M. 243.284/1943.VII.A.2. sz. véghatározat alapján Nógrád vármegye Közjóléti Szövetkezet balassagyarmati cég javára írtattak át, átengedésre kötelezettség jogcímén. Nevezett szövetkezet az ingatlanok nagy részét tovább elidegenítette és oly módon, hogy azokat még most 1946 nyarán is, a tulajdonos távollétében tisztelettel alulírott Frank Tibor dolgoztam meg, aki ugyancsak deportálásból tértem vissza.”²⁶⁵

Bár a földbirtok jogilag nem volt Frank Tibor tulajdona, mégis a sajátjának érezte és a gondját viselte, jóllehet a kifosztás következtében új tulajdonosokhoz került. Helyzetét tovább nehezítette az is, hogy a földbirtokot az újraelosztás után a Közjóléti Szövetkezet továbbadta másoknak. Frank Tibor ezért kérte, hogy juttassák vissza neki az ingatlant, és kérelmével a földigénylő bizottsághoz, illetve a megyei földbirtokrendező tanácshoz fordult. Jogosultságát a következőképp indokolta:

„Az ingatlanok megváltás alá nem esnének és azokon – mint előadtam – senki nem gazdálkodik, illetőleg azokat most is én művelem, tehát az ingatlanok közérdekű cél megvalósítására sem fordítottak, tehát az 5600/1945. F. M. sz. rendelet 68. §. 3. bekezdésében felsorolt kizárt esetek egyike sem forog fenn. Kérelmem indoklásául legyen szabad még felhoznom, hogy a fasiszta törvények értelmében nem csupán édesapámat vesztettem el, hanem úgy az ő, mint az én anyagi javaim teljesen elpusztultak, az ingatlanokon állott felszerelést teljesen tönkretették, a gyümölcsfákat ellopták, úgyhogy valóban csak kismértékű kárpótláshoz juthatok azáltal, ha a rendelet értelmében legalább az ingatlanokat visszakapom.”

Feltűnő, hogy Frank Tibor milyen jól eligazodott a zsidó vagyont szabályozó jogi káoszban, és tudta, hová kell fordulnia, hogy visszakapja az ingatlant. A földosztást szabályozó 5600/1945. F. M. sz. rendelet²⁶⁶ 68. §-a rendelkezett arról, hogy azoknak, akik „zsidó származásuk miatt vesztették el földingatlanaikat”, vissza kellett kapniuk azt, feltéve, hogy nem esett megváltás, illetve elkobzás alá. A visszajuttatás iránti kérelmet a földigénylő bizottságoknál kellett benyújtani, amelyeknek kötelességük volt „a kérelmet haladéktalanul megvizsgálni és megállapítani, hogy a visszaadás lehetősége megvan-e.”²⁶⁷ A Frank által hivatkozott passzus arról szólt, hogy „nem juttatható vissza az ingatlan, ha azon olyan tulajdonos, vagy kishaszonbérelő gazdálkodik, aki a R[endelet] rendelkezései szerint is juttatásra igényjogosult, vagy ha az ingatlan olyan közérdekű cél megvalósítására

²⁶⁵ MNL PML V.1081 Db, 466/1947, Frank Aladár ingatlanainak visszajuttatása, 1947. ápr. 15.

²⁶⁶ *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 273–287.

²⁶⁷ Uo. 286.

fordítottatott, mely cél közérdekű volta ma is fennáll és a cél megvalósítására az ingatlan szükséges.”²⁶⁸

Levelében Frank Tibor röviden utalt a kifosztásra, illetve a holokauszt alatt bekövetkezett károokra, és itt nemcsak anyagi javai elvesztéséről, azok elrablásáról írt, hanem személyét ért kárról, édesapja haláláról is beszámolt. Végül ily módon a visszajuttatott föld nem csupán kártalanításként szolgált volna számára, hanem egyben egyfajta jóvátételként is – érzelmi kötődése miatt.

A nógrádverőcei jegyző a levelet továbbította a vármegyei földhivatalnak, mivel a községi földigénylő bizottság már nem működött. A csatolt leírásból kiderül, új tulajdonosai miatt hagyták parlagon a földbirtokot: „a szövetkezet 1944. évben részben Debreczeny Istvánnak, részben vitéz Rácz Károlynak eladta. Debreczeny István akkor a balassagyarmati Államépítészeti Hivatal főnöke volt, jelenleg Baján működik hasonló beosztásban, a másik vevő, vitéz Rácz Károly jelenleg nem tartózkodik Budapesten (vagy nyugaton, vagy hadifogoly), felesége ellenben igen [...]. Utóbbtól úgy értesültem, hogy nyilvános pályázat útján 1944. augusztus 7-én 225 q. búza vételáért vásárolta meg az ingatlan nevében álló részét, s a vételár fejében 9000 P-t ki is fizetett [...]. Az 5600/1945. F. M. sz. rendelet 68. §-a alapján az előljáróság az ingatlannak a volt tulajdonos fiának, Frank Tibornak [...] való visszajuttatását javasolja.”²⁶⁹

Tehát Frank Aladár birtokát nemcsak a fosztogatók találták meg, hanem az árjásítás után a Közjóléti Szövetkezet pénzzé tette a neki kiutalt ingatlan egy részét, ami végül két olyan emberhez került, akik egyáltalán nem fordítottak rá gondot. Debreczenyt áthelyezték, ez akadályozta a föld megművelésében, míg Rácz Károly minden bizonnyal a Vörös Hadsereg elől menekült el. Így a jegyző is belátta, hogy az örökösnek van leginkább jogosultsága a földre – még a rendelet szerint is.

Májusban a Közjóléti Szövetkezet kikérte a nógrádverőcei előljáróságtól az ingatlan rá eső részének kataszteri birtokívmásolatát, és rákérdezett, hogy ki használja a földet – eszerint tehát ők maguk sem fordítottak gondot a karbantartására.²⁷⁰ Ezt látszik alátámasztani, hogy amikor a vármegyei Földhivatal is bekapcsolódott az ügybe, és 1947. augusztus közepén véghatározatot hozott, abban Frank Tibornak visszajuttatott a földből 654 négyszögölnyi darabot azzal az indoklással, hogy „megállapítást nyert, hogy az ingatlanon jogos földi igénylő nem gazdálkodott és visszajuttatási kérelmet az 5600/1945.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ MNL PML V.1081 Db, 466/1947, a körjegyző levele, 1947. máj. 6.

²⁷⁰ Uo. Nógrád vármegyei Közjóléti Szövetkezet levele, 1947. máj. 20.

F. M. számú rendelet 70. §-a értelmében jogos személy terjesztett elő.” Így a Közjóléti Szövetkezet elvesztette a kifosztás során neki kiutalt földdarabot. Az ingatlan általa eladott részei ügyében a Földhivatal így rendelkezett: „A többi ingatlanok visszajuttatását el kellett utasítanom, miután megállapítást nyert, hogy az ingatlanokat a Közjóléti Szövetkezet eladta és a vevők arra telekkönyvi tulajdonjogot is szereztek. A csereingatlan juttatására a hivatkozott rendelet 46. §-a értelmében az Országos Földhivatal jogosult.”²⁷¹

A véghatározat így az eredeti föld nagy részét visszaadta, a szövetkezet által elidegenített rész helyett pedig cserebirtokot utalt ki – ami azonban nem minden esetben bizonyult ideális megoldásnak, hiszen az eredeti egységes birtok helyett gyakran két, egybe nem függő földdarabot kaptak a jogosultak.

Frank Tibor ügye betekintést nyújt a zsidóüldözés következményeibe: a deportálás után a helybéliek még a gyümölcsfákat is kiásták és elvitték édesapja földjéről, s a birtokot azonnal új tulajdonosnak utalták ki. Ez jelzi azt, hogy bár a hivatalos szervek gyakran hangoztatták, úgy tudták, hogy a zsidókat „dolgozni viszik”,²⁷² valójában tisztában voltak azzal, hogy nagy valószínűséggel a deportáltak többé nem fognak hazatérni. A túlélő Frank Tibor amint hazakerült, kezelésbe vette a családi birtokot, annak ellenére, hogy tudta, időközben az már más tulajdonába került. Ez érzelmi kötődéséről árulkodik, hiszen jogilag akkor nem volt köze a földdarabhoz. Mindazonáltal Frank Tibor szerencsésnek mondhatta magát, hogy mind az elöljáróság, mind a megyei Földhivatal támogatta igénylését, és elismerték jogosultságát apja földjére, amire nem minden holokausztúlélő esetében került sor.

5.7 „Három apró gyermekem szájából kiveszi a kenyeret” – Bernstein József cipői

Dr. Bernstein József újpesti cipész özvegye 1945 májusában az ócsai Nemzeti Bizottság²⁷³ segítségét kérte, hogy 4000 cipő felsőrész árát visszakaphassa Biczó Sándor ócsai lakostól. Dr. Bernstein József eredeti foglalkozása ügyvéd volt; minden bizonnyal a zsidótörvények

²⁷¹ Uo. Véghatározat, 1947. aug. 16.

²⁷² Braham: *A népiértés politikája*. 1. köt., 768–771.; 2. köt. 1357.

²⁷³ A Pest megyei nemzeti bizottságok működéséről lásd: Balázs Gábor: *A nemzeti bizottságok működése Pest megyében*.

http://oktatolapok.mnl.gov.hu/letoltes/Balazs_Gabor_A_nemzeti_bizottsagok_mukodese_pest_megyeben_1_bevezetes.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 27.).

következtében kényszerült pályát változtatni, és cipőkészítéssel foglalkozni.²⁷⁴ Azonban mint özvegye leveléből kiderült, ezt az ipart is csak nehézségek árán tudta folytatni: „Iparát a zsidótörvények miatti korlátozások folytán Fónagy Nagy Géza neve alatt az ő iparigazolványával folytatta.”²⁷⁵ Vagyis nemzsidó stróman²⁷⁶ segítette abban, hogy megélhetését ne veszítse el teljesen.

Bernstein Józsefné így folytatta levelét: „Férjemet a nyilasok Budapesten 1945. január 5-én letartóztatták, ismeretlen helyre elhurcolták, nincs róla semmi hír. Én három apró gyerekekkel maradtam vissza, akik közül a legidősebb 3 ½ éves, a legfiatalabb pedig 1 éves. Teljesen ellátatlan vagyok, nincs olyan hozzátartozóm se, aki segíyezni tudna. A nyomortól és az éhenhalástól csak úgy tudom magamat és családomat megóvni, ha férjem iparát folytatom.”

A holokauszt során elhaltak iparának özvegyi jogon való folytatását biztosító 7590/1945 M. E. sz. rendelet csak 1945. augusztus végén született meg; ugyanez a rendelet biztosította volna, hogy az asszony ne kerüljön olyan helyzetbe, amelyet levelében ismertetett: „Biczó Sándor ócsai iparossal férjem megállapodást kötött, amelynek értelmében átadott Biczó részére 4000 pár nyári cipő készítéséhez szükséges teljesen kidolgozott felsőrészt azzal a rendeltetéssel, hogy Biczó azokat az általa gyártott fatalpak felhasználásával teljesen elkészíti és a darabonként megállapított díj ellenében készen leszállítsa. Biczó ennek a megállapodásnak nem tett eleget, de még csak egyetlen egy kész cipőt sem szállított le, holott tudomásom van róla, hogy iparát folytatja és a tulajdonukat képező és csak kidolgozás végett átvett felsőrészeket ő fel is használja, azok felhasználásával elkészített nyári cipőket más részére átadja és a befolyó vételárat saját céljára használja. A felszabadítás óta több ízben próbáltam Biczó lelkére beszélni, hogy rendkívül súlyos helyzetemet méltányolja és tegyen eleget vállalt kötelezettségének, felhívtam figyelmét arra, hogy nem helyes, ha a régi rendszer által annyira sújtott személyt, mint én vagyok, megkárosít és három apró gyermekem szájából kiveszi a kenyeret. Biczó semmi életjelt nem adott magáról és semmiféle tanújelét nem adta annak, hogy szándékában lenne a tulajdonukat képező

²⁷⁴ Eredeti foglalkozása a testvére által a Yad Vashemnek leadott bejelentőlapról derül ki. Lásd: Yad Vashem, Central Database of Shoah Victims' Names, Page of testimony of dr József Bernstein, 2 January 1991. <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1903159&ind=1> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 27).

²⁷⁵ MNL PML V.1083 Db, 1107/1945, Bernstein Józsefné levele, 1945. máj.

²⁷⁶ Strómannak vagy „Aladárnak” nevezték azokat a keresztényeket, akik barátságból vagy haszonszerzés céljából elvállalták, hogy beszállnak a zsidók által vezetett üzletbe és nevükre veszik azt, így a zsidó iparosnak, kereskedőnek lehetősége volt megkerülni a zsidótörvények korlátozásait, és folytatni vállalkozását. Lásd: Braham: *A népiértés politikája*. 1. köt., 152.

felsőrészeket – ha már a vállalt munkát nem is végzi el – legalább úgy visszaadja, ahogy átvette. Ügyvédem által hozzá intézett levélre még csak nem is válaszolt.”²⁷⁷

A Bernstein Józsefné által leírt szituáció valószínűleg nem számított szokatlannak a háború után. A korábbi állami és társadalmi szinten egyaránt elfogadottá és bevetté vált antiszemitizmus, a zsidók jogfosztása azt eredményezte, hogy az üldöztetésükből profitáló nemzsidók gyakran úgy érezték, bármit megtehetnek. Valószínűleg ez vezérelte Biczó fentebb ismertetett tetteit is.

A Nemzeti Bizottság május 8-án vette napirendjére Bernsteinné kérelmét. Az ülésen jelen volt B. Bán József községi bíró, Borbás István jegyző és a bizottság 12 tagja. A jegyzőkönyv szerint a következő határozatot hozták: „A bizottság dr. Bernstein Józsefné újpesti lakos panaszának és kérelmének, hogy Biczó Sándort magánjogi követelések teljesítésére kényszerítse, helyt nem ad, mert erre nem illetékes. A peren kívüli egyezség és megoldás érdekében felhívja az elöljáróságot, hogy Biczó Sándor ócsai lakost hívja fel az ügy rendezésére, amit ha 8 napon belül nem igazolna, úgy az ügynek a rendes bíróság elé vitelére utasítja panaszost.”²⁷⁸

Amint Balázs Gábor írja, a nemzeti bizottságok tisztázatlan jogállású szervek voltak. 1945-ben ugyan a 1030/1945. M. E. sz. rendelet megtiltotta, hogy közigazgatási funkciókat töltsenek be, azonban részt vettek a különböző szervezési feladatokban: tagjaik benne voltak a földbirtokrendező tanácsokban, a termelési és az adófelszólamlási bizottságokban, és ők alakították meg a földigénylő bizottságokat is.²⁷⁹ Így érthető, hogy a holokauszt túlélők azt gondolták, a nemzeti bizottság az illetékes és kompetens szerv az ügyük képviselőjére. Bernsteinné kérelmét azonban elutasította a bizottság, épp azért, mert nem érezte felhatalmazva magát, hogy eljárjon. Ehelyett különmegegyezést vagy pert javasolt.

Az ügy pikantériája, hogy június 6-án a már két irányból is felkeresett Biczó Sándor rövid, lényegre törő levelet küldött a Nemzeti Bizottságnak: „Bernstein újpesti cégtől nekünk van 102.000 P. követelésünk, és ellenük a peres eljárást bíróságnál megindítatom.”²⁸⁰ Ezzel az ügy további sorsa eldőlt – bár Biczó a levélben nem tisztázta, hogy milyen okból kifolyólag tartozik neki Bernstein özvegye, megfogalmazása inkább blöffölés hatását kelti. Annál is inkább, mert ő volt az az ócsai lakos, aki 1945 tavaszán, a pillanatnyi adminisztratív káoszt kihasználva beköltözött a zsinagógába, és elfoglalta a

²⁷⁷ MNL PML V.1083 Db, 1107/1945, Bernstein Józsefné levele, 1945. máj.

²⁷⁸ Uo. A Nemzeti Bizottság határozata, 1945. máj. 31.

²⁷⁹ Balázs: A nemzeti bizottságok működése, 3.

²⁸⁰ MNL PML V.1083 Db, 1107/1945, Biczó Sándor levele, 1945. jún. 6.

kántorlakást is, majd a MIOI, az előljárási, a helyi zsidóság képviselői és a Népjóléti Minisztérium többszöri felszólítása ellenére sem volt hajlandó kiköltözni.²⁸¹ Magatartása e másik esettel kapcsolatban is azt támasztja alá, hogy vagy antiszemita, vagy az adódó helyzeteket és a jogi kiskapukat fenntartások nélkül kihasználó, agyafúrt egyéniség volt.

Így végül a Nemzeti Bizottság csupán annyit tudott írni Bernsteinnének, hogy „Kérelmére az Önök közt levő magánjogi kérdésnek peres eljárás nélküli rendezésére felhívtuk, mert az ügy tulajdonképpen nem tartozik bizottságunk hatáskörébe. Értesítem, hogy felhívásunkra Biczó Sándor közölte velünk, hogy az Önök cége ellen az Ön által felállított követelésen felüli viszontper keresetet adott be a bíróságnál, vagyis a békés ügyintézés megkísérlése sikertelen maradt.”²⁸² Bernsteinné és Biczó Sándor esete arra a gyakran előforduló konstellációra példa, amikor a kifosztás során vagy a zsidóüldözés folyamányaként nemzsidók zsidó javakhoz jutottak, és azokat nem voltak hajlandók visszaadni a túlélőknek, ezzel kockáztatva a jogi következményeket – vagy önként lépve a jogi útra.²⁸³

5.8 Összefoglalás

E fejezet és a benne elemzett esetek bemutatják a háború utáni kártalanítás folyamatának összetettségét, az azzal kapcsolatos egyes problémákat, lehetőségeket és megoldásokat. Az esettanulmányok mikrotörténeti elemzéséből fény derül arra, hogy mennyire komplex volt a zsidó vagyon kezelése mind a háború alatt, mind pedig azután: a javak különböző intézmények és szervek kezelésébe kerültek, különböző módokon cseréltek gazdát – gyakran több ízben is, mire egy túlélő hazatért. Ez alátámasztja, hogy a társadalom szinte minden rétege, valamint a közigazgatás és a közbiztonság különböző szervei és szintjei közreműködtek a kifosztásban. A javak mozgása természetesen együtt járt a felek közti

²⁸¹ MNL PML V.1083 Db, 2471/1946, az ócsai izraelita templom és kántorlakás kiürítése. Az ócsai zsinagóga háború utáni sorsáról lásd: Klacsman Borbála: „Jogcím nélkül használja”: Az ócsai zsinagóga története. <http://ujkor.hu/content/jogcim-nelkul-hasznalja-az-ocsai-zsinagoga-tortenete> (Utolsó letöltés: 2020. március 13.).

²⁸² MNL PML V.1083 Db, 1107/1945, a Nemzeti Bizottság levele, 1945. jún. 9. Az ügy lezárását nem tartalmazza sem az ócsai járásbírói anyag, sem az alsódbasi járási főjegyző iratai, sem pedig a Pestvidéki Törvényszék iratai. Jóllehet utóbbi névmutatójában szerepel egy „Biczó Sándor – Bernstein Imre” bejegyzés 1945-ből, az iratanyagban nem található a per anyaga, iktatókönyvek pedig nem maradtak fenn az 1945-ös év polgári pereiről.

²⁸³ Lásd 126. lábjegyzet.

pénzmozgással, ami később tovább nehezítette a vagyontárgyak visszaadását. Mindez a kormány központosítási törekvései ellenére történt így; a háború folyamán szinte lehetetlen volt helyi szinten ellenőrizni és kontroll alatt tartani a kifosztást és a javak elosztását. Így csupán ezen esetek elemzése alapján a zsidó értékek ügyeiben szerepet játszottak a községi és járási elöljáróságok, a csendőrség, a rendőrség, a Pénzügyigazgatóság, a Földhivatal, a helyi lakáshivatalok, nemzeti bizottságok, pénzügyőrségek, földigénylő bizottságok és így tovább. Értelemszerűen az egyes intézmények érdekei, a hatáskörük szintén befolyásolta azt, hogy elősegítették-e a kártalanítást vagy nem.

A túlélőknek nem volt egyszerű dolguk, és nemcsak emiatt, hanem mert javaik sorsa különbözőféleképpen alakult: volt, amit az új, nemzsidó tulajdonosok inkább elrejtettek, eladtak, vagy egyszerűen csak nem voltak hajlandóak visszaszolgáltatni, mert azokat a magukénak érezték. Ez együtt járt az antiszemitizmus háború utáni újraéledésével: a kifosztás során a zsidó javakért jelentkezők között általában igen kevés volt az olyan, aki emberségből, elvi okokból elutasította a zsidók jogfosztását, kifosztását – a „közömbös” vagy antiszemita többség számára pedig kényelmes „indokot” biztosított a zsidók elleni támadásokra az, hogy a túlélők visszaigényelték a vagyontárgyaikat. A hatóságok, illetve általában véve a nemzsidók viselkedése és a javakhoz való hozzáállása bizonyítja, hogy hidegen hagyta őket a zsidók sorsa a deportálás során, és nem várták vissza őket.

Mindazonáltal a háború utáni kaotikus helyzet, majd a normalizálódás olyan újramezdésnek számított, ami lehetőséget biztosított a zsidóknak, hogy az új rendszerhez fűződő lojalitásukat bizonyítsák, vagy az előző rendszer üldözöttjeiként szerezzenek új javakat. Erre többen utaltak is leveleikben, illetve érvként használták ahhoz, hogy sikerre vigyék ügyüket – az egyik fő téma épp az üldöztetésük története volt; még ha csak említés szintjén is, de szerepelt szinte minden kártalanítást kérő levélben. Az antiszemitizmusra való hivatkozás egyértelműen azért történt, hogy ezzel legitimációt teremtsenek, és a kialakuló új rendszer iránti hűségüket is bizonyítsák. A visszakövetelt vagyontárgyhoz fűződő érzelmi kötődéssel együtt ez a leggyakrabban előforduló érv amellest, miért kéne visszakapniuk a családi vagyont. Maga a tény, hogy a túlélőknek érveket kell felsorakoztatniuk, hogy visszakaphassák korábbi vagyontárgyaikat, tükrözi a korábbi, az antiszemitizmus által megteremtett egyenlőtlen társadalmi viszonyokat és azok átöröklődését a háború utáni időszakba. Bár ismét emancipálták őket, a zsidók továbbra sem érezték magukat teljes jogú állampolgároknak, hiszen különben magától értetődő lett volna, hogy elkobzott javaikat

visszakapják. A levelek emellett gyakran tükrözik a kifosztást és kirekesztést kísérő konfliktusokat is, ezáltal reflektálnak a háború utáni zsidó–nemzsidó viszonyra is.

Az egyes javak visszakövetelése és az ügyek sikere szoros összefüggésben állt a helyi tényezőkkel: a zsidók és nemzsidók közti kapcsolattal, a hatóságok jóindulatával, a szereplők érdekeivel. A helyszíneket összehasonlítva kitűnnek a társadalmi miliók közti különbségek, illetve az is megállapítható, hogy a hatóságok és az elöljáróságok ugyan belátták, hogy a nincstelen túlélőket nem hagyhatják az utcán, valójában azonban érdemben nem sokat tettek, tehettek az érdekükben, amikor megyei vagy országos hatáskörű intézményekkel kerültek szembe. Kisebb településekre – mint például Ócsára – általában csak kevés túlélő érkezett vissza, akik egyénileg próbálták visszaszerezni családi vagyonukat. Nem volt elég befolyásuk, kapcsolati tőkéjük azonban ahhoz, hogy beleszóljanak a helyi politikába; az elöljáróság pedig, jóllehet megpróbálta képviselni az ügyüket, a Pénzügyigazgatósággal – illetve közvetve a pénzügyminiszterrel – szemben nem jutott dűlőre. Újpesten a helyi nagy zsidó közösség igyekezett érvényesíteni az érdekeit és részt venni a kártalanítással foglalkozó bizottságok munkájában. Itt viszont a túlzott bürokrácia, az egymás után létesülő bizottságok és szervezetek sora nem segítette elő a zsidó ingóságok visszaszerzését. A kártalanítás és kárpótlás elmaradása pedig végül oda vezetett, hogy zsidók és nemzsidók ingatlanok és más javak miatt torzsalkodtak.

6. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága

6.1 Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága felállítása, működésének körülményei²⁸⁴

Az első olyan központi intézmény, amelynek feladatai közé tartozott az örökös nélkül maradt zsidó vagyron kezelése és a túlélők birtokba helyezése, a Miniszterelnökséghez tartozó Elhagyott Javak Kormánybiztossága volt. Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának szakirodalma csekély: a historiográfiai bevezetőben említett Kardos Kálmán által írt 1960-as tanulmány²⁸⁵ az intézmény felépítéséről, az egyes alosztályok ügyköreiről, valamint az iratkezelés menetéről szól. Szendiné Orvos Erzsébet pedig a kormánybiztosság Hajdú-Bihar megyei tevékenységét térképezte fel.²⁸⁶ Egyik tanulmány sem foglalkozott azonban a kormánybiztosság működésével a holokauszt viszonylatában (habár Szendiné figyelembe vette azt, hogy a legtöbb „elhagyott” vagyontárgy korábban zsidók tulajdonában volt) – sem pedig az intézmény és ügyfelei közt lévő viszonytal. Épp ezért szükséges áttekinteni mind az intézménynek a kártalanításban és kárpótlásban betöltött szerepét, mind pedig azt, hogy hogyan működött vidéken, így kontextusba helyezve az alább ismertetett Pest megyei eseteket. Mivel a kormánybiztosság iratanyagának nagy része megsemmisült, ezért még a vidéki kormánybiztosi megbízottakhoz kiküldött leveleket és az előljárásiak vonatkozó tevékenységének dokumentációját figyelembe véve is nehéz rekonstruálni a tevékenységét.

Az intézményt az 1945. március 31-én kiadott 727/1945. M. E. sz. rendelet állította fel,²⁸⁷ míg tevékenységi körét a 10.490/1945. M. E. sz. rendelet szabályozta.²⁸⁸ A kormánybiztosság feladata eredetileg a háborús viszonyok következtében „vagyonukat és létfenntartási alapjukat veszített egyének megsegítése – az elhurcoltak felkutatása és hazasegítése”, az elhagyottá vált javak biztosítása, üzembe helyezése és fenntartása, továbbá „az örökös nélkül hátrahagyott javaknak az elhurcolások következtében károsultak részbeni

²⁸⁴ Az ebben és a következő alfejezetben leírtak egy része korábban megjelent a következő tanulmányomban: Klacsmann Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 9. köt. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

²⁸⁵ Kardos: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, 53–64.

²⁸⁶ Szendiné Orvos Erzsébet: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratai a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 22. évf. (1995) 213–233.

²⁸⁷ A rendelet szövegét lásd: *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 54.

²⁸⁸ A rendelet szövegét lásd: Uo. 927.

kárpótlására fordítása.”²⁸⁹ Hogy csupán „részbeni kárpótlást” kellett nyújtania, magyarázhatják a kormány már ismertett politikai irányelvei, valamint hogy a kormánybiztosságnak más irányú tevékenységére is biztosítania kellett forrásokat.

A 10.490/1945. M. E. sz. rendelet már nem szólt a deportáltak hazahozataláról és kárpótlásáról, hanem csupán az elhagyott javakról: a kormánybiztosság hatáskörébe utalta annak megállapítását, hogy valamely vagyontárgy elhagyott-e, az ilyen jellegű javak felkutatását, a melléjük kirendelt gondnokok ellenőrzését, az elhagyott javak kezelését, használatba adását, a volt tulajdonosok igényeinek elbírálását.²⁹⁰

A kormánybiztost a minisztertanács, vagyis a kormány nevezte ki, és ugyancsak a minisztertanács rendelkezett az ügykörébe eső teendők eljárási ügyrendjéről, a kormánybiztosság szervezetéről. A kormánybiztos tevékenységét a mellé rendelt elnöki tanács és az állami számvevőség ellenőrizte.²⁹¹ Az elnöki tanácsot a 727/1945. M. E. sz. rendelet hozta létre, és fellebbviteli fórumként döntéseket hozott a kormánybiztos határozatai miatt hozzá forduló panaszosok ügyében. A tanács elnökét a miniszterelnök nevezte ki, tagjait az elnök hívta meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok (Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt), a szakszervezeti tanács, a minisztériumok és más hatóságok küldöttei közül.²⁹²

A kormánybiztosság 1945. május elején kezdte meg működését.²⁹³ Első kormánybiztosnak dr. Legéndi Rudolfot²⁹⁴ nevezték ki, helyettese dr. Teke Ferenc volt. Az intézmény belső szerkezetére jellemző volt a gyakori átszervezés. 1945 júliusában a kormánybiztosság addigi húsz osztályát öt főosztályba sorolták, ezek a következők voltak: igazgatási, jogi, vagyonmegállapítási, vagyonkezelési és vidéki főosztályok.²⁹⁵

A kormánybiztosság költségeit az általa üzembe helyezett vállalatok jövedelméből, a használatba adott javak után fizetett bérből és a háború során életüket veszített vagy elmenekült egyének vagyonából fedezték, amint erről egy 1946–1947-es kimutatás is

²⁸⁹ Idézet a 727/1945. M. E. sz. rendeletből.

²⁹⁰ Gábor György: Elhagyott Javak Kormánybiztossága. In: Vörös (szerk.): *A magyar állam szervei*, 120. A rendelet szövegét lásd: *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 619.

²⁹¹ Gábor: Elhagyott Javak Kormánybiztossága, 120–121.

²⁹² Gábor György: Elhagyott Javak Kormánybiztosa mellett működő elnöki tanács. In: Vörös (szerk.): *A magyar állam szervei*, 119., valamint: *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 932.

²⁹³ Kardos: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága*, 53.

²⁹⁴ Dr. Legéndi Rudolf (1894–1980) a Szociáldemokrata Párt tagja, a Magyar Közgazdasági Társaság tagja.

²⁹⁵ A vidéki főosztály – nevével ellentétben – Budapesten, a központi intézményben létesült, innét koordinálta a vidéki kormánybiztosi megbízottak munkáját. Feladata a fővároson kívül feltalált elhagyott javak kezelése volt.

tanúskodik: ekkor a kormánybiztosság bevételeinek egy részét a javak kezeléséből és bérleti díjakból befolyt összegek biztosították (1.040.000 és 892.000 forint), valamint a birtokba helyezési díjak is tetemes összeget tettek ki (295.000 forint).²⁹⁶ Mindez a bevétel valójában a javak eredeti tulajdonosait illette volna, azonban még a végül birtokba helyezett túlélők sem kapták meg az időközben befizetett bérleti díjakat.

Szeptembertől, Legéndi Rudolf lemondását követően a kormánybiztos posztját Zombory Gyula töltötte be.²⁹⁷ Legéndi így indokolta döntését a Szociáldemokrata Párt felé: „Szemmel látható – írta július 18-án kelt levelében – hogy a kormánybiztosság munkáját mindenütt pártérdekekre, munkás-szempontra, demokráciára való hivatkozással akadályozzák meg, ezzel szemben az igazság az, hogy a javaslatok mögött egész közönséges egyéni érdekek húzódnak meg és ezt az igazi pártérdekek és a jövőben az egész magyar demokrácia fogja megszenvedni.”²⁹⁸ Legéndi többször kérte a 727/1945. M. E. sz. rendelet módosítását, azonban ez nem történt meg. Nehezményezte, hogy az intézmény fenntartására nem a költségvetésből kapott pénzt, hanem az általa kezelt vagyon jövedelméből kell működtetnie azt, továbbá aggasztónak találta, hogy a kormánybiztosság munkatársainak súrlódásai támadtak különböző hatóságokkal.²⁹⁹ Legéndi felmondása tanúskodik a holokauszt túlélők kárpótlásának megghiúsulásáról is.

1945. november 2-án a minisztertanács döntést hozott arról, hogy a kormánybiztosság hatáskörébe utalja a Postatakarékpénztárnál az úgynevezett zsidó letéti számlán kezelt 206 millió pengőnek az „igényjogosultak” részére történő kiutalását és kezelését: erről a kormánybiztos 38.161/1945. EJK. sz. rendelete határozott.³⁰⁰

A kormánybiztosság ügyintézése a túlzott bürokrácia, az állandó szervezési és személyi változások miatt igen lassú volt. A kezdetben betartott rendelkezéseket csakhamar már többszöri felszólítás ellenére is figyelmen kívül hagyták az itt dolgozók. 1947 végén mintegy tízezer fel nem dolgozott irat feküdt csupán az ingó javak osztályán: a munkatársak itt 18-an voltak, a hátralék ledolgozásához nagyjából egy évre lett volna szükségük. A beérkezett

²⁹⁶ MNL OL XIX-A-5, 7/1947, revizori jelentés az Elhagyott Javak Kormánybiztossága ipari osztályán tartott vizsgálatról, 1947. nov. 6.

²⁹⁷ Zombory Gyula szociáldemokrata politikus 1945. szeptember 17-től 1946. június 14-ig állt a kormánybiztosság élén. Szücs László (szerk.): *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. A. köt. Budapest: Magyar Országos Levéltár kiadványai, 2003. 812.

²⁹⁸ Idézi: Szücs László (szerk.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. B. köt. Budapest: MOL, 1997. 212.

²⁹⁹ Uo.

³⁰⁰ Kardos: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága*, 56. A számla létrehozásáról lásd: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*, 561. Eredetileg ezt a pénzt a Pénzügyminisztérium a kormánybiztosság kikapcsolásával egyenesen a zsidó hitközségek számlájára akarta utalni, erről lásd: MZSML XXXIII-8-B, 4. egység, az ún. Turvölgyi-féle folyószámlák likvidálása, 1945. szept. 2.

iratoknak csak mintegy a fele került az irattárba. Működése során a kormánybiztosság összesen több mint 130.000 aktát iktatott.³⁰¹

Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának felszámolását az 1800/1948. M. E. sz. rendelet³⁰² mondta ki 1948 februárjában (szerepét részben az Országos Zsidó Helyreállítási Alap volt hivatva átvenni). A felszámolást a Pénzügyi Központ közreműködésével az Elhagyott Javak Felszámoló Bizottsága fogatosította; ezen intézmény elnökét és tagjait közvetlenül a miniszterelnök nevezte ki. Egy-egy tagra a Független Kisgazda Párt, a Földműves és Polgári Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt, a szakszervezeti tanács és a Gazdasági Főtanács főtítkára tett javaslatot. A bizottság feladata a felszámolás során a kormánybiztosságnál elhagyottként bejelentett, nyilvántartott vagy kezelt javakról leltár készítése úgy, hogy abból a javak állaga, a rájuk vonatkozó jogi viszonyok, az esetleg támasztott igények megállapíthatók, a javak a fennálló jogszabályok értelmében átadhatók legyenek.³⁰³ A függőben lévő ügyeket is lezárták. Összességében az Elhagyott Javak Kormánybiztossága „uratlan vagyongént” kezelt 19.500 ingatlant, 2600 mezőgazdasági jellegű ingatlant, 500 iparvállalatot, 10.000 értéket és drágaságot; ezek közül igen sok zsidó tulajdon volt a háború előtt.³⁰⁴

Az 1948. évi XXVIII. törvénycikk leszűkítette az „elhagyott javak” fogalmát azon javakra, amelyeknek a tulajdonosa 1939. szeptember 2. és 1945. április 4. napja között az ország területéről Németországba vagy a németek által megszállt más területre távozott, esetleg náci szimpatizánsként valamely külföldi állam területére utazott, és onnét nem tért vissza. Az ezután továbbra is elhagyottnak minősülő javak – azok kivételével, amelyek a zsidó alapot illették meg – az államkincstár tulajdonába mentek át.

A kormánybiztosság megszüntetését előkészítő, már 1946-ban meghozott határozat kimondta, hogy „az olyan személyek javait, akik igazolhatóan deportálás vagy hadifogság miatt vannak távol, akkor sem lehet elhagyottnak tekinteni, ha egyeneságú rokon vagy velük együtt élt házastársuk meghatalmazással nem rendelkezik, mivel ezeknek a személyeknek meghatalmazotti minőségét vélelmezni kell.”³⁰⁵ Az esetleges tulajdonosok, illetve örököseik, akik addig nem kérték javaik mentesítését, 1948. október 27-ig még megtehették

³⁰¹ Kardos: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága*, 63.

³⁰² *Magyar Közlöny*, 1948. február 14. 37. sz.

³⁰³ Gábor György: *Elhagyott Javak Felszámoló Bizottsága*. In: Vörös (szerk.): *A magyar állam szervei*. 1. köt., 119.

³⁰⁴ Botos: *A magyarországi zsidóság*, 82.

³⁰⁵ MNL OL XIX-A-5, 8324/1946, a Gazdasági Főtanács határozata.

a pénzügyminisztériumnak benyújtott kérelemmel.³⁰⁶ Amennyiben az elhagyottság jogilag megszűnt, a kincstárnak kötelessége volt a javakat természetben kiadnia vagy teljes értéküket megtéríteni.

A kormánybiztosság megszűnésével kapcsolatos teendőket az *Új Élet* hosszú cikkben ismertette, amelyben egyben összefoglalták a kormánybiztosság addigi tevékenységét is. Szó esett a mentesítési kérelmekről is: a beadás határideje után már csak akkor lehetett ilyen kérelmet előterjeszteni, ha a kérelmező önhibáján kívül nem adta be kellő időben, például ha hadifogságban volt.³⁰⁷ „Ha az elhagyott javak tulajdonosa jelentkezett, a kormánybiztostól birtokba helyezést kérhetett. A tulajdonosnak azonban nem volt korlátlan joga ahhoz, hogy a sajátját visszakapja, mert a rendelet szerint a kormánybiztos a jogosult kívánságának csak a termelés rendjének, illetőleg a szociális szempontoknak sérelme nélkül volt köteles eleget tenni. A jelentkező tulajdonos a tulajdona alapján őt megillető jogokat csak a kormánybiztos birtokba helyező határozata alapján gyakorolhatta. Sajnálatos tény, hogy számos hittestvérünk lelki okokból nem tudott a valóságnak a szemébe nézni és nem kérte eltűnt hozzátartozója holtnak nyilvánítását. A holtnak nyilvánítás és az azt esetleg követő örökösödési eljárás lefolytatása ugyanis sok esetben minden kétséget megszüntetett volna és kiderült volna, hogy az elhurcolt tulajdonos nem háborús távollevő, hanem nincs az élők sorában és így ittlévő örökösei gyakorolhatják az őt megillető jogokat.”³⁰⁸

A MIOI arra is felhívta a zsidó közösség figyelmét, hogy vannak olyanok, akik nem tudják, hogy bizonyos javaik elhagyottnak számítanak, ennek tehát mindenkinek utána kellett járnia. Mentesítési kérelmet kellett beadni akkor is, ha a deportált már holtta lett nyilvánítva és lefolyt a hagyatéki tárgyalás, az elhagyottság ugyanis jogilag csak akkor szűnt meg, ha a tulajdonost vagy örököst birtokba helyezték. Azon személyek esetében, akiket még nem nyilvánítottak holtta, a gondnok terjeszthette elő a mentesítési kérelmet, ennek hiányában a Felszámoló Osztály egy nap alatt kirendelt gondnokot.³⁰⁹

1948 végén a 8920/1948. Korm. sz. rendelet³¹⁰ értelmében a Felszámoló Bizottság is megszűnt, a volt kormánybiztosság hatáskörét a továbbiakban a Pénzügyminisztérium Elhagyott Javakat Felszámoló Ügyosztálya gyakorolta.³¹¹ A kormánybiztosság feladatait és

³⁰⁶ Gábor: Elhagyott Javak Kormánybiztossága, 121.

³⁰⁷ Dr. Vági József: Be kell jelenteni az elhagyott javakat. *Új Élet*, 1948. szept. 23. 4.

³⁰⁸ Gábor: Elhagyott Javak Kormánybiztossága, 121.

³⁰⁹ A Magyar Izraeliták Országos Irodájának közleménye. *Új Élet*, 1948. okt. 14. 4.

³¹⁰ *Magyar Közlöny*, 1948. augusztus 27, 192. sz.

³¹¹ Kardos: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, 57.

a javak nagy részét egy korábbi belső rendelettervezet szerint az 1946. évi XXV. törvénycikk alapján az Országos Zsidó Helyreállítási Alap vette át.³¹²

6.2 Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működése vidéken

Budapesti központján kívül a kormánybiztosságnak voltak máshol is munkatársai: a 10.490/1945. M. E. sz. rendelet alapján a kormánybiztos helyi megbízottakat rendelt ki a vármegyék és törvényhatósági jogú városok területére kiterjedő illetékességgel. A megbízottak hatáskörébe tartozott a területükön található elhagyott javak felkutatása, a bejelentési kötelezettség teljesítésének ellenőrzése, a javak megóvása érdekében szükséges intézkedések, a háborús távollévők gondnokainak és az elhagyott vállalatokhoz kirendelt vagyonkezelőknek az ellenőrzése, az elhagyott tárgyak használatba adása, valamint az elhagyott javak tulajdonosaiként jelentkező személyek birtokba helyezése. A megbízottak határozatai ellen felszólalással lehetett élni a kormánybiztosnál.³¹³ A kormánybiztosság felügyelete alatt 83, később 65 kormánybiztosi megbízott működött mintegy 400 beosztottal,³¹⁴ akik többsége a helyi előjáróságok tisztviselői közül kerültek ki.³¹⁵

A 2490/1945. M. E. sz. rendelet,³¹⁶ valamint a kormánybiztos által kiadott 471/1945. sz. utasítás kimondta, hogy az elhagyott javakat záros határidőn belül írásban be kell jelenteniük az azok felett rendelkező személyeknek, illetve azoknak, akik tudomással bírtak ilyen jellegű javakról, Budapesten a kormánybiztosságnál, vidéken pedig a helyi előjáróságoknál. A 300/1946. M. E. sz. rendelet előírta, hogy azon ingóságokat, amelyeket a zsidókra hátrányos megkülönböztetés alapján kapott valaki, szintén köteles volt bejelenteni. Ebbe beletartoztak az 1944. március 19-e után „nem kereskedőtől és nem szabályos adás-vétel útján szerzett” bútorok, ruha- és fehérneműk, háztartási cikkek, szőnyegek stb., hasonlóképp

³¹² MNL OL XIX-A-5, 3685/1947, rendelettervezet a zsidók elhagyott javainak kezelése tárgyában, 1947. okt. 24.

³¹³ Gábor György: Elhagyott Javak Kormánybiztosa megbízottja. In: Vörös (szerk.): *A magyar állam szervei*. 1. köt., 120. A kormánybiztosi megbízottak névsorát lásd: MNL OL XIX-A-5, 7/1947, a névsor 1946 áprilisából származik.

³¹⁴ Kardos: *Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága*, 54.

³¹⁵ Lásd például: MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára V.277, 119/1945, a tokaji járási főjegyző körlevele, vagy MNL PML V.1018 Db, 520/1945, az alsódabasi járás főjegyzőjének levele.

³¹⁶ A rendelet szövegét lásd: *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 151.

a deportáltak, menekültek, internáltak megőrzés végett átvett holmijai.³¹⁷ Ezen javak zár alá kerültek, csak a jogosult számára adhatták ki őket. Az utasítás kiterjedt a pénzüzetekre is, amelyeknek a „deportálás, politikai okból való menekülés következtében eltávozottak” vagyonát is be kellett jelenteniük.³¹⁸ 1945 novemberétől a kormánybiztosság gyűjtötte a műtárgyakat, könyveket és levéltári anyagokat (úgy mint oklevelek, levelek, ősnymtatványok, régi könyvek, stb.).³¹⁹ Aki nem tett eleget a bejelentési kötelezettségnek, az ellen lopás vagy sikkasztás címén eljárást lehetett indítani, a büntetés akár 8000 pengő is lehetett (ez az összeg azonban a hiperinfláció miatt hamar devalválódott), és internálással járt.³²⁰ Sajnos nehéz lenne megmondani, hogy a rendelet mennyiben érte el a célját, azonban a kormánybiztosság iratanyaga és a korabeli viszonyok ismerete alapján igen valószínű, hogy a javaknak csupán a töredékét jelentették be.

Egy 1947 szeptemberében kelt irat szerint az Elhagyott Javak Kormánybiztossága havonta kért jelentést az előjáróságoktól azon elhagyott ingóságokról és ingatlanokról, amelyek léteire időközben fény derült, és a tisztviselőket, akik „jelentős számú elhagyott javakat kutatnak fel és bejelentenek, jutalomban fogja részesíteni [a miniszterelnök].”³²¹ Az elhagyott javak után befolyt összegeket a Magyar Általános Hitelbank Elhagyott Javak Kormánybiztossága címén vezetett számlájára kellett befizetni.³²²

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága munkatársainak dolga nem volt egyszerű: a német és szovjet katonák fosztogattak, előfordult, hogy az eltulajdonított berendezések helyében rosszabb minőségűt hagytak ott. A tulajdonosok megjavították az ilyen javakat, ám a háború végén azok bejelentési kötelezettség alá estek, és a kormánybiztosság jogot formált rájuk. A háború során tönkrement, elszegényedett károsultak azonban képtelenek voltak megfizetni a bérleti díjakat.

³¹⁷ MNL PML V.1010 Db, 556/1945, Bartoss Károly, az Elhagyott Javak Kormánybiztosa aszódi megbízottjának levele az előjáróságokhoz, 1945. aug. 23. (eredeti szám: 46/1945).

³¹⁸ MNL PML V.1014 Db, 719/1945, Az Elhagyott Javak Kormánybiztosa levele a kormánybiztosi megbízottaknak (eredeti szám: 15/S-1945).

³¹⁹ MNL PML V.1014 Db, 1031/1945, a kormánybiztos leirata megbízottainak (eredeti szám: 87/S-1945). Az összegyűjtött műtárgyak sorsával kapcsolatban lásd: Dunai Andrea: Meghurcolt műtárgyak. Az 1944-es kiszállítás és az első restitúció. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 7. köt. Budapest: Balassi, 2016. 341–366.

³²⁰ MNL PML V.1010 Db, 556/1945, az Elhagyott Javak Kormánybiztosa aszódi megbízottjának levele az előjáróságokhoz (eredeti szám: 46/1945). Viszonyítási alapként: 1945. október–novemberében az MNB adatai szerint a létfenntartási index (lakbér nélkül) 3396 pengőről 16.724-re ugrott. Botos: A pengő megsemmisülése, 180.

³²¹ MNL PML V.1024 Db, 2428/1947, a gödöllői járás jegyzőjének levele a községi előjáróságoknak.

³²² MNL PML V.1015 Db, 670/1945, a szentendrei járás főjegyzőjének levele a községi előjáróknak az elhagyott javak után befolyt pénz átutalásáról.

Egy revizori jelentésben szereplő bevételi kimutatás alapján elmondható, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztosságán belül működő vidéki osztályt okkal szüntették meg: az 1946–1947-es pénzügyi évben a kezelési díjakból Budapesten négyszer annyi pénz folyt be, mint vidéken, a javak eladásából is majdnem kétszer annyi.³²³ Így tehát feltételezhető, hogy egyszerűen nem érte meg külön a vidékkel foglalkozó személyzetet fenntartani. Ez egyben sejteti a vidéki zsidóság pusztulásának mértékét, valamint valószínűleg a tájékoztatás hiányosságait is: 1944-ben ugyanis a tömeges deportálások elsősorban a vidéki zsidóságot érintették, közülük igen kevesen tértek vissza. Ennek következtében arányaiban sokkal kevesebben igényelték vissza volt javaikat, így a helyi nemzsidó népesség sem érezte sürgetőnek azok bejelentését. Másfelől a kormánybiztosság által lefolytatott nem egy ügynél az derül ki, hogy a vidéki megbízottakat nem tájékoztatták kellőképpen a központból sem az újonnan meghozott, releváns rendeletekről, sem pedig azok értelmezéséről. E kettőből következik, hogy vidéken jóval kevesebb ügyet kellett intézni, így a bevétel is kevesebb volt.

6.3 „A koci visszaadását megtagadta” – Tusák Márton társzekere

A Tusák család Újhartyánban élt, középbirtokosok voltak, és a falu társadalmában jómódúnak számíthattak. Tusák Sámuel és felesége, született Politzer Etel három gyereke: Márton, Gábor és Margit egy 522 négyszögöles kertet és rajta házat, valamint egy 540 négyszögöles birtokot tulajdonolt, ehhez járult a gazdasági felszerelés és a haszonállatok. Tusák Margitnak arany ékszerei is voltak, a férjének, dr. Salgó Sándornak Skoda márkájú autója, Mártonnak pedig Csepel motorbiciklijje. A családtagok gazdálkodók voltak, és borászattal, valamint borkereskedelemmel is foglalkoztak: 1944-es vagyonbevallásukban mintegy 400 hektoliter borról tettek említést.³²⁴

1944 májusában az újhartyáni zsidókat a lajosmizsei gettóba vitték, majd onnan Monorra.³²⁵ A munkaszolgálatos Salgó Sándor 1943 januárjában tűnt el a keleti fronton,

³²³ MNL OL XIX-A-5, 7/1947, Revizori jelentés az Elhagyott Javak Kormánybiztossága ipari osztályán tartott vizsgálatról, 1947. nov. 6.

³²⁴ MNL PML VI.101 C/1/B, 7497/1944, dr. Salgó Sándorné vagyonbejelentése; 7498/1944, Tusák Márton vagyonbejelentése; 7517/1944, Tusák Gábor vagyonbejelentése, 1944. ápr. 28.

³²⁵ Az 1941-es népszámlálás adatai szerint ekkor 5319 fő élt a településen, közülük 15-en voltak zsidók (0,3%). E 15 fő nagy része a Tusák család tagjai közül került ki. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 220–221. Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 885.

felesége, Margit és fiuk, László Ferenc, valamint Tusák Gábor, a neje, Schwartz Teréz és 3 éves Verona nevű leányuk mind a náci táborokban veszítették életüket.³²⁶ Tusák Sámuel gyermekei közül egyedül Márton tért vissza munkaszolgálatból.

Tusák Márton a holokauszt után évekig küzdött, hogy a család háború előtt virágzó birtokát ismét ellássa megfelelő mezőgazdasági felszereléssel és állatokkal. Ezen túl is aktívan szerepet vállalt Újhartyán életében: 1945 áprilisában már a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetében volt bizottsági tag és titkár,³²⁷ és mint ilyen, a képviselőtestületben is helyet kapott. Nyáron pedig jogosított kereskedőnek jelölte az előljáróság.³²⁸ Mindeközben igyekezett gondját viselni családjá vagyónának, illetve kárpótlást szerezni. Hivatalosan az Árvaszék 1945 novemberében nevezte ki a két testvére minden vagyonára felügyelő gondnoknak,³²⁹ ami egy, az Elhagyott Javak Kormánybiztosának alsódabasi megbízottjához intézett levél szerint a családi házból, valamint a Lengyelfalván található 28 katasztrális hold szőlőből és szántóból állt.³³⁰ Tusák ezen túlmenően művelte a család 42 katasztrális hold földjét Újhartyánban, és volt egy tehene.³³¹

Amikor Tusák Márton 1947-ben megtalálta elveszettnek hitt társzekerét, az Elhagyott Javak Kormánybiztoságához fordult, hogy az segítsen neki a visszaszerzésében. Levelében így írt: „Alulírott Tusák Márton újhartyáni lakos és testvéreim: Tusák Gábor és Tusák Margit férj. Dr. Salgó Sándorné deportálásból még ezideig vissza nem tért újhartyáni lakosok, kiknek törvényes gondnokuk én vagyok, tulajdonát képező 1 drb. kb. 15 mm. teherbírású könnyebb lapos társzeker, melyet Északpestvármegyei Vitézi Szék kapitányságának³³² utasításából, Újhartyán község előljáróságának őrizetéből Katona Ferenc örkényi lakos vett át, később pedig a Vitézi Széktől megvette, majd továbbadta, s jelenleg Birinszki József örkényi lakos bírlalatában van, kit a jogos tulajdonukat képező

³²⁶ Dr. Salgó Sándor sorsáról lásd: MNL PML VI.101 C/1/B, 7497/1944, dr. Salgó Sándorné vagyonbejelentése.

³²⁷ MNL PML V.1147 Db, 158/1945, Tusák Márton szerepe a Szociáldemokrata Pártban, 1945. ápr. 2. valamint 218/1945, titkárcsere a Szociáldemokrata Pártban, 1945. ápr. 24.

³²⁸ MNL PML V.1147 Db, 669/1945, jogosított kereskedők kijelölése, 1945. júl. 6.

³²⁹ MNL PML V.1147 Db, 2290/1945, Tusák Gábor és dr. Salgó Sándorné gondnokság alá helyezése, 1945. nov. 27.

³³⁰ MNL PML V.1147 Db, 2180/1945, a Tusák család elhagyott ingatlanai, 1946. márc. 9.

³³¹ MNL PML V.1147 Db, 140/1946, igazolás Tusák Márton részére, 1946. jan. 19. A fent említett földbirtokokat a család valószínűleg az 1942-es zsidótörvény következtében veszítette el, ezért nem szerepeltek az 1944-es vagyonbevallásban.

³³² A Vitézi Rend területi felépítésével és politikai szerepvállalásával kapcsolatban lásd: Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. évf. (2000) 1. sz. 35–78. Az Északpestvármegyei Vitézi Szék kapitánya Zákányi Győző nyugállományú tábornok volt. A Vitézi Rend nemcsak a zsidótörvények révén jutott számottevő földbirtokokhoz, hanem részt vett a zsidó ingóságok kiosztásában, elárverezésében is.

társzekér visszaadására már több ízben fel is szólítottam, de a koci visszaadását megtagadta, s eljárásom sikertelen maradt. Kérem a Kormánybiztosság sürgős intézkedését, hogy a jogos tulajdonukat képező társzekér részünkre visszaadassék, mert mezőgazdaságunk továbbviteléhez arra múlhatatlanul szükségem van.”³³³

Tusák tehát ki tudta nyomozni, mi történt a szekérrel, jöllehet az többször is gazdát cserélt. Birinszkivel való konfrontálódása, és az örkényi férfi érvelése rávilágít arra is, hogyan váltak a hivatalos állami politika és a kifosztás útján a zsidóktól elkobzott javak „bírlalóivá” a nemzsidók, gyakran tudtukon kívül is. A levélhez csatolt bizonyítvány, amelyet az újhartyáni elöljáróság állított ki, igazolta Tusák Márton állítását, és azt is, hogy az eladás 1944 késő nyarán történt.³³⁴ Ezzel az ügy szinte minden részlete ismertté vált, a kormánybiztosság megkezdhette eljárását.

Első lépésként a kormánybiztos Budapestkörnyéki megbízottja felhívta Weisinger Anna örkényi helyi megbízottat, hogy idézze be Birinszki Józsefet, és hallgassa ki, hogy hogyan jutott a szekérhez.³³⁵ Az örkényi főjegyző válasza szerint azonban „Birinszky József Örkényben ismeretlen, nyomozás szerint Alsóhernád községben lakik.”³³⁶ Ezt követően az ügy megtorpanni látszott három hónapig, míg a kormánybiztosság munkatársai fel nem derítették, hogy Birinszki mégis Örkényben lakik, mégpedig a Fő utca 11. szám alatt. Március 20-án kelt levelükben felszólították az elöljáróságot, hogy haladéktalanul hallgassák ki Birinszkit, a jegyzőkönyvet pedig terjesszék fel a kormánybiztossághoz.³³⁷

A kihallgatási jegyzőkönyvből kiderül, miért okozott nehézséget Birinszki József megtalálása: a keresztnéve valójában Pál volt. Birinszki a következőképp adta elő a szekér történetét: „a bírlalatában levő és Tusák Márton újhartyáni lakos tulajdonát képező társzekeret 1945. április havában vette Gere (Steiner) Jenő örkényi lakostól, 6000 P[engő] készpénzért és egy jó állapotban levő igás kocsióért. Ezen társzekér 1944. évben a zsidó ingatlanok árverezése folytán került Katona Ferenc örkényi lakoshoz, akitől állítólag Gere Steiner Jenő vette meg. A társzekér 1945. április havában, vagyis a vétel időpontjában használhatatlan rossz állapotban volt, arra mintegy 7000 P összeget költöttem javítási munkadíj és anyag címén. Nekem nem volt tudomásom arról, hogy Gere Steiner Jenő milyen címen jutott ezen kocsihoz annak idején, csak később tudtam meg, a rendőrség útján, hogy ez Tusák Márton újhartyáni lakos tulajdona volt, és mint zsidó vagyontárgyat hozták el

³³³ MNL OL XIX-A-5, 32410/1949, Tusák Márton levele a kormánybiztosságnak, 1947. jan. 4.

³³⁴ Uo. Az újhartyáni elöljáróság bizonyítványa, 1947. jan. 4.

³³⁵ Uo. A budapestkörnyéki megbízott levele, 1947. jan. 15.

³³⁶ Uo. Az örkényi főjegyző levele, 1947. jan. 22.

³³⁷ Uo. A kormánybiztosság levele az örkényi elöljáróságnak, 1947. márc. 20.

Örkényre. A rendőrség előtt levő kihágási eljárás során lett ez a rendőrség által letiltva, míg annak végleges elintézése nem lesz meg, addig el nem adhatom.”³³⁸

Birinszki, illetve a köztisztviselők leírása az esetről tartalmaz egy olyan bürokratikus eufemizmust („zsidó vagyontárgy”, valójában a Tusáktól elkobzott ingóság), amely az 1944-es kifosztás szóhasználatát idézi. E szófordulat ismételt használata mentalitásbeli kontinuitást feltételez a zsidóüldözés ideje és a háború utáni évek között. Ugyanakkor a történetet Birinszki a holokauszttal foglalkozó szakirodalomban „bystander”-nek, vagyis „tétlen szemlélőnek” a pozíciójából beszéli el – ezzel pedig rávilágít e terminus mélységeire, és hogy mennyire nem egydimenziós, egyszerű „szerepről” van szó. A „tétlen szemlélők” ugyanis maguk is részesei voltak a népirtásnak azzal, hogy nem kérdőjelezték meg a felülről érkező törvényeket, rendeleteket, hanem elfogadták, hogy a zsidóság kirekesztésével és kifosztásával bizonyos javak közforgalomba kerülnek.³³⁹

Emellett Birinszki történetéből a zsidó javak többségének átlagos „életútja” bontakozik ki. A szekér sorsának eddigi mozaikját kiegészíti az árverés motívumával, ami gyakori módja volt a kifosztás során eltulajdonított vagyontárgyak értékesítésének. Az így eladott szekér aztán Birinszkihez került, aki állítása szerint tetemes összeget fektetett bele, amikor megjavíttatta. Ily módon érthető, hogy nem akarta visszaszolgáltatni az eredeti tulajdonosnak, főleg, mert állítása szerint nem tudott róla, hogy a zsidók kifosztása során kobozták el a hatóságok Tusáktól. Az alsódabasi rendőrkapitányságnál tett feljelentés nyomán a szekér el nem idegeníthető maradt az ügy megoldásáig.

A kormánybiztosság ezután a történet minden szereplőjét kihallgatta: április 30-án megtudták Gere Jenőtől, hogy „a kérdéses társzekeret Katona Ferenc örkényi lakostól 6000 pengőért 1945 áprilisa körül vásárolta. Katona azt mint sajátját adta el nekem. Nem volt arról tudomásom, hogy a kocsi nem az ő tulajdona és teljesen jóhiszeműen jártam el. A kocsi akkor is rossz állapotban volt. 1945. év nyarán eladtam a szekeret, amelynek megjavítása igen sokba került volna, Birinszki Pál örkényi lakosnak, a szekér azóta is nevezettnél van. A mai napig semmiféle hatóság hozzám megkeresést nem intézett. A kocsira vonatkozólag az általam történt eladás után értesültem arról, hogy az Tusák Márton tulajdona.”³⁴⁰

³³⁸ Uo. Jegyzőkönyv, 1947. márc. 24.

³³⁹ A „tétlen szemlélők” morális és történelmi szerepéről bővebben lásd: David Cesarani – Paul A. Levine (eds.): *„Bystanders” to the Holocaust – A Re-evaluation*. London–New York: Routledge, 2002. és Christina Morina – Krijn Thijs (eds.): *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*. New York: Berghahn, 2019.

³⁴⁰ MNL OL XIX-A-5, 32410/1949, jegyzőkönyv, 1947. ápr. 30.

Birinszki és Gere mindketten azt állították, hogy nem voltak tudtában a szekér eredetének, és jóhiszeműen jártak el. Nem így Katona Ferenc, aki jól tudta, honnét származik az általa megvásárolt szekér. A kihallgatásán felvett jegyzőkönyvben ez áll: „A Tusák Márton-féle társzekeret 1944. évi szeptember hó 24-én Örkényben, a Vitézi Rend Gazdaképző iskolájának udvarán megtartott árverésen 980 P-ért megvette. A társzekeret 1945. március havában lócserenél értékdiffereenciaként Steiner (Gere) Jenő örkényi lakosnak adta át.”³⁴¹

Itt már a szekér szerzésének módja is kétségessé válik, hiszen Gere állítása szerint ő 6000 pengőért vette, míg Katona úgy emlékezett, hogy egy lócsere üzlet során adta át a többet érő ló értékét kipótlandó.³⁴² E történetből kiderül, hányan hányféleképpen jutottak bevételhez a zsidó javak értékesítése során.

Miután felgöngyöltette az ügyet, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága május végén levelet küldött Tusák Mártonnak, amelyben ez állt: „Hivatalomhoz benyújtott kérelmére, melyben Tusák Gábor és Tusák Margit tulajdonát képező társzeker visszaigénylését kéri – értesítem, hogy a lefolytatott nyomozás alapján megállapítást nyert, miszerint kérdéses társzekeret Katona Ferenc örkényi lakos árverésen megvásárolta, majd azt Steiner (Gere) Jenő örkényi lakosnak adta tovább. Utóbb nevezett a szekeret Bilinszky Pál (sic) örkényi lakosnak tovább eladta. Ezért a vonatkozó rendelkezések értelmében Kormánybiztosságom eljárni nem illetékes. Igényét polgári per útján érvényesítheti.”³⁴³

Végül tehát a szekér vételeinek és eladásainak Tusák Márton által leírt történetéhez képest az Elhagyott Javak Kormánybiztossága csupán Gere Jenő köztes szerepére tudott fényt deríteni. Az ügyintézés azonban majdnem fél évet vett igénybe, csak hogy a végén polgári perre utasítsák Tusákat. A döntésre magyarázat lehet, hogy a kormánybiztosság hatásköre nem volt pontosan meghatározva, és gyakran maguk a megbízottak és az intézmény más munkatársai sem tudták biztosan, hogy melyik törvény vagy rendelet alapján kell eljárniuk egy-egy ügyben.³⁴⁴ Így az ügymenetek is bonyolultabbakká váltak, és

³⁴¹ Uo. Jegyzőkönyv, 1947. máj. 24.

³⁴² „1944 decembere és 1945 márciusa között a statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás szünetelt”, írja Botos János (Botos: A pengő megsemmisülése, 174.), így pontosan nem tudni, milyen ütemben vesztette el értékét a pengő a háború végén. Pontos adatok híján feltételezhető, hogy a háború alatti folyamatos infláció továbbra is meghatározta az árakat, azonban a hiperinfláció csak 1945 nyarán kezdődött. Ez magyarázhatja a szekér két eladási ára közti különbséget.

³⁴³ MNL OL XIX-A-5, 32410/1949, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága levele, 1947. máj. 29.

³⁴⁴ Erre lásd példaként: MNL OL XIX-A-5, 10258/1946, Mermelstein József teheneinek ügyét, ahol a kormánybiztosi megbízott és a kormánybiztos különböző rendeletek alapján egymásnak ellentmondó véghatározatokat hozott az ügyben.

előfordult, hogy egy eljárást az egyik ügyintéző a kormánybiztosság hatáskörébe tartozónak vélt, egy másik viszont nem.

Elgondolkodtató ugyanakkor az is, hogy a 10.490/1945. M. E. sz. rendelet viszonylag szabad kezet adott a kormánybiztosságnak az elhagyott javak kérdéskörében, és felhatalmazta, hogy megállapítsa, egy-egy tárgy elhagyottnak minősíthető-e. Feltételezhető, hogy e jogosultság épp az ilyen esetekre vonatkozott, amikor az intézmény munkatársa dönthetett volna úgy is, hogy eljár a szekér ügyében. Ezt alátámasztja, hogy a 2490/1945. M. E. sz. rendelet előírta, hogy az elhagyott javakat a kormánybiztosságnál kell bejelenteni – ide tartoztak a zsidóktól elkobzott tárgyak is. Tusák szekere ügyében ez a feltétel azért nem teljesült, mert az utolsó szerző, Birinszki állítása szerint nem tudott arról, hogy ki volt a szekér eredeti tulajdonosa. A kormánybiztosság döntését, hogy nem ítéli a hatáskörébe tartozónak Tusák ügyét, végső soron magyarázhatja az is, hogy Birinszki nemcsak a megvételekor áldozott pénzt a szekérre, hanem fel is újította azt. Bizonyos, hogy Tusák nem örült az Elhagyott Javak Kormánybiztossága döntésének: társzekere visszaszerzésének ügyében semmilyen eredményt nem hozott, viszont az ügy lefolyása közben eltelt öt hónap alatt Tusáknak el kellett végeznie a tavaszi mezőgazdasági munkákat, amiket a szekér hiánya csak hátráltatott, továbbá valószínűleg az ügy elintézésére tett kísérlet is sokba kerülhetett.

6.4 „Az ingatlan telekkönyvi tulajdonosa háborús távollevő” – Grosinger Livia öröksége

Grosinger Simonnak fűszerüzlete volt Monoron, amely azonban az 1930-as évek elején tönkrement. Ezután ügynökként dolgozott a helybéli Polacsek cégnél: tűzifát adott el pékeknek.³⁴⁵ Grosinger Simonnak és nejének, született Sterk Blankának négy lánya volt: Livia, Margit, Róza és Éva. A lányok saját varrodát üzemeltettek Monoron, Livia kivételével, aki 1937-ben feleségül ment Spitzer Sándorhoz, és Miskolcra költözött hozzá. Margit 1943-ban házasodott össze Stern Imrével,³⁴⁶ míg Éva Klein István menyasszonya volt.³⁴⁷

³⁴⁵ Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 128.

³⁴⁶ MNL PML XXXIII.1, monori anyakönyvek.

³⁴⁷ Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 128.

Grosinger Simon és neje az 1939. évi IV. törvénycikk következtében elveszítették választójogukat,³⁴⁸ a férj pedig egyre kevesebb fizetéssel járó állásokat kapott: ügynökből munkás lett, majd végül éjjeliőr.³⁴⁹ 1944-es vagyonbejelentésükön a Grosinger házaspár lakásberendezési, ruházati és háztartási tárgyakat tüntetett fel, 13.000 pengőt meg nem haladó értékben, egy 600 pengő értékű kopott perzsaszőnyeget, 200 pengő értékű államadóssági kötvényt, amelyet azonban a Monorkerületi Hitelbank már zárolt, és egy pár, 50 pengő értékű arany fülbevalót, amelyet szintén beadtak a bankba.³⁵⁰ A Grosinger család tehát nem tartozott a vagyonosabbak közé, inkább szerény körülmények között éltek; nem volt sem nagyobb tőkájük, sem olyan vagyontárgyuk, amely bárminemű fényűzésre utalt volna.

1944-ben a család tagjai előbb gettóba kényszerültek, majd a monori gyűjtőtáborba, ahonnan júliusban deportálták őket. A holokauszt során Grosinger Livia előbb a férjét veszítette el (apja 1944-es vagyonbevallásában már mint özvegy Spitzer Sándorné szerepelt),³⁵¹ azután a vagyonát, szabadságát, majd családját összes tagját. A háború után ismét férjhez ment: a miskolci Sebestyén Fülöp írógépműszerész vette el; a házaspárnak nem született gyermeke. Livia 1947-ben igényelte vissza monori Kossuth Lajos utca 91. szám alatt álló családi házát.

Az ingatlan azonban addig sem maradt lakatlan: 1945. április 3-án Debreceni István kérelmet adott be a községi lakáshivatalnak, hogy kibérelhesse Grosingerék házát. Levelében megemlítette, hogy a háznak 1/3 részben tulajdonosa, és a bérlésnek egyetlen feltételt szabott: „Oly formában kívánom, hogy a javítási költségek majd a megállapított házbérből legyenek leszámítva 2/3 rész arányban.”³⁵² A ház tehát megrongálódott a háború folyamán; a kérelem beérkezése után felvett jegyzőkönyv fel is sorolja a károkat: hiányzott két ajtó, nyolc ablakszárny és az összes ablaküveg, valamint a kilincsek is; a szoba padlóját felszedték, és a kerítésből is eltűnt nyolc méternyi rész.³⁵³ A leírás alapján úgy tűnik, hogy a hiányzó dolgokat fosztogatók vitték el az üres házból.

Monor vezetőjegyzője, aki egyben a lakáshivatal vezetője is volt, kiutalt a házból Debreceninek két szobát, egy konyhát és egy kamrát havi 32 pengőért. A bérleti díjat a

³⁴⁸ MNL PML V.1075 Cb, 6360/1939, Grosinger Simonné szavazóigazolvány kiadása iránti kérelme, 1939. máj. 10.; 6361/1939, Grosinger Simon szavazóigazolvány kiadása iránti kérelme, 1939. máj. 16.

³⁴⁹ Szavazóigazolvány iránti kérelme idején a foglalkozása munkás, 1944-es vagyonbejelentésében pedig már mint éjjeliőr szerepel. Lásd: MNL PML VI.101 C/1/B, 2986/1944.

³⁵⁰ Uo. Grosinger Simon vagyonbejelentése, 1944. ápr. 29.

³⁵¹ Uo. és Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 128.

³⁵² MNL PML V.1075 Db, 813/1945, Debreceni István kérelme, 1945. ápr. 3.

³⁵³ Uo. jegyzőkönyv, 1945. ápr. 10.

bérlőnek minden hónap 5-ig a községi pénztárba kellett befizetnie. A véghatározat indoklása szerint a ház a 34/1945 M. E. sz. rendelet 2. §-a alapján elhagyottnak nyilvánított volt, a kérelmezőnek pedig igényjogosultsága volt a házra.³⁵⁴

1946-ban Grosinger Simon lakásának felügyelete a monori lakáshivataltól átkerült az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához. Kratzl Tibor, a kormánybiztos helyi megbízottja májusban megújította a bérleti szerződést. A háború utáni hiperinfláció mértékét tükrözi, hogy a lakás havi bérleti díja időközben 25.000 adópengőre nőtt, a hozzá tartozó üzlethelyiséget pedig Győri Sándorné bérelte 50.000 adópengőért.³⁵⁵

Grosinger Livia 1947. április 18-án igényelte vissza a házat az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától.³⁵⁶ Az ezután következő birtokba helyezési eljárás során a kormánybiztos monori járási megbízottja először határozattervezetet írt Grosinger Livia birtokba helyezéséről a 10.490/1945. M. E. sz. rendelet 30–31. §-ai alapján, amelyek szabályozták, hogy ha egy vagyontárgy tulajdonosa jelentkezik, akkor a kormánybiztosnak milyen lépéseket kell tennie. A tervezett határozat felszólította volna a járásbírószágot, hogy törölje a korábban elrendelt elidegenítési és terhelési tilalmat az ingatlanról. Az eljárásért Líviának 300 forintot kellett volna befizetnie a kormánybiztosságnál.³⁵⁷

Egy évvel később, 1948 áprilisában a kormánybiztosságnál belső feljegyzés született az ügyben. A kérdőívben az ingatlan minden adata szerepel, köztük az is, hogy holttanyilvánítási és hagyatékátadási ügyben nincsen információ, és az Árvaszék nem jelölt ki gondnokot. A tulajdonjogot illetően az irat megállapítja: „Megbízott elhagyottsági határozatot nem hozott, mivel az örökösök időközben birtokba helyezést kértek. [...] Megbízott sem a hagyatékátadó végzést, sem pedig a birtokba helyezési kérelmet nem terjesztette fel.”³⁵⁸

Tehát a kormánybiztosi megbízott, jóllehet a birtokba helyezési kérelmet jóváhagyta, nem tette meg a megfelelő jogi lépéseket, a birtokba helyezési határozat piszkozatban maradt, a hagyatékátadó végzést nem terjesztette fel, így egy évvel később az ingatlan hivatalosan még mindig nem ment át Grosinger Livia tulajdonába. Ennek megfelelően a kormánybiztos monori megbízottja ismét elővette az ügyet, és az elfekvő iratokat

³⁵⁴ Uo. véghatározat, 1945. ápr. 9. A háborús viszonyok folytán elhagyottá vált lakásokkal kapcsolatos kérdésekről szóló rendelet 2. §-a kimondta, hogy a lakáshivatal köteles az elhagyottá vált lakásokat nyilvántartásba venni, lezárni és megőrizni.

³⁵⁵ MNL PML XXIV.101.IX, 52590/1948, Grosinger Margit, Éva és Rózsa ingatlan vagyonának mentesítése; bérleti szerződés, 1946. máj. 7.

³⁵⁶ Uo. Grosinger Livia levele, 1947. ápr. 18.

³⁵⁷ Uo. birtokba helyezési határozat, 1947.

³⁵⁸ Uo. Grosinger Simon ingatlana, 1948. ápr. 24.

felterjesztette az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Felszámoló Bizottságának, az örököst pedig felhívta, hogy küldje be a felszámoló bizottság központjába a még hiányzó iratokat.³⁵⁹

Jóllehet az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát 1948-ban felszámolták, Grosinger Simon családi házának jogi története mégsem ért véget. 1949 januárjában a Budapestvidéki Pénzügyigazgatóság írt a holokauszt során életét vesztett tulajdonosnak, és felszólította, hogy „saját érdekében 8 napon belül közölje, hogy elhagyottnak nyilvánított monori ingatlanának mentesítését 1948. évi október 26-ig a Pénzügyminisztérium Elhagyott Javakat Felszámoló Ügyosztályától kérte-e, mert ingatlanának mentesítéséig azt elhagyottként kell kezelni.”³⁶⁰ A levél tartalmából fény derül arra, hogy az „elhagyott” ingatlanokat kezelő intézmények közti együttműködés nem ment zökkenőmentesen. A monori lakáshivatal látszólag gördülékenyen adta át az ügyet az Elhagyott Javak Kormánybiztosságnak, mivel a kormánybiztos helyi megbízottja általában abból a községből vagy járásból származott, amelyben működött, és tisztában volt a helyi viszonyokkal. Ugyanez már nem volt elmondható a Pénzügyigazgatóság munkatársaira, mivel az intézmény országos hatáskörű volt, területi részlegekkel – és nyilvánvalóan nem kapta meg a monori ingatlan ügyének dokumentációját, így munkatársai azt sem tudták, hogy Grosinger Simon lánya mint a család egyetlen életben maradt tagja birtokba helyezést kért annak idején.

1949 júniusában az Elhagyott Javak Felszámoló Ügyosztálya végre határozatot hozott Grosinger Simon házáat illetően. Eszerint „megkeresem a monori járásbíróságot, mint telekkönyvi hatóságot, hogy fenti ingatlanról – amennyiben az Elhagyott Javaknak Kormánybiztosa Felszámoló Bizottsága, vagy hatóságom feljegyeztette – az elidegenítési és terhelési tilalmat törölje. [...] Indokolás: A rendelkezésre álló adatokból megállapítást nyert, hogy a volt tulajdonos a felhívott törvényhely rendelkezése alá eső személy, s így az ingatlan elhagyottnak nem tekinthető.”³⁶¹ A mentesítés az 1948. XXVIII. törvényre hivatkozott, és 100 forint kezelési díjat kért be Grosinger Líviától.

Ezzel lezárulni látszott a Kossuth Lajos utcai ház ügye: két évvel azután, hogy Grosinger Lívia birtokba helyezését kérte, megszületett a határozat, amely ezt lehetővé tette. Ennek ellenére, amikor 1950 júliusában a Pénzügyintézeti Központ kimutatást készített a monori elhagyott ingatlanokról, Grosinger Simon házához a „birtokba helyezés folyamatban”

³⁵⁹ Uo. Kratzl Tibor kormánybiztosi megbízott levele, 1948. ápr. 30.

³⁶⁰ Uo. Budapestvidéki Pénzügyigazgatóság levele, 1949. jan. 12.

³⁶¹ Uo. Grosinger Margit, Éva, Róza ingatlan vagyonának mentesítése, 1949. jún. 24.

megjegyzést fűzték.³⁶² Úgy tűnik, a hivatalos ügyintézés még tovább tartott, és nem zárult le a határozattal.

Grosingerék családi házának története nemcsak azt mutatja be, hogy hányféle intézménynek volt beleszólása egy-egy üresen maradt ingatlan kezelésébe, hanem azt is, hogy milyen adminisztratív és jogi lépések voltak szükségesek az ingatlanok visszaigényléséhez, milyen tényezők lassították a döntéshozatalt, és milyen jellegű adminisztratív problémák merülhettek fel, leginkább annak köszönhetően, hogy a kezelési jog átadásakor két intézmény között „elveszhettek” a releváns iratok. Kérdés, hogy Grosinger Líviát végül birtokba helyezte-e a Pénzügyi Központ, és homályos pontja marad az ügynek, hogy vajon a birtokba helyezés törvényerőre emelkedésével Lívia megkapta-e az addigi évek során bérleti díjként beszédett pénzt, amely mint tulajdonost, őt illette.

6.5 „Háborús távollevő külföldön tartózkodik” – Reiser Gyuláné ingatlanai

Reiser Gyula, a felesége, született Grossmann Eszter (Ernesztin) és fiaik, Márton, Dezső és Tibor Vácott éltek.³⁶³ Reiser Gyula szabómester volt, akinek 1944-es vagyonbevallása szerint 1000 pengő értékű üzemi berendezéssel felszerelt szabóműhelye volt, azon kívül pedig egy harisnyakötő gépe és egy fogfúró gépe 300 pengő értékben.³⁶⁴ A családi házuk fele felesége tulajdonában állt, aki emellett birtokolta egy budapesti, VII. kerület, Dob utcai ház 8/18-ad részét is. Ez utóbbi igen nagy értéket jelentett, mivel 32.610 pengőt ért. Reiser Gyula vagyonbevallása alapján úgy tűnik, a család a középosztályhoz tartozhatott, mivel viszonylag értékes ezüstmű és aranytárgyak is szerepelnek a felsorolásában. Az asszonynak volt még állami hadikölcsönbe fektetett 300 pengőnyi értékpapírja is.³⁶⁵

1944. május végén a helyi zsidókat a váci járás zsidóságával együtt gettósították. A csendőrök június 28-án megmotozták őket, majd miután a szabad ég alatt töltötték az éjszakát, másnap elszállították őket Monorra. Sorsuk hasonlóan alakult ezután, mint a

³⁶² Uo. Kimutatások, 1950. júl. 8.

³⁶³ Vácott 22.130 fő élt az 1941-es népszámlálás adatai szerint, közülük 1900 volt zsidó (9%). Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 232–233.

³⁶⁴ MNL PML VI.101 C/1/B, 2176/1944, Reiser Gyula vagyonának bejelentése, 1944. ápr. 26.

³⁶⁵ MNL PML VI.101 C/1/B 2173/1944, Reiser Gyuláné vagyonának bejelentése, 1946. ápr. 26.

gyűjtőtáborba zárt többi sorstársuknak: július elején Auschwitzba deportálták őket.³⁶⁶ A vagonokba zsúfolt váci zsidók között voltak a Reiser család tagjai is, Márton kivételével, aki már korábban bevonult munkaszolgálatra.³⁶⁷

1945. június 17-én dr. Halász Tibor levelet küldött az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának, hogy bejelentse az általa kezelt „elhagyott” ingatlant: „Tisztelettel bejelentem, hogy Budapest VII. Dob u. 108 sz. a. három emeletes bérház 8/18-ad része külföldiek tulajdonát képezte. A külföldiek megbízásából ezen házrészt már 1930. év óta én kezeltem. Örökösödés, részben pedig ajándékozás folytán ez az ingatlan rész Reiser Gyuláné szabómester felesége, Vác, Kossuth u. 14. sz. a. lakos tulajdonába ment át. Az új tulajdonos is a kezelést nálam hagyta és pedig a bruttó házbérbevétel 5%-át kapva házgondnoki kezelési díj címén. Reiser Gyulánét, a férjét és két gyermekét 1944 őszén ismeretlen helyre deportálták,³⁶⁸ és azóta nem jelentkeztek. Előadom még, hogy Reiser Gyuláné tulajdonát képezi a Vác, Kossuth u. 14. sz. alatti ház is, amiben ők maguk laktak és ahol a férjnek szabóműhelye is volt. Ezt az ingatlant én nem kezeltem. Miután a mai napig a Reiser család egy tagja sem jelentkezett, a 2490/1945. M. E. sz. rendelet alapján elhagyott javakként bejelentem: Budapest, VII. Dob u.108 8/18-ad részét és a Vác Kossuth u. 14. sz. földszintes házat és abban lévő bútorberendezést. A budapesti házrész kezelését továbbra is elvállalom, amennyiben erre a kormánybiztos Úrtól megbízást kapok.”³⁶⁹

Egy hónappal később hazaérkezett Reiser Márton, amit Halász Tibor ismételten bejelentett a kormánybiztosságnak.³⁷⁰ Reiser ekkor Budapesten, a Csengery utcában lakott, és a levélben az is szerepelt, hogy fogtechnikussegédként dolgozott.

Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága 1946 decemberében nyilvánította elhagyottá Reiser Gyuláné budapesti lakását, és rendelkezett gondnok kirendeléséről – másfél évvel azután, hogy a törvényes örökös hazatért. A kormánybiztos így indokolta döntését: „Így határoztam, mert a következő tényállás nyert bizonyítást: Reiser Gyuláné mint háborús távollevő ismeretlen helyen, külföldön tartózkodik és a 10.490/1945. M. E. sz. rendelet 3.

³⁶⁶ Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt, 887–888.

³⁶⁷ Yad Vashem Database of Shoah Victims' Names, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=5835929&ind=1>, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1686905&ind=1>, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=633154&ind=1>, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1983320&ind=1>, a holokausztnak áldozatul esett családtagokat Reiser Márton jelentette be.

³⁶⁸ Valójában júliusban. A házgondnok talán a nyilas időszakkal keverte a monori deportálás időpontját.

³⁶⁹ MNL OL XIX-A-5, Z-1047, dr. Halász Tibor levele, 1945. jún. 17.

³⁷⁰ Uo. Halász Tibor bejelentése, 1945. júl. 18.

§. 2. bekezdésében meghatározott más, rendelkezésre jogosult személy nem lehet fel.”³⁷¹ Ettől kezdve az ingatlant a kormánybiztosság engedélye nélkül nem lehetett sem elidegeníteni, sem megterhelni. A rendelkezés azért furcsa, mert az idézett törvényhely így szól: „az 1. bekezdésben említett javakat nem lehet elhagyottnak tekinteni, ha a tulajdonosnak egyenesági rokona vagy más vele együtt élt házastársa azokkal rendelkezni jogosult.”³⁷² Egyrészt tehát a kormánybiztosság lépései igencsak megkésették voltak, másrészt pedig valószínűleg elkerülte a figyelmüket Halász második levele Reiser Márton hazatéréséről, mivel a tulajdonos fia egyértelműen „rendelkezésre jogosult személynek” nevezhető lett volna. Hat nappal később a kormánybiztos rendelet útján felszólította az újpesti kormánybiztosi megbízottat, hogy a váci ingatlant is „vegye nyilvántartásába és gondnokul hozza javaslatba dr. Halász Tibor budapesti ügyvédet”.³⁷³

Az iratok alapján nem egyértelmű, Reiser Márton miért nem intézkedett a családi ingatlanokat illetően – talán miután megtudta, hogy családtagjai nem fognak visszatérni, érzelmi vagy más okból kifolyólag nem fordított figyelmet rájuk, illetve lehetséges, hogy nem volt tudomása a Dob utcai házról. A kormánybiztosság belső használatára született egy írás, amelyben az ügyvivő megemlítette Halász Tibor bejelentését Reiser Márton hazatéréről, valamint hogy „elhagyottsági határozat 20812/1945.sz. van, ellene panasz nem adatott. Örökösödési eljárás folyamatban léte igazolva nincs. [...] Jogorvoslat iránti kérelem nincs, ennél fogva az ügy intézkedést nem igényel.”³⁷⁴

Az örökös, Reiser Márton első dokumentált, hagyatékával kapcsolatos tevékenysége az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának felszámolásához köthető: ekkor megbízta a nagynénjét, édesanyja testvérét, hogy képviselje az ügyét, és adjon be mentesítési kérelmet a korábban elhagyott javakként szereplő ingatlanokra. A kérelemben Freund Józsefné Grosszmann Rózsa által felsorolt adatokból kitűnik, hogy Grosszmann Eszter holtta nyilvánítási eljárása időközben lezajlott, míg a hagyatéki eljárás folyamatban volt a váci közjegyző előtt. Freund Józsefné csatolta a hagyatékátadó végzést is,³⁷⁵ amely felsorolta a hagyatékokat: összesen 180.582 forint értékű ingatlan vagyont, amelyek Grosszmann Dávidné Steiner Mária, a lánya, Reiser Gyuláné Grosszmann Eszter, valamint az ő fiai, Reiser Tibor és Dezső után maradtak meg. Az örökösödési rend szerint, mivel végrendelet egyik esetben sem maradt, a budapesti ingatlant felerészben Freund Józsefné és Reiser

³⁷¹ Uo. a kormánybiztosság határozata, 1946. dec. 6.

³⁷² *Magyarországi rendeletek tára*. 1945. 928.

³⁷³ MNL OL XIX-A-5, Z-1047, levél az újpesti kormánybiztosi megbízottnak, 1946. dec. 12.

³⁷⁴ Uo. belső jelentés.

³⁷⁵ Uo. mentesítési kérelem, 1948. okt. 23.

Márton, míg a váci házat Reiser Márton kapta. További információként szerepel a kivonatban, hogy „Reiser Márton, aki jelenleg külföldön tartózkodik, Budapesten 1946. március 26-án kelt közjegyzői okiratban meghatalmazta a hagyatéki ügyben való képviselésével a fentebb 2. alatt megnevezett Freund Józsefné Grosszmann Rózsit, feljogosítván őt, hogy ügyvédet meghatalmazhasson.”³⁷⁶ Az örökösök felsorolásából az is kiderül, hogy Reiser Márton ekkor Németországban volt.

A két ház 1949. május 4-én mentesült az elhagyottság alól, az elidegenítési és terhelési tilalmat törölték róluk az illetékes járásbíróságok. Az eljárás díját, 2000 forintot, az érintetteknek az Elhagyott Javak bevételi számlára kellett befizetniük.³⁷⁷ Ezzel lezárult a Reiser család ingatlanainak ügye.

Reiser Márton nem az egyetlen holokauszt túlélő volt, aki hazatért, majd amikor megtudta, hogy családjából senki nem maradt életben, inkább külföldre távozott. Távolléte ugyanakkor megmagyarázza, miért nem vállalt aktívabb szerepet a családi ingatlanok körül. Tekintve, hogy Reiser 1977-ben New Yorkból jelentette be rokonai halálát a Yad Vashemnek, valószínű, hogy sosem tért vissza Magyarországra. Feltételezhető, hogy a családi ingatlanokból így nem sokat profitált.

Reiser és a hozzá hasonló külföldön letelepedett túlélők vagyonát így előbb csak áttételesen vette birtokba a magyar állam: kezelte nemcsak azokét, akik nem kérték javaik mentesítését, hanem azokét is, akik ugyan kérték, azonban a hidegháború történelmi körülményei miatt nehezen vagy egyáltalán nem álltak közvetlen kapcsolatban korábbi hazájukkal. Később pedig a magyar állam közvetlenül is megszerezte az ingatlanvagyonokat, amikor 1952 elején államosították azokat.

6.6 Összefoglalás

Az egymást váltó magyar kormányok nem kezdeményeztek központilag irányított, minden túlélőre kiterjedő kárpótlási programot 1945 után, a demokrácia évei alatt, ehelyett az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát bízták meg a feladattal, hogy a zsidók és nemzsidók közötti tulajdonjogi ügyekben döntéseket hozzon, és kezelje az elhagyottnak titulált

³⁷⁶ Uo. kivonat a hagyatékátadó végzésből, 1948. nov. 3.

³⁷⁷ Uo. mentesítési határozat, 1949. máj. 4.

vagyontárgyakat. Ez az eljárás és a kormánybiztosság működése során felmerült problémák a zsidók és központi szervezeteik elégedetlenségét váltották ki. Azonban erőfeszítéseik ellenére sem merült fel a minden korábbi zsidó tulajdonra (vagy legalábbis annak nagy részére) vonatkozó kártalanítás, kárpótlás, a kormánybiztosság pedig – az esettanulmányokból ítélve is – sokszor tehetetlen volt a zsidók eltulajdonított javait illetően vagy az időközben létrejött tulajdonosváltások miatt, vagy pedig a vontatott ügyvitel miatt.

Sajnálatos módon a kormánybiztosság iratai közül igen kevés maradt meg, így csupán a fejezetben szereplő három Pest megyei eset tartalmaz elég dokumentációt ahhoz, hogy részletekbe menő betekintést nyújtson az intézmény működésébe. Más megyékben lezajlott kártalanítási kérelmek és beadványok alapján azonban elmondható, hogy a kormánybiztosság tevékenysége során más jellegű problémák is adódtak, nem kis mértékben köszönhetően a háború során kialakult káosznak: az idegen seregek jelenléte, a holokauszt, majd a háború lecsengése során kialakult törvény nélküli helyzet mind hozzájárult ahhoz, hogy a tulajdonviszonyok többszörösen – és követhetetlenül – megváltozzanak.³⁷⁸ A Wehrmacht, a nyilasok és a helyi lakosság mellett a Vörös Hadsereg katonái is fosztogattak, ellenszolgáltatás nélkül vittek el holmikat, máskor rosszabb minőségűt hagytak ott helyettük. A rossz gazdasági helyzetben lévő helyiek ezeket a holmikat aztán megjavíttatták, csak hogy a háború végén az Elhagyott Javak Kormánybiztossága jogot formáljon rájuk mint „elhagyottnak” titulált tárgyakra. Ez azt eredményezte, hogy az érintetteknek gyakran szó szerint vissza kellett vásárolniuk a saját holmijaikat. Nem csoda, hogy a háború alatt és végén rengeteg zsidó ingóság elkallódott a tárgyak gyors, követhetetlen csereberéje, eltulajdonítása közben.

A kormánybiztosság helyi megbízottjai, jóllehet beható helyismerettel rendelkeztek, gyakran a központi utasítás ellenére sem próbálták megkeresni az „elhagyott” javakat, holott nyílt titok volt, hogy kihez kerültek egyes zsidó eredetű tárgyak. A visszakért saját holmi helyett a zsidóknak csupán bérbe adtak ki mezőgazdasági vagy lakásfelszerelést, amiért havonta kellett bérleti díjat fizetniük. Természetesen az érintettek távolról sem voltak elégedettek az efféle megoldásokkal.

A túlélők által kezdetben írt levelekből kibontakozó problémák a kormánybiztosság működése során is jelen voltak: például gyakran előfordult, hogy a kifosztás során úgynevezett zsidó tulajdonhoz jutott egyének egyszerűen nem akarták visszaszolgáltatni a

³⁷⁸ Ezzel kapcsolatban bővebben lásd: Klacsmann Borbála: Elhanyagolt kárpótlás: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata (1945–1948). *Századok*, 153. évf. (2019a), 4. sz. 715–730.

javakat, vagy amint megtudták, hogy az eredeti tulajdonos mégis visszatért, inkább gyorsan eladták azt. A helyi kormánybiztosi megbízottaknak igen nehéz dolguk volt, ha egy-egy kibombázott vagy szegény családtól kellett elvenniük például egy tehenet, ami a család napi tejfogyasztását biztosította. Emellett természetesen figyelembe kellett venniük azt is, hogy az árveréseken szerzett zsidó javakért vagy adóként beadott jószágaik helyett cserébe kapott állatokért az új tulajdonosok fizettek, esetenként más módon is fektettek beléjük pénzt, így nekik is voltak indokaik arra, hogy azokat immár saját tulajdonuknak tekintsék. Ezen helyzetekben a megbízottak belátásán és a vonatkozó rendeletek értelmezésén múlt, hogy milyen döntést hoztak.

Másfajta probléma volt, és a megbízottak diplomáciai képességét is próbára tette, hogy a különböző politikai pártok – de leginkább a kommunista párt – képviselői is beleszóltak az ügyekbe.³⁷⁹ A kommunista párt számára különösen fontos volt, hogy a legszegényebb népréteg, amely potenciális támogatója lehetett, ne szenvedjen további károkat, ezért ha úgy látták, hogy szükség van a közbenjárásukra, levélben kérték a kormánybiztost a megbízottak döntéseinek megváltoztatására. Ez, úgy tűnik, elfogadott gyakorlatnak számított, hiszen nem egy eset dokumentációjában találkozni ilyen levelekkel.³⁸⁰

A kormánybiztosi megbízottak helyi tevékenységét az is befolyásolta, mennyire voltak tájékozottak és naprakészek a politikai és törvényi változásokat illetően. A kormánybiztos gyakran adott ki határozatokat, amelyeket leirat formájában küldött ki a megbízottaknak, ám az már rajtuk múlt, hogy hogyan értelmezték a gyakran egymásnak ellentmondó jogi szövegeket. Így előfordult, hogy egy kormánybiztosi megbízott visszajuttatott valamely vagyontárgyat egy túlélőnek, ám az érintett nemzsidók fellebbeztek a döntés ellen, és a kormánybiztos megmászította azt, ismét megfosztva a túlélőt a tulajdonától.³⁸¹ A kormánybiztosságon belül, de főként a vidéki megbízottak körében bizonytalanság uralkodott azzal kapcsolatban, hogy a rendeleteknek melyik paragrafusát kell alkalmazni bizonyos esetekben, ami gyakran további jogi bonyodalmakhoz vezetett. Az elhúzódozó, konfrontálódással járó ügyek pedig ismét csak hátráltatták a túlélők visszailleszkedését a társadalomba.

³⁷⁹ Lásd például MNL OL XIX-A-5, 10258/1946, Mermelstein József ügye.

³⁸⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Klacsmann: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, és Klacsmann: Elhanyagolt kárpótlás. A Pest megyei ügyek között nem maradt fenn olyan, amelybe a pártok beavatkoztak volna.

³⁸¹ Lásd például MNL OL XIX-A-5, 17316/1946, nyírjákói lakosok ügyei és 10258/1946, Mermelstein József ügye.

A kormánybiztosság működésének tükrében az derül ki a zsidó–nemzsidó viszonyról, hogy a rendezetlen tulajdonjog gyakran erős indulatokat váltott ki; az érintett nemzsidók magatartását a megértéstől és rugalmasságtól a kapzsiságig sokféle érzelem és motiváció vezérelte, amellyel természetesen kölcsönhatásban állt a visszatérő zsidók viselkedése is. Előfordult, hogy túlélő és a javait birtokló nemzsidó megértve egymás helyzetét a jogi bonyodalmak elkerülése végett megállapodást kötött; ám ez valószínűleg ritkán volt járható út.

Az *Ichud*³⁸² 1946-ban kiadott tájékoztató füzete összefoglalja a holokauszt túlélők érzéseit, amikor így fogalmaz: „hazakerültek, beültek az elhagyott s valamiképen visszaszerzett, sokszor vissza sem szerezhető vidéki házacskába, ahol legtöbbször a négy puszta falnál egyéb nem várt rájuk. Megindították a küzdelmet holmijaik visszaszerzéséért s ez éppenséggel nem volt könnyű feladat, fizikailag és lelkileg egyaránt nem. Kis vidéki helyeken, ahol mindenki ismeri egymást s mindenki tud mindenkiről, bizony legtöbbször csak az antiszemitizmust növelte, mikor a hazatért zsidó olykor erőszakosan is, de mindenkor telve végső elkeseredettséggel, nem egyszer gyűlölettel, megpróbálta újból berendezni lakását, újból berendezni életét.” A zsidók és nemzsidók kapcsolatát megmérgezték a korábbi események, a túlélőkben megmaradt „az örökös viszolygó érzés, amely elfogja mindig, ha az utcán jár s szembejön vele valaki, – s ilyen valaki éppen elég gyakran jön szembe vele – akiről tudja, vagy akiről az az érzése, hogy zsidó vagyont tartott magánál.”³⁸³ Ezt pedig csak tetézte, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, amelynek eredetileg a nincstelen túlélők megsegítése lett volna az egyik célja, nem sokat tett azért, hogy e célt elérje, sőt, a túlélők gyakran azzal szembesültek, hogy inkább akadályozza őket.

Végül pedig megemlítendő, hogy a kormánybiztosság csak és kizárólag a kártalanítással foglalkozott: a zsidóktól elvett javak visszajuttatásával, illetve az „elhagyott” javak kezelésével és gyümölcsöztetésével. Így tehát nem adott pénzbeli kárpótlást az elvesztett tulajdonért, ahogy az egyéb, személyt ért veszteségekért nyújtott jóvátételért sem volt felelős. Az 1947-es párizsi békeszerződés becikkelyezésével aztán az Elhagyott Javak Kormánybiztossága elveszítette jogalapját a zsidó vagyon kezelésére is.

³⁸² Zsidó politikai szervezet, szocialista cionisták, akik kettős nemzetiségű, zsidó–arab államot akartak létrehozni Palesztina területén.

³⁸³ Dénes Béla: A zsidók anyagi restitúciójának akadályai. In: *Ichud füzetek*. 4. köt. Budapest: Szocialista Cionisták Pártja, 1946. 25., 27. Erre rímel a korabeli vicc is: „1945-ben Kohn összetalálkozik keresztény, volt szomszédjával, aki megrendülve kérdezi, hogy van. Kohn rezignáltan legyint: – Képzelted! Semmim nem maradt azon kívül, ami rajtad van.” Dész Mihály: Akik nem jöttek vissza – A holokauszt és a családom. <https://magyarnarancs.hu/konyv/akik-nem-jottek-vissza-100673> (Utolsó letöltés: 2021. február 26.).

7. Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap

7.1 Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozása és működése³⁸⁴

A kárpótlásról szóló diskurzus során többször fölvetődött a zsidó vagyonok tulajdonjogának kérdése: az eredeti tulajdonosok és törvényes örököseik esetében ez egyértelmű volt, de mi történjék azon javakkal, ahol az egész család odaveszett, és nem maradt örökös? A zsidó szervezetek a kezdetektől fogva követelték, hogy ezeket a javakat a kormány adja át nekik vagy a helyi hitközségeknek, hogy abból a nincstelen túlélőket tudják támogatni. Ez már 1945 nyarán felbukkant egy memorandumban, amelyben azt is kérték, hogy a célokat, amelyekre a kárpótlást fordítanák, maguk a zsidó közösségek állapíthassák meg. Ugyanezt kérték az elpusztított hitközségek és felekezeti egyesületek vagyonát illetően is.³⁸⁵

A „zsidó pénztár” ötlete, amelybe az örökös nélküli javakat utalták volna át a kincstárból, 1946 februárjában merült fel a kormány és a zsidóság képviselőinek találkozásán,³⁸⁶ az 1946. évi XXV. törvénycikk³⁸⁷ pedig rendelkezett a felállításáról és az átadandó javak köréről. A törvény az 1941. június 26. és 1946. december 31. közötti időszakban az üldöztetés során elhaltak vagyona mellett a külföldről hazaszállított, örökös nélküli javakat is a birtokába utalta, annak eldöntését pedig, hogy egy-egy hagyaték az államot vagy az alapot illeti-e, egy háromtagú bizottság döntésére bízta. A bizottság elnöke a bíróság ítéldbírái közül került volna ki, két másik tagját pedig a pénzügyminiszter és az alap intézőbizottsága jelölte volna. Az Alap intézőbizottságának elnökét és elnökhelyettesét a köztársasági elnök nevezte ki öt évre a MIOI és a MAOIH előterjesztése alapján, a tagokat pedig a miniszterelnök és az országos zsidó szervezetek jelölhették egyharmad-kétharmad arányban.

Azonban az Országos Zsidó Helyreállítási Alap az 1947-es párizsi békeszerződés becikkelyezésekor (1947. évi XVIII. törvény) még mindig nem létezett. A békeszerződés korábban említett politikai rendelkezései között szerepelt, hogy Magyarország jogegyenlőséget biztosít állampolgárainak, és kötelezettséget vállal az elkobzott javak és

³⁸⁴ Az ebben az alfejezetben leírtak egy része korábban megjelent a következő tanulmányomban: Klacsmann: Vitatható segítség.

³⁸⁵ Lévai: *Fekete könyv*, 268.; Braham: *A népiirtás politikája*. 2. köt., 1494.

³⁸⁶ Munkácsi: *Mit követel a magyar zsidóság*, 2.

³⁸⁷ Lásd: A kárpótlás és a jóvátétel jogi háttere Magyarországon c. alfejezet, 42–43. oldal.

jogok visszaállítására, kártalanítás nyújtására. Az örökös nélkül maradt vagyontárgyakat pedig (az azokat korábban kezelő Elhagyott Javak Kormánybiztosságától) a zsidóságot képviselő szervezeteknek adja át, amelyek aztán a túlélőket támogatják belőlük.³⁸⁸ Ennek nyomán 1947-ben állították fel az OZSHA-t, és az Elhagyott Javak Kormánybiztossága felszámolása után, októberben kezdte meg működését. Az Alap intézőbizottságának 36 tagját a MIOI, a MAOIH, a Magyar Szent Kereszt Egyesület és a Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziója alapítvány delegálta, így kétharmaduk az izraelita felekezetekből, míg egyharmaduk az áttért zsidók szervezetei közül került ki, ami belső feszültségekhez vezetett.³⁸⁹ Elnöknek Stöckler Lajost, a MIOI és a Pesti Izraelita Hitközség elnökét jelölték, helyettese az ortodox Kahán-Frankl Samu lett.

Az Alap fokozatosan szerezte meg a törvény által kijelölt ingatlanokat. Továbbá elvileg az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától is át kellett vegye a zsidóktól elkobzott és tulajdonos nélkül maradt javakat,³⁹⁰ amiről a 13.160/1947. Korm. sz. rendelet rendelkezett. Tehát jog szerint a zsidó vagyontárgyakkal (főként az ingatlanokkal) a háború utáni három évben két dolog történhetett: vagy jelentkezett értük a tulajdonosuk, illetve annak örököse, akit a kormánybiztosság birtokba helyezett, vagy pedig tulajdonos nélkül maradtak, és így mint „elhagyott” értékek átmentek az OZSHA birtokába. A valóságban azonban ez közel sem volt ennyire egyszerű: eltekintve a nemzsidókhoz került, be nem jelentett vagyontömegektől, sok holokauszt túlélő évekig volt hadifogságban vagy hontalanoknak, menekülteknek fenntartott táborokban, mások pedig hazatértek, aztán amikor megtudták, hogy a családjukból senki nem jött vissza, külföldre távoztak, így a javaik ismét csak a kormánybiztosság kezelésébe kerültek, jóllehet azoknak életben volt a tulajdonosuk. Sűrűn előfordult az is, amit az *Új Élet* az Elhagyott Javak Kormánybiztossága felszámolásával kapcsolatban megállapított: a túlélők egy része nem bírván szembenézni a tragikus valósággal, nem kérte hozzátartozói tulajdonának mentesítését, mert az egyenlő lett volna annak beismerésével, hogy a családtagok életüket veszítették.

Mindemellett több olyan vagyontárgytípus akadt, amelyek ugyan az Alapot illették, mégsem kerültek át a kezelésébe, amint egy, a Ries István igazságügyminiszternek fogalmazott levélben írták az Alap munkatársai: például „azok a vagyonok, illetőleg vagyontömegek, amelyeket az árvaszékek, illetve az azok által kirendelt gondnokok

³⁸⁸ Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 122.

³⁸⁹ Uo. 123. Lásd még: MZSML XXXIII-5-B, 34. egység, az OZSHA felállításáról szóló kormányrendelet, valamint az intézőbizottság taglistája.

³⁹⁰ Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 120.

kezelnek. Ennek a csoportnak tipikus esetei azok az ún. ismeretlen helyen távollevők, akik deportálás folytán, vagy hasonló körülmények között tűntek el, de az érdekeltek nem kérik a holtnak nyilvánítást, sőt ellenkezőleg, valamely közeli rokon helyezkedik a javak birtokába és magát gondnokul rendelteti ki.” Hasonló volt a sorsa az olyan vagyonoknak, amelyek nem álltak senki kezelése alatt, „hanem pusztá ténylegesség az, amelynek alapján valaki birtokba helyezkedik.” Végül felhívták a figyelmet az ingatlanok kisajátításának egy másik, gyakran előforduló módjára, amikor csalók szereztek meg a tulajdonjogot: „antedatált szerződések készülnek, amelynek alapján most kérik az átírást. Helyzetünk a malverzációknak³⁹¹ evvel az esetével szemben annál nehezebb, mert magát az eredeti szerződést benyújtó fél visszakapja, a telekkönyvnél csak az egyszerű másolat marad, amelyen eredeti aláírások természetesen nincsenek.”³⁹²

Ezen visszaélések és hátrányok kiküszöbölése érdekében az Alap javasolta a kormánynak, hogy módosítsák az örökösödési eljárási törvény rendelkezéseit oly módon, hogy az Alap minden esetben automatikusan potenciális örökösnek tekintendő legyen. Kérték továbbá, hogy kerüljön az Alap kezelésébe azon távollevő örökösöknek a vagyona, akik három hónapi határidővel idézendők meg a hagyatéki tárgyalásra, és amennyiben az eredeti tulajdonos a kitűzött határidőn belül nem jelenik meg, akkor kapja meg az Alap a tulajdonjogot. A holtánnyilvánítások ügyében vétőjogot kértek, hogy ne történhessenek visszaélések az elhalálozási sorrend kijátszásával.³⁹³ Az első években az Alap több hasonló levelet küldött az igazságügyminiszternek, amelyben törvényi és rendeleti szabályozások létrehozását, illetve a már létezők betartását sürgették, ami által az intézmény működése zökkenőmentesebbé válhatott volna – ez már önmagában jelzi, hogy bár a kormány hozta létre, az útját nem egyengette az Alapnak.

Javainak többségét az Alap hagyatéki tárgyalásokból nyerte. Mivel jogi személyiséggel bírt, részt vehetett ezen tárgyalásokon, azokat felülvizsgálhatta, felkutathatta a gazdátlanul maradt zsidó vagyonokat, az örökölt ingatlanokat felújíttathatta, értékesíthette.³⁹⁴ Ekkor már szinte szó sem esett az ingóságokról, illetve az „aranyvonat” tartalmából végül hazakerült vagyontárgyakról, bankbetétekről: ezekből az OZSHA semmit nem kapott meg.³⁹⁵

³⁹¹ Hűtlen kezelés, sikkasztás.

³⁹² MNL OL XXXIII-9, sz.n. levéltervezet dr. Ries István igazságügyminiszternek.

³⁹³ Uo.

³⁹⁴ Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 124.

³⁹⁵ Ács Gábor: A helyre nem állított alap. <http://www.szombat.org/archivum/a-helyre-nem-allitott-alap> (Utolsó letöltés: 2017. július 1.).

Vagyonát az OZSHA azért halmozta fel, hogy eredeti rendeltetése szerint segítsen a rászoruló túlélőkön. Az Alap 1949 második felében kezdte meg az ingatlanok értékesítését.³⁹⁶ A folyamat lassúságát megmagyarázhatja részben az, hogy az örökösödési eljárási törvény 115. §-a miatt hosszúra nyúltak az örökösödési ügyek: e törvény szerint ugyanis az államkincstár szállományi jogának megállapítása előtt egy évig hirdetményben kellett közzétenni egy-egy örökséget. 1954 nyaráig az OZSHA 18.000 hagyatéki ügyet vizsgált felül, mintegy 370 ingatlant szerzett meg jogosulatlan örökösöktől, 350-et értékesített. 1953-ban majdnem hárommillió forintot tartott zárolt betétkönyvben az OTP-ben:³⁹⁷ az összes addig összegyűjtött pénzt.

Ami a holokauszt túlélőket illeti, az Országos Zsidó Helyreállítási Alap nem tudta betölteni, nem is tölthette be szerepét: 1949-ben, mire az első nagyobb összeget megszerezte, amit a megsegítésükre fordíthatott volna, már négy év eltelt a második világháború végétől számítva, és a túlélők többsége a Joint vagy más önsegélyező egyesületek segítségével újrakezdte az életét. Ugyanakkor a fenti adatokat tartalmazó belső feljegyzésből az is kiderül, hogy „az Alap semmiféle bevételéből soha semmiféle összeget nem folyósított. Létesítése óta minden bevétele a zárolt betétszámlán együtt van.”³⁹⁸ Vagyis hat év alatt egyetlen fillért sem juttatott a túlélőknek, így épp legfontosabb funkciója és létezésének célja hiúsult meg. Ezt tetézi, hogy egy 1962-ben fogalmazott beszámoló szerint „az ingatlaneladásokból befolyt összegekből az Alap számlájáról betétkönyvre helyeztünk egy kb. 2.900.000 Ft-ot. Eldöntendő ezen összeg hova fordítása, esetleg más módon történő kezelése”, ami azt sugallja, hogy 15 évvel az Alap létrehozása után a túlélőknek még mindig nem adott semmilyen segítséget, mivel ez az összeg megegyezett a tíz évvel korábban feltüntetettel.³⁹⁹ Dr. Kiss Ferenc csoportvezető, a beszámoló fogalmazója megjegyezte, hogy mivel egyre kevesebb ügyet kell lebonyolítaniuk, a következő feladat az ingatlanok értékesítése és az örökösökkel fellépő személyek kártalanítása. Ebből kiderül, hogy ugyan akkor is több ingatlan állt az Alap kezelésében, azokból továbbra sem a túlélők profitáltak, mi több, az „örökösökkel fellépők” maguk is olyan holokauszt túlélők lehettek, akiket az Alap fosztott meg örökségüktől, ezért kellett kártalanítani őket.

Az Alapot több tényező is akadályozta legfontosabb funkciójának ellátásában. Egyrészt csupán megkésve tudott volna segítséget nyújtani a túlélőknek, másrészt az őt megillető

³⁹⁶ MNL OL XXXIII-9, sz.n. feljegyzés, 1953. jún. 4.

³⁹⁷ Uo., illetve Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 125.

³⁹⁸ MNL OL XXXIII-9, sz.n. feljegyzés, 1953. jún. 4.

³⁹⁹ MNL OL XXXIII-9, sz.n. jelentés, 1962. jan. 25.

ingatlanoknak csak a töredéke került a birtokába.⁴⁰⁰ További nehézséget jelentett a már említett örökösödési eljárási törvény is, amely az egyéves hirdetményi időt írta elő. Az Alap munkatársai 1947-ben felpanaszolták Ries István igazságügyminiszternek, hogy e gyakorlat ellentétes a békeszerződés rendelkezésével, mely szerint az Alapnak fél év után automatikusan meg kellene kapnia az örökös nélkül maradt vagyont: „Gyakorlatilag annál kevésbé van szükség az egy évi hirdetményi határidőre, mert azok felett, akiket zsidó voltuk miatt hurcoltak el, holtnak-nyilvánítási eljárás indult, ott is az esetek majd valamennyiében volt hirdetmény kibocsájtva [...] tehát alig képzelhető el az, hogy valaki, aki az eltűntek közül életben maradt, ne adott légyen magáról életjelt”,⁴⁰¹ érveltek.

Egy 1950-es, Stöckler Lajosnak címzett levélből az is kiderül, hogy „A kormány az Alap ügyrendjét még jóvá nem hagyta, továbbá, mert az Elnök Úr által előterjesztettek szerint az intéző bizottság amúgy sem működőképes, megállapítom, hogy az Alap intéző bizottsága működésének ez idő szerint törvényes akadály van.”⁴⁰² Három évvel felállítása után tehát az Alap még nem funkcionált a törvény által előírt módon, sőt, törvény szerinti működésére végül sosem került sor.⁴⁰³

Igen hamar elkezdődött azonban az ellehetetlenítése, ami, a források alapján úgy tűnik, kölcsönhatás-folyamatként alakult, mert nemcsak a kommunista politikusok, hanem maga az OZSHA elnöke is tett ez ügyben javaslatokat – valószínűleg konformizmusból vagy politikai nyomás hatására. 1951 januárjában Stöckler Lajos levelet küldött Vas Zoltánnak, amiben javasolta elhagyni a „Zsidó” szót az intézmény nevéből, valamint az Alap munkatársai számának csökkentését 12-ről 7-re. Az Alap működésének fenntartását azonban fontosnak tartotta, és a következőképp indokolta: „A gyakorlat azt mutatja, hogy az örökös nélkül maradt és az Alapot megillető javak majdnem minden esetben illetéktelen örökösök kezébe jutnak, ha az Alap az ilyen esetek megakadályozására nem avatkozik be. Helyesnek tartom, ha ezt a munkáját tovább végzi.”⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Ács: A helyre nem állított alap; Weiss Arthur, az Alap ügyvédje számításai szerint a fővárosban található 6000 ingatlan telekkönyvi bejegyzése közül mintegy 600 volt az Alap érdektségébe tartozó; ezt a főváros pesti oldalának 27.500 telekkönyvi betétjére vetítve kiderül, hogy mintegy 2500–2700 ingatlan tartozhatott az Alap szállományi érdektségébe.

⁴⁰¹ MZSML XXXIII-5-B, 17. egység, a MIOI értesítője, 1947. okt. 15. Beadvány az igazságügyminiszternek.

⁴⁰² MZSML XXXIII-5-B, 34. egység, A minisztertanács elnökének levele, 1950. máj. 10.

⁴⁰³ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 392.

⁴⁰⁴ MZSML XXXIII-5-A, sz.n. Stöckler Lajos levele, 1951. jan. 18.

Mindezt betetőzte, hogy már 1952-től elkezdődött az a folyamat, amely végül az OZSHA vagyonának államosításához vezetett. Az 1952. évi IV. törvényerejű rendelet⁴⁰⁵ alapján a Belügyminisztérium 1953 nyarán megállapodást kötött az Alappal, hogy a hat szobásnál nagyobb ingatlanokat átadja állami tulajdonba. Így főleg a vidéken található 1–2 szobás vályogépítmények maradtak a tulajdonában.⁴⁰⁶ Ugyanebben az évben ismét felmerült az Alap megszüntetésének gondolata, Rákosi azonban végül a fenntartása mellett döntött, mivel attól tartott, hogy ellenkező esetben nem kapnák vissza a külföldre hurcolt vagyonekat.⁴⁰⁷

1955-ben az Alapot beolvasztották az Állami Egyházügyi Hivatalba (a továbbiakban: ÁEH). Jogi személyisége azonban fennmaradt, és a három ott dolgozó továbbra is kezelte a tulajdonában lévő 161 ingatlant.⁴⁰⁸ Egy 1971-es kimutatás képet nyújt arról, hogy hogyan zajlott az intézmény pénzkezelése: 205.616 forintnyi éves bevételének nagy részét (több mint 160.000 forintot) az ingatlan vételárak tették ki, ezen felül lakbérékből és kamatokból is profitált, valamint az előző évből áthozott 677.000 forintnyi „pénzmaradványt”. Kiadásai közül a legnagyobb tételt a MIOI-nak juttatott 300.000 forint jelentette, valamint az ingatlanok fenntartására és karbantartására fordított 85.000 forint.⁴⁰⁹ Az ÁEH utasításának megfelelően 1975-ig az Alap ingatlanainak túlnyomó többségét eladták, a fennmaradt ingatlanokat pedig ellenszolgáltatás nélkül adták át az államnak 1978-ban.⁴¹⁰ Az eladások során keletkezett pénzeszegeket az Alap zárolt számlára utalta, amelyről rendszeresen emeltek le pénzt a MIOI részére.⁴¹¹ A kutatók ellentmondó véleményeket formálnak arról, hogy az Alap segítette-e valaha a rászoruló holokauszt túlélőket: Cseh Gergő Bendegúz szerint esetenként 100–500.000 forintig terjedő összeggel támogatta a MIOI-n keresztül a

⁴⁰⁵ A törvény teljes szövegét lásd: Jogi portál. <http://jogiportal.hu/index.php?id=7cy4hrjqlx8uz0sno&state=19941117&menu=view> (Utolsó letöltés: 2020. november 30.).

⁴⁰⁶ MNL OL XXXIII-9, sz.n. feljegyzés, 1953. jún. 4.

⁴⁰⁷ Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 125.

⁴⁰⁸ Uo.

⁴⁰⁹ MNL OL XXXIII-9, sz.n. az Országos Helyreállítási Alap 1971. évi vagyonskimutatása. Hasonló éves kimutatások maradtak fenn 1969-ből és 1977-ből is, ezek alapján elmondható, hogy az OZSHA éves pénzgazdálkodása és a bevételek, kiadások arányaikban minden évben hasonlóan alakultak: 1969-ben 924.000 forint pénzmaradvány maradt az előző évből, mintegy 400.000 forint bevétel volt az intézménynek, és 443.000 forint kiadása. 1977-ben az előző évből 880.000 forint maradt meg, 250.000 forint volt a bevétel, és körülbelül ugyanennyi a kiadás. MNL OL XXXIII-9, sz.n. az Országos Helyreállítási Alap 1969. és 1977. évi vagyonskimutatása.

⁴¹⁰ Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 126.

⁴¹¹ Ács: A helyre nem állított alap.

zsidó szociális intézményeket, Ács Gábor viszont a számláról felvett pénzt az egyházak számára meghirdetett állami támogatásnak véli.⁴¹²

Végső soron az OZSHA működése sosem teljedhetett ki, hiszen a kiépülő kommunizmus alapvetően gátolta legfontosabb funkciói betöltésében. Összességében elmondható azonban, hogy az intézmény elvi alapja a kárpótlás és a jóvátétel között járt félúton, mivel a zsidó közösséget jogosan megillető javakból és az eladásukból vagy kezelésükből befolyt összegekből építkezett; ugyanakkor hozzájárult volna a túlélők rehabilitációjához is.⁴¹³ Ez azt is jelenti, hogy a kárpótlás–jóvátétel történetében viszonylag haladó módon a magyar kormány megkülönböztette az olyan vagyont, amelynek tulajdonosa vagy örököse életben maradt, és az olyat, amelynek nem.

Mivel alig maradt fenn forrás arról, hogy az Alap munkatársai mit tettek pénzzé a megszerzett ingatlanokból, ezért mekkora összeget kaptak és abból mennyi jutott a MIOI-nak (amennyiben valóban kapott belőle), működésének erről az oldaláról igen keveset lehet kideríteni. Ezért a következő alfejezetekben az OZSHA tevékenységének források alapján rekonstruálható aspektusáról esik szó, mégpedig arról, hogy hogyan szerezte meg az örökös nélkül maradt vagy „illetéktelenek” kezébe került zsidó ingatlanokat, ennek során milyen nehézségekbe ütközött, és milyen viszonyba került azokkal a túlélőkkel, akik a szóban forgó ingatlanok örököseiként vagy tulajdonosaiként felbukkantak. Szinte biztosan elmondható, hogy a túlélők csak olyankor szembesültek az Alap működésével, amikor jogi kapcsolatba kerültek vele az ingatlanok kapcsán. Ebből kifolyólag az alábbi esetek tanúskodnak arról, hogy számukra valójában mit jelentett az Alap működése.

7.2 „Sógornője örökölje meg az ingatlant” – Weisz Alfrédné lakása⁴¹⁴

1951. május 23-án Hoffmann Lajos cipésmester 31.500 forintért megvásárolta néhai Weisz Alfrédné pestszenterzsébeti ingatlanát, egyúttal vállalta Guttmann Matild, az elhunyt idős testvérének eltartását is. A történet, amelynek utolsó fejezete volt a ház adásvétele, egészen a második világháború idejére vezethető vissza.

⁴¹² Cseh: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, 126. és Ács: A helyre nem állított alap.

⁴¹³ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 391.

⁴¹⁴ Az ebben és a 7.4. alfejezetben leírtak egy része korábban megjelent a következő tanulmányomban: Klacsmann: Vitatható segítség.

Weisz Alfréd, a neje, született Guttmann Szidónia és az ő testvére, Matild közös háztartásban éltek 1944-ben. Thurzó utcai házuk forgalmi értéke ekkor 11.200 pengő volt. Vagyonbevallásukban Weisz Alfréd mint „volt kereskedő” szerepelt, kis üzletében azonban még megmaradt 100 pengő értékű árukészlet. Weisz azt is feltüntette a bevallásban, hogy „betegségem folytán az üzletet nem folytattam”.⁴¹⁵

1948 májusában a pestszenterzsébeti járásbíróságnak kellett döntést hoznia Weisz Alfréd és neje ingatlana ügyében, mivel a tulajdonosok halála után arra mind a Kincstár, mind pedig az OZSHA igényt tartott. Utóbbi azzal érvelt, hogy az izraelita vallásuk vagy zsidó származásuk miatti üldöztetés során elhaltak hagyatéka a törvény szerint az Alapot illeti, amire a Kincstár azt a választ küldte, hogy „tudomása szerint néhai Weisz Alfréd nem üldözéssel okszerű kapcsolatban szerzett egészségromlás következtében halt el.”⁴¹⁶ Eszerint Weisz Alfréd és neje örökös és végrendelet nélkül haltak meg, így a hagyaték vagy az államot vagy pedig az OZSHA-t illette, attól függően, hogy milyen körülmények között hunyt el a nejét túlélő Weisz Alfréd.

Az ügyet azonban tovább bonyolították az elhalt házaspár rokonainak igényei, akik eleinte együttműködtek az Alappal. Goldstein Dezső, a Kanadában élő Roskies Henriknének, néhai Weisz Alfrédné egyetlen unokahúgának a helyi megbízottja, azt állította, hogy Weisz Alfréd az üldöztetés következményeibe halt bele, amiről kész volt hivatalos tanúvallomást is tenni – amint az az OZSHA belső jelentéséből kiderült.⁴¹⁷ Ebből kitűnik, mennyire fontos volt a tanúskodás ezen esetekben, és mennyi minden múlhatott rajta – ebben az ügyben nyilvánvalóan mind Roskies Henriknének, mind pedig az Alapnak az állt az érdekében, hogy a hagyaték ne az államra szálljon.

Ennél a pontnál azonban meg is szakadt az együttműködés a két fél között, mivel ettől kezdve ők ketten pereskedtek az örökségért. Roskiesné a perrel kapcsolatosan 1949 áprilisában azt írta a törvényszéknek, hogy „Weisz Alfréd elhalálozása nem állott szorosabb összefüggésben a zsidók üldözésével, tekintettel arra is, hogy félévvel az ostrom után halt meg. Nevezett évtizedek óta szívbajban szenvedett. [...] De őt személyében nem üldözte, nem hurcolta el senki, mindvégig lakásában maradt és csendesen hunyt el 70 éven felüli kort élvén meg.”⁴¹⁸ Tehát ekkor épp az ellenkezőjét állította annak, amit kevesebb, mint egy évvel azelőtt – akkor azért, hogy az államot zárja ki az örökségből, ezúttal pedig azért, hogy

⁴¹⁵ MNL PML VI.101 C/1/B, 7613/1944, Weisz Alfréd vagyonbevallása, 1944. ápr. 28.

⁴¹⁶ MNL OL XXXIII-9, 3654/1948, Weisz Alfrédné ingatlanügye. A Kincstári Jogügyi Igazgatóság levele az OZSHA-nak, 1948. jún. 12.

⁴¹⁷ Uo. Pro domo jelentés, 1948. jún. 23.

⁴¹⁸ Uo. Roskies Henrikné levele, 1949. ápr. 26.

az OZSHA-t. A beszámoló hamis állítást is tartalmaz – nevezetesen, hogy Weisz Alfrédot nem üldözték a holokauszt során.

Ahhoz azonban, hogy az örökséget megszerezhesse, Roskiesnének bizonyítania kellett azt is, hogy az ingatlan ági jellegű, vagyis olyan vagyon, amely az örökhagyóra felmenőitől hárult öröklés vagy ingyenes juttatás útján. „Az örökhagyó [Weisz Alfrédné] a házasságba többszörösen nagyobb vagyont vitt be, mint e háznak bármikori értéke, és így ebből a szüleitől kapott vagyomból vette és éppen ezért egyedül saját nevére telekkönyvezte ezt a házat,” érvelt Roskiesné. „Ági jellegű vagyonról lévén szó, abban örökösöknek tekintendők a törvénynél fogva I. r. alperes [Guttman Matild] mint az örökhagyó testvére és én mint testvérének gyermeke.”⁴¹⁹

Mivel közelgett a két fél perének időpontja, Roskiesné megbízottja, Goldstein Dezső levelet küldött az OZSHA-nak, amelyben felkérte a perbeli igényük érvényesítéséről való lemondásra. Leveléből kiderül, hogy „a kérdéses pestszenterzsébeti hagyatéki házban I. r. alperes [Guttman Matild] lakik, aki egy magával tehetetlen öregasszony, aki nem enged magához senkit, még rokont sem. Pernyerés esetén a t. Alapra hárulna az ő kilakoltatása és eltartása, ami többbe kerülne, mint amennyit az ingatlan ér.”⁴²⁰

A levéllel kapcsolatban belső jelentést küldtek az Alap elnökének, Stöckler Lajosnak, kérve a véleményét az ügyről, amire az az utasítás érkezett, hogy a pert le kell folytatni.⁴²¹ Mindazonáltal, amint egy korábbi belső jelentésben az OZSHA jogi osztálya megfogalmazta, „fokozott óvatosság látszik szükségesnek” az ügyben, mivel „a hagyaték megszerzése nem is annyira az öregasszonynak, mint inkább másoknak az érdekében állana” – köztük a Guttman Matildról gondoskodó Hoffmann Lajosnak azért, hogy az idős nőre fordított költségeit visszanyerje, illetve behajthassa. Az Alap munkatársai már ekkor felismerték, hogy Guttman Matild nincs abban a helyzetben, hogy elköltözzék, így az ingatlanért vetekedők közül ő van leginkább arra rászorulva. Amint a jelentés fogalmaz, „Goldstein Dezső, [...] Roskiesné itteni megbízottja, az öregasszonnyal vajmi keveset törődik és utóbbi benne az ő üldözőjét látja, azt állítván, hogy Goldstein Dezső őt ki akarja forgatni [vagyonából].”⁴²²

Az 1949 októberében megtartott tárgyalás során, hogy igazát bizonyítsa, Roskiesné két tanút idézett a bíróság elé, akik igazolták, hogy Guttman Szidónia annak idején jóval

⁴¹⁹ Uo.

⁴²⁰ Uo. Goldstein Dezső levele, 1949. jún. 26.

⁴²¹ Uo. Jelentés, 1949. aug. 26.

⁴²² Uo. Jelentés, 1949. máj. 30.

nagyobb vagyont vitt a házasságba, mint férje, Weisz Alfréd. A pestvidéki törvényszék azonban nem találta kielégítőnek e magyarázatot a vagyoni jellegének bizonyítására, és ítélete szerint a holokauszt során elhunyt Guttmann Szidónia „hagyatékának örököse Weisz Alfréd jogán a felperes”, vagyis az OZSHA szállományi jogon.⁴²³

Ezt követően az Alap utánajárt az ingatlan körülményeinek és az értékesítés lehetőségeinek. Egy ezzel kapcsolatos belső jelentés szerint Hoffmann Lajos azt állította, hogy a vészkorszak idején ő bújtatta el Weisz Alfrédot és Guttmann Matildot, míg „Weisz Alfréd felesége, aki egyébként gyógyszerésznő volt, 1944. május 1. napján, amidőn a városban bent járt, a nyilasok igazoltatták és elhurcolták.⁴²⁴ Azóta nyoma veszett.” Amióta Weisz Alfréd 1945. szeptember 24-én meghalt, Hoffmann Guttmann Matildot tartotta az ingatlan jogos örökösének.⁴²⁵ Az idős asszony 1949 szeptemberéig kapott évi 100 forint segélyt a Jointtól, továbbá Roskies Henrikné is küldött neki ellátmányt. Eközben Hoffmann viselte gondját, és ő tartotta karban az ingatlant is, amelyre előadása szerint addig mintegy 10.000 forintot költött. Eszerint Hoffmann Lajos a család közeli barátja volt, mert évekig segítette őket, és még a legnehezebb időszakban, az üldöztetés során sem fordított hátat nekik.

Mint egy 1950. októberi belső jelentésből kiderült, utólag Weisz Alfréd elsőfokú unokatestvérei is jelentkeztek a hagyatékért, amelyet a jelentés fogalmazója átadásra javasolt.⁴²⁶ Ezzel újabb szereplők kerültek az addig is bonyolult ügybe. Az OZSHA-tól a hét örökösöt képviselő dr. Balázs Istvánnak küldött, meglehetősen hűvös hangvételű levélben az áll, hogy az örökösök ugyan határozottan igényt tartottak az ingatlanra, az azzal járó kötelezettségeket azonban már nem akarták vállalni, vagyis „a hagyatéki ügy lebonyolításától tartózkodnak és elzárkóznak attól, hogy mind az Alap, mind a hagyatéki teherként jelentkező Guttmann Matild eltartásáról, vagy annak bármely formában való megoldásáról gondoskodjanak.” A levél írója arra is felhívta a figyelmet, hogy ebben az esetben „előfordulhat az, hogy [...] Guttmann Matild[ot], aki örökagyó feleségének testvére volt és örökagyó életének utolsó szakaszában vele közös háztartásban is élt (18 éven keresztül) – az éhhalálnak teszik ki, mert azt nem kívánhatják, hogy Hoffmann Lajos továbbra is a saját pénzéből tartsa el Guttmann Matildot.”⁴²⁷

⁴²³ Uo. Végítélet, 1949. okt.

⁴²⁴ Weisz Alfrédnét magyar csendőrök ellenőrizték és tartóztatták le. A nyilasokra vonatkozó utalással kapcsolatban lásd: 216. lábjegyzet.

⁴²⁵ Uo. Tényállás, 1950. febr. 13.

⁴²⁶ Uo. Pro domo jelentés, 1950. okt. 19.

⁴²⁷ Uo. levél az OZSHA-tól Balázs Istvánnak, 1951. febr. 27.

Balázs István válaszában felhívta a figyelmet arra, hogy az örökösök még nincsenek birtokban, ezért aztán nem vállalhatnak kötelezettségeket, és nem kötelesek kiegyenlíteni Hoffmann Lajos követelését sem. Ugyanakkor először említi meg, hogy Hoffmann ajánlatot tett az ingatlan megvételére: „követelése ellenében megvásárolja az ingatlant és vállalja Guttmann Matild tartását, valamint kifizet az örökösöknek 5000 forintot azzal, hogy az Alap perköltség-követelését ebből rendezzék.”⁴²⁸

Végül az 1951. áprilisi hivatalos adásvételi szerződésben a ház értékét 31.500 forintban állapították meg, amelyből az Alap kapott 3000 forintot, az örökösök 4000-et, míg Guttmann Matild addigi eltartására beszámítottak 10.000-et, az élete végéig tartó gondoskodásért pedig 14.000-et. A szerződés szerint Hoffmann Lajos és neje „Weisz Alfrédot 16 hónapon keresztül, 1944. május 1-től 1945. augusztus 19-ig, ugyanezen időponttól kezdve pedig Weisz Alfréd sógornőjét mind a mai napig a vétel tárgyát képező ingatlan egyik egy-szobakonyhás lakásában tartják, ápolják, mint magatehetetlen öregasszonyt és ellátásáról is gondoskodnak.”⁴²⁹ A szerződésben utólagosan rögzített történet minden bizonnyal azt a célt szolgálta, hogy megmagyarázza, miért csupán ennyit fizetett végül a vevő, valamint hogy dokumentálja vállalását a jövőre nézve. Ugyanakkor ezzel tanúbizonyságot is tesz a történelekről, így egyszerű adásvételi szerződésből értékes történelmi forrássá lép elő.

A végzés 1951. május 23-án született meg, akkortól kezdve az ingatlan hivatalosan is Hoffmann Lajos tulajdonába került, és az ügy lezárult. Valószínűleg minden szempontból ez volt a legjobb megoldás, hiszen minden jel arra mutat, hogy a Hoffmann és a Weisz család sorsa összefonódott; a holokauszt során zsidó barátait rejtegető keresztény segítők életük végéig gondoskodott pártfogoltjairól.

7.3 „Ezen összeg fele (nem tudom miért) az Országos Zsidó Alapot illeti” – Vágó Ferenc és Steiner Katalin háza

Steiner Katalin 1935-ben ment feleségül Vágó Ferenchez. Két fiuk született: János 1936-ban, Péter pedig 1937-ben.⁴³⁰ A házaspárnak kis fűszer- és ruhaüzlete volt Monor Újtelepén, az Attila utcában. 1944-es vagyonbevallásuk szerint velük élt Vágó Ferenc özvegy

⁴²⁸ Uo. Dr. Balázs István levele az OZSHA-nak, 1951. ápr. 10.

⁴²⁹ Uo. adásvételi szerződés, 1951. ápr. 24.

⁴³⁰ MNL PML XXXIII.1, monori anyakönyvek.

édesanyja, Spielmann Mária is. A családi ház bevallott értéke ekkor 15.000 pengő volt; az üzlet árukészlete 2031 pengőt, a berendezés pedig 500 pengőt ért.⁴³¹

1944-ben Vágó Ferenc kivételével az egész családot deportálták, és mindannyian Auschwitzban vesztették életüket, míg Vágó munkaszolgálatban halt meg.⁴³² A Vágó-Steiner család ingatlana így tulajdonos nélkül maradt. A hagyatéki ügyet a monori járásbíróság tárgyalta. Az eredeti tulajdonosokat, valamint két gyermeküket, Jánost és Pétert azonos nappal nyilvánította holttá, így az örökség két részre oszlott. Örökösként az Országos Zsidó Helyreállítási Alap és Vágó Ferencné unokatestvére, Székely László kőműves segéd jelentkezett, aki azonban Izraelben élt,⁴³³ ezért meghatalmazottja, Fischer Sándor járt el a nevében. A járásbíróság 1949. novemberi döntése értelmében a 6.000 forint értékű ingatlan felét Székely László, míg a másik felét szállományi jogon az OZSHA szerezte meg.⁴³⁴ Elvben tehát a két új tulajdonos megegyezése esetén nem volt akadálya az ingatlan értékesítésének és az érte kapott összeg elosztásának.

Azonban a háború végén a ház nem maradt lakatlan: Vizsolyi Zsigmond, egy monori zsidó lakos, első világháborús hadirokkant élt benne.⁴³⁵ 1947 májusától az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától, majd a Budapestvidéki Pénzügyigazgatóságtól bérelte a házat havi 40 forint ellenében,⁴³⁶ és saját költségén rendbe is hozatta. Ez a későbbiekben jelentősen bonyolította a tulajdonjogi ügyet. Kugel Vilmos, a monori zsidó közösség elnökének nyilatkozata szerint Vizsolyi Zsigmond a körülbelül 5–6000 forintot érő ingatlant romos állapotából szinte teljesen újjáépítette,⁴³⁷ vagyis hosszútávra rendezkedett be benne. Vizsolyi 1949 decemberében írt először az OZSHA-nak, és kérte a lakásfelújítás költségeinek megtérítését 1670 forint értékben.⁴³⁸ Erre, valamint későbbi leveleire is minduntalan kitérő választ kapott.⁴³⁹ Amikor az OZSHA felmérte a ház értékét, a kiküldött szakértő becslése szerint az ingatlanért 12–14.000 forintot lehetett volna elkérni;⁴⁴⁰ ezzel igazolta Vizsolyi és Kugel állítását. Ennek ellenére az OZSHA továbbra sem volt hajlandó rendezni a renoválás költségeit.

⁴³¹ MNL PML VI.101 C/1/B, 8053/1944, Vágó Ferenc és neje vagyonának bejelentése, 1944. ápr. 30.

⁴³² Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 139–140.

⁴³³ MNL OL XXXIII-9, 4628/1949, Vágó Ferenc és Steiner Katalin ingatlanügye; hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv, 1950. febr. 8.

⁴³⁴ Uo. hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv, Monor, 1949. nov. 14.

⁴³⁵ Ajtai (ed.): *Bound by Fate*, 140.

⁴³⁶ MNL OL XXXIII-9, 4628/1949, Vizsolyi Zsigmond levele az OZSHA-nak, 1950. júl. 30.

⁴³⁷ Uo. Kugel Vilmos nyilatkozata, 1951. ápr. 8.

⁴³⁸ Uo. Vizsolyi Zsigmond levele, 1949. dec. 12.

⁴³⁹ Uo. Vizsolyi Zsigmond levelei az OZSHA-nak: 1950. jún. 10., 1950. aug. 29.

⁴⁴⁰ Uo. Jelentés, 1950. jún. 7.

Amikor az OZSHA 1950. augusztus 24-én értesítést küldött Vizsolyinak, hogy a házat eladták Fodor Ferencnek, ő azt válaszolta, hogy addig nem áll módjában átadni az ingatlant az új tulajdonosnak, ameddig nem áll a rendelkezésére más lakás; és ismételten kérte az Alapot beruházásainak megtérítésére.⁴⁴¹ Ugyanakkor ügyvédje, Dr. Papp Sándor, az Alap kérésére részletes listát küldött ügyfele kiadásairól.⁴⁴² Három hónappal később, amikor ismét fel kellett szólítania az OZSHA-t, hogy fizesse ki a Vizsolyival szemben fennálló tartozását, az ügyvéd kilátásba helyezte, hogy az ügyet jogi útra tereli. Levelében azt is megemlítette, hogy ügyfelének „birtokában van egy írásbeli nyilatkozat, mely szerint a vevő elismeri, hogy t. Cím azért adta el a házat 14.000 ft-ért, mert ebből az összegből 1800 ft-ot kell megtéríteni befektetései címén.”⁴⁴³

Vizsolyi végül valóban bíróság elé vitte az ügyet 1951 márciusában.⁴⁴⁴ Miután több monori illetékes (Kugel Vilmos és a községi mérnök) is igazolást írt, amelyben alátámasztották Vizsolyi állítását, az OZSHA végül felajánlott 1500 forintot „az ügy békés elintézése érdekében”.⁴⁴⁵ Több irat nem maradt fenn a perről, ami azt sugallja, hogy Vizsolyi elfogadta a felajánlást. Az összeg mindkét fél számára kompromisszumot jelentett: mivel az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és az OZSHA között nem volt jogfolytonosság, elvileg nem voltak kötelesek megtéríteni Vizsolyinak az ingatlannal kapcsolatos kiadásait, ugyanakkor az emberiség és az OZSHA ügyvédje által neki adott ígéret jegyében Vizsolyi jogosan várta el korábbi befektetésének megtérítését.

Az Alap tehát mindenáron igyekezett elkerülni a megszerzett örökségekkel járó plusz kiadásokat, még akkor is, ha ezzel olyan embert károsított meg, aki anyagilag rászoruló volt. Ezt a törekvést a második világháborút követő időszakban megkönnyítette a tulajdonviszonyok rendezetlensége és az örökös nélkül maradt javak körüli kaotikus állapotok. Jóllehet az Elhagyott Javak Kormánybiztosságától az OZSHA már 1947–1948 folyamán át kellett volna vegye a zsidó eredetű vagytonokat, a Vágó–Steiner ingatlan mégsem hozzájuk került, hanem a Budapestvidéki Pénzügyigazgatóságához. Ez tanúsítja, hogy a két intézmény közti átmenet nem úgy ment végbe, ahogy a rendelet előírta, és nagy valószínűséggel nem ez volt az egyetlen olyan örökös nélkül maradt ingatlan, amely nem került az OZSHA kezelésébe.

⁴⁴¹ Uo. Vizsolyi Zsigmond levele, 1950. aug. 29.

⁴⁴² Uo. Dr. Papp Sándor levele, 1950. okt. 21.

⁴⁴³ Uo. Dr. Papp Sándor levele, 1951. jan. 22.

⁴⁴⁴ Uo. Vizsolyi Zsigmond keresete, 1951. márc. 2.

⁴⁴⁵ Uo. az OZSHA felajánlása, 1951. máj. 23.

Az örökösödési ügy másik szála Fischer Sándorhoz és az általa képviselt Székely Lászlóhoz, Steiner Katalin unokatestvéréhez kapcsolódik. Fischer, az eгри hitközség jegyzője⁴⁴⁶ úgy került kapcsolatba az OZSHA-val, hogy ő válaszolta meg az Alap által a hitközség elnökének címzett levelet, amelyben telekkönyvi szemlét kértek, hogy megállapíthassák, ági vagyonról van-e szó.⁴⁴⁷

1950 májusában, mintegy két hónappal az ingatlan eladása előtt, Fischer bejelentette az OZSHA-nak, hogy „Székely László rokonom az ő fele részét reám és feleségemre hagyományozza, illetve ajándékozza.”⁴⁴⁸ Állítása szerint az ajándékozási szerződés aznap érkezett meg hozzá, egyben bejelentette, hogy ő – mint új tulajdonos – is hozzájárul az értékesítéshez. Ennek ellenére a továbbiakban is Székely László neve szerepelt az adásvételi szerződésen. Az iratokból kiderül, hogy az eladásból a Székely Lászlót megillető összeget az OZSHA treuhandként⁴⁴⁹ kezelte a Magyar Nemzeti Bank rendelkezéséig, majd azt a Magyar Külkereskedelmi Banknál zárolt belföldi számlára kellett befizetnie.⁴⁵⁰

Fischer következő levelében megírta, hogy 1950. augusztus 14-én ki akart vándorolni Izraelbe, és ezzel kapcsolatban kérte az OZSHA-t, hogy intézkedjenek az összegnek a Nemzeti Bank útján való átutalásáról, valamint a költségelszámolásról.⁴⁵¹ A levont költségek végül összesen 1500 forintot tettek ki, épp annyit, amennyit Vizsolyinak felajánlottak kompenzációként. Székely Lászlónak így 5500 forint maradt az eredeti 7000-ból. Az OZSHA eljárása az ügyben kétséges, ugyanis a Magyar Külkereskedelmi Banknak küldendő levélvázlaton az összeget többször átírták, eredeti kalkulációjuk szerint Székelynek mindössze 4200 forint maradt volna.⁴⁵² Nyilvánvalóan ezt nem teheték volna meg, ha valódi számlákkal bizonyították volna a kiadásait. A Magyar Külkereskedelmi Bank igazolása szerint 1950. december 14-én fizették be az 5500 forintot a zárolt számlára, az izraeli követség két héttel később kapta meg az erről szóló igazolást az OZSHA-tól.⁴⁵³

Érdekes módon 1951. március 10-én Székely László mégis levelet küldött az OZSHA-nak, amelyben így fogalmazott: „Múlt év június vagy július hónapban el lett adva a tulajdonomat képező Monor Attila u. 5. szám alatti ház állítólag 14.000 frt-ért, ezen összeg

⁴⁴⁶ Frojimovics Kinga (sajtó alá rendezte): *Adattár – Magyarországi zsidó hitközségek*. 1. köt. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. 870. Fischer 1944-ben az eгри status quo ante hitközség ügyvivője volt.

⁴⁴⁷ MNL OL XXXIII-9, 4628/1949, Pro domo jelentés, 1950. febr. 24.

⁴⁴⁸ Uo. Fischer Sándor levele 1950. máj. 17.

⁴⁴⁹ Megbízott vagyongazdálkodó.

⁴⁵⁰ Uo. a Magyar Nemzeti Bank levele Fischer Sándornak, 1950. aug. 19.

⁴⁵¹ Uo. Fischer Sándor levele, 1950. aug. 10.

⁴⁵² Uo. Az OZSHA elszámolása, 1950. dec. 7.

⁴⁵³ Uo. az OZSHA levele Izrael Állam követségének, 1950. dec. 28.

fele (nem tudom miért) az Országos Zsidó Alapot illeti, a másik nekem járó fele, 7000 forint transfer alapon lett befizetve a Nemzeti Bankba. Tekintve, hogy a mai napig semmi értesítést sem kaptam a pénz átutalásáról, szíveskedjék velem közölni, hogy áll az ügy és hogy történt a ház eladás.”⁴⁵⁴

Kérdés, hogy mi lett az OZSHA által befizetett 5500 forint sorsa: a korábban állítólagosan „megajándékozott” Fischer Sándor szerezte meg, a bankrendszeren belül tünt el vagy csupán a banki alkalmazottak hanyagsága miatt nem kapott értesítést Székely? Mindenesetre az biztos, hogy nem jutott hozzá a pénzhez, mi több, levelében az OZSHA örökösödésének jogosságát is kétségbe vonta. A levél bepillantást ad az eddig néma Székely nézőpontjába: ő természetesnek vette, hogy rokonai után ő öröklje az ingatlant, földrajzi távolsága miatt is az egész ügymenettől távol állt, és úgy tűnik, információkat is csak részben kapott. Végül, jóllehet közműves segédként valószínűleg rászorult volna a pénzre, mégis ő járt a legrosszabbul, mivel az ingatlan értékesítési árának felénél is jóval kisebb összeget utaltak a számlájára, amihez kétséges, hogy egyáltalán hozzájutott-e.

7.4 „A telek teljesen gazdátlan állapotban van” - Weisz Sándor házának államosítása

Weisz Sándor nyugdíjas mozdonyvezető és felesége, született Weisz Ida Budafokon élt. 1944-ben gettóba zárták, július elején a budakalászi gyűjtőtáborba szállították, majd onnét Auschwitz-Birkenaubába deportálták és ott meggyilkolták őket.⁴⁵⁵ Utánuk hátramaradt egy kis családi ház 36 négyzetméteres, apró udvarral, Budafok Kölcsey utca 5. szám alatt, más nagyértékű holmijuk nem maradt.⁴⁵⁶ Minthogy a megszokott gyakorlat szerint a házaspár mindkét tagját ugyanazon időponttal nyilvánították holttnak 1949-ben,⁴⁵⁷ a feleség testvérei: Weisz Károlyné Weisz Margit és Uitz Péterné Weisz Berta léptek fel örökösöként. A hagyatékátviteli jegyzőkönyv szerint a hagyatékot „mint szerzeményi vagyont [...] örökösök testvérei kívánják örökölni, törvényes öröklés címén.”⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Uo. Székely László levele, 1951. márc. 10.

⁴⁵⁵ Budafokon 314 izraelita vallású és 109 kikeresztelkedett zsidó élt 1941-ben. A 24.352 fős népességnek 1,7%-át tették ki. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 230–231. Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 817.

⁴⁵⁶ Weisz Sándor vagyonbevallása szerint a ház értéke 1934-ben 7000 pengő volt (valószínűleg akkor vették). MNL PML VI.101 C/1/B, 7703/1944, Weisz Sándor és neje vagyonbejelentése, 1944. máj. 2.

⁴⁵⁷ A házaspár holtánnyilvánítását a *Magyar Közlöny* 1949. évi 167–168-as számában tették közzé, 1703/1949. számon. Ezúton köszönöm Nagy Adél, a Holokauszt Emlékközpont munkatársa segítségét.

⁴⁵⁸ MNL OL XXXIII-9, 198/1950, Weisz Sándor és Weisz Ida ingatlanügye, tárgyalási jegyzőkönyv, 1949.

Jóllehet a testvérek oldalági örökösökként jogosan jelentkeztek, az Országos Zsidó Helyreállítási Alap megtámadta a döntést: dr. Bathó Kálmán ügyvéd a budafoki közjegyzőhöz írt levelében így érvelt: „Figyelemmel arra, hogy az örökhagyók egyazon elhalálozási időponttal lettek holtak nyilvánítva és így egymást nem élték túl, az adott esetben hitvestársi öröklésnek helye nem lévén, a II. rendű örökhagyónak, az I. rendű örökhagyóval vérségi kapcsolatban nem álló testvérei I. rendű örökhagyó hagyatékában törvényes öröklési joggal nem bírnak, miért is ez az Alapra száll.”⁴⁵⁹ Vagyis az első rendű örökhagyó örökösökként lépett fel az intézmény, és a házat követelte.

Ennek ellenére a végső döntés alapján a három örökös együtt kapta az 1000 forint értékű ingatlant, amelynek tulajdonjogát 1950 márciusában kebelezte be javukra a telekkönyvi hatóság.⁴⁶⁰ A források alapján úgy tűnik, nem sok örömmel lehetett a házban, ugyanis amikor az OZSHA egyik munkatársa két hónappal később kiszállt, hogy megvizsgálja azt, így számolt be róla: „teljesen romos épület. Kert nincs hozzá, csak a beomlott falak láthatók, melyek részben téglából, vályogból és terméskőből épültek. Ezeket is nagyrészt a szomszédok elhordják. [...] Az ingatlan értékét csökkenteti, hogy az összesen 56 négyszögöl területből – a félörökös bemondása szerint – 18 négyszögölnyi területet a város lefoglalt városrendészeti szempontból. Ugyanezek szempontjából a város nem engedélyez újabb építkezést vagy helyreállítást. Eladása a fentiek alapján nagyon nehéz.” A ház valószínűleg a háború alatt rongálódott meg, de az sem segített az állapotán, hogy évek óta üresen állt, és senki nem viselte gondját. A jelentés szerint csupán egyetlen vevő jöhetett volna szóba, méghozzá a szomszédos telek tulajdonosa, Siklósi Antal, aki azonban „jó vételt szeretne csinálni és ezért nagyon alábecsüli az ingatlan értékét.”⁴⁶¹

A ház állapotát tükrözi, hogy egy évvel később felvették a romjegyzékbe, és a tulajdonosoknak 30 nap alatt le kellett bontaniuk.⁴⁶² Így csupán az üres telek maradt meg, ami még kevesebbet ért a háznál. 1955-ben az Alap levelet küldött Weisz Károlynénak, miszerint a közös ingatlant évek óta próbálták értékesíteni eredmény nélkül, és rákérdeztek, nem próbálná-e meg ő is az eladást.⁴⁶³ Ezek szerint Siklósi Antal ajánlatát végül nem fogadta el az OZSHA, de az is kiderül a levélből, hogy a tulajdonostársak valószínűleg nem sokat foglalkoztak a telekkel. Ha jött is válasz Weisz Károlynétól, az nem található meg az ügy aktájában, és ezzel hosszú időre megszakad az ingatlan története.

⁴⁵⁹ Uo. az OZSHA levele, 1950. jan. 24.

⁴⁶⁰ Uo. végzés, 1950. márc. 23.

⁴⁶¹ Uo. jelentés, 1950. máj. 25.

⁴⁶² Uo. véghatározat, 1951. ápr. 25.

⁴⁶³ Uo. az OZSHA levele Weisz Károlynénak, 1955. márc. 22.

Tekintve, hogy az Alap az 1950-es évek elejére ingatlanai zömét eladta, több mint valószínű, hogy ezután már csak az értéktelen, nehezen értékesíthető épületek, telkek maradtak a kezelésében. Ez magyarázhatja azt, hogy legközelebb csak 1967-ben került ismét szóba a Weisz házaspár telke, amikor az OZSHA megpróbált valamit kezdeni vele: előbb felajánlották Hőnig Imrénének (az eredeti tulajdonos, Weisz Sándorné unokahúgának), hogy vegye meg az ő részüket, majd felkínálták a tanács építési osztályánál, hogy sajátítsák ki a telket rakodóhelynek.⁴⁶⁴ Az Alap munkatársai tehát nem tudták eladni a telket, amely teljesen kihasználatlanul állt, így végül már az államosítás ellen sem lett volna kifogásuk.

Az építési osztály vezető főmérnöke, Simó Kálmán a következő választ küldte az érdeklődésre: „[A telket] a tanácsi vállalat nem vette igénybe rakodóhely céljára. A telek teljesen gazdátlan, elhanyagolt állapotban van, gazos, törmelékkel beszórt terület, ami nemcsak városképi, de közegészségügyi szempontból is tarthatatlan. A legutóbbi tanácstag beszámolón a lakosság ennek az állapotnak a megszüntetését kérte a tanácstag útján. Fentiek alapján kérjük, hogy a telek megtisztításáról és rendben tartásáról szükség esetén ideiglenes drótkerítés létesítésével gondoskodni szíveskedjék, mert ellenkező esetben kénytelenek lennénk határozatilag T. Címet kötelezni.”⁴⁶⁵

Eszerint tehát egyik tulajdonos sem viselte gondját a teleknek, mi több, kerítése sem volt, tehát a főmérnök utasítása után ráfizetésessé vált, mivel az OZSHA kötelessége lett a kerítés megépíttetése. A hatodik ötéves terv csupán 1981-ben kezdődött volna, másfél évtizeddel a kérdéses időszak után, vagyis még a kisajátítás sem jöhetett szóba mint megoldás. Az Alapnak tehát más stratégiát kellett választania, hogy legalább minimális haszna legyen a telekből, ezért Hőnig Imréné hivatalos beleegyezését kérték, hogy eladhassák. Ezt még aznap megkapták, vagyis az asszony akkor személyesen is felkereshette az intézmény munkatársait, hogy megbeszéljék a közös örökség ügyét.⁴⁶⁶

1968 elején a tanács ismételten felszólította az Alapot, hogy tegye rendbe és kerítse be a telket, amire három hónapot adott.⁴⁶⁷ Áprilisban azonban az Alap a határidő további 90 nappal való meghosszabbítását kérte: úgy tűnt, hogy az intézménynek sem emberi, sem anyagi erőforrások nem álltak a rendelkezésére a probléma megoldásához. A két tulajdonos levelezéséből kiderül, hogy az egyik szomszéd érdeklődött a telek iránt, azonban a tanács tájékoztatása szerint a telekre óvodát akartak építeni „így tehát szó sem lehet arról, hogy a

⁴⁶⁴ Uo. az OZSHA levele a tanácsnak, 1967. máj. 24.

⁴⁶⁵ Uo. Simó Kálmán levele az OZSHA-nak, 1967. nov. 14.

⁴⁶⁶ Uo. az OZSHA levele Hőnig Imrénének és a válasz, 1968. febr. 21.

⁴⁶⁷ Uo. Határozat, 1968. jan. 16.

mi telkünket a szomszédos telekhez engedjék csatolni.”⁴⁶⁸ Az ingatlan sorsának bizonytalanságát jelzi, hogy a kerítésépítés határidejének újabb 60 napos meghosszabbítási kérelmével együtt az OZSHA bejelentette, hogy amennyiben a kérelmet elutasítják, saját telekrészüket „állami tulajdonba minden ellenszolgáltatás nélkül felajánljuk”.⁴⁶⁹

Az 1970-es évek második felében az ingatlan sorsa véglegesen eldőlt. Lévén, hogy a beígért óvodát még mindig nem építették meg, és az OZSHA-nak nyolc év alatt sem sikerült kiadnia vagy eladnia a telket, ismét felajánlotta a tanács építési és közlekedési osztályának, hogy sajátítsák ki. 1977 decemberében a megunt telket „tekintettel arra, hogy az illetőség az Alapra nézve nem képvisel nagyobb értéket és mert a közérdeket szolgálni kívánjuk, illetőségünket minden ellenszolgáltatás nélkül a Magyar Állam részére kívánjuk ajándékozni,”⁴⁷⁰ írták a XXII. kerületi tanács végrehajtó bizottságának. A tanács azonban nem siette el a döntést: 1979-ben határozták csak el, hogy „a Magyar Állam tulajdonába veszem a Budapest XXII. ker. Kölcsey u. 5. sz. alatti, [...] ez idáig az Országos Helyreállítási Alap tulajdonát képező belterületi ingatlan ½-ed részét [...]. A tulajdonjogot a Magyar Állam felajánlás útján szerezte meg.”⁴⁷¹

A Weisz házaspár kis családi házának történetéből több tanulságot is le lehet vonni: egyrészt, a házat nem lehetett megmenteni, ami tükrözi, milyen sorsra jutott sok, a holokauszt áldozatai által hátrahagyott érték a háború után. Másrészt az eset sokat elárul arról is, hogy milyen nehézségekkel néztek szembe mind a túlélők, mind az Alap munkatársai, amennyiben megosztottan örököltek egy-egy ingatlant: „közös lónak túros a háta”, vagyis senki nem szánt kellő időt és energiát arra, hogy jó karban tartsa, valószínűleg, mert úgy vélték, ez a másik dolga lenne, vagy épp nem találták kifizetődőnek. Az üres telek aztán teljesen hasznavehetetlen maradt, és évtizedekig húzódott az ügye, míg már a család második generációja vette át az örökséget, és végül senki nem profitált belőle. Végezetül megfigyelhető, hogyan fogyott el a mozgástere az Alapnak a szocializmus idején, amikor értékesíteni akarta az ingatlant: a beígért államosítás miatt nem lehetett eladni, kis mérete miatt bérbe sem tudták adni, és a tanács évtizedekig tartó huzavona után volt csak hajlandó kisajátítani. Így lett egy apró, értékkel bíró családi házból üres, elhagyott, gondozatlan telek, amely hosszú ideig még ingyen sem kellett a városi tanácsnak.

⁴⁶⁸ Uo. az OZSHA levele Hönig Imrénének, 1968. jún. 7.

⁴⁶⁹ Uo. az OZSHA levele a tanácsnak, 1968. júl. 15.

⁴⁷⁰ Uo. az OZSHA levele, 1977. dec. 2.

⁴⁷¹ Uo. határozat, 1979. ápr. 12.

7.5 „14 éven át megtakarított filléreimből eszközöltük a további építkezést” – Braun Ferencné öröksége

Herz Miksa rézesztergályos és neje, született Herzog Berta Sashalom községben élt a háború előtt. Családi házuk a Sas utcában állt, értéke 1944-ben 14.500 pengő volt; a házaspár vagyonbevallásában semmilyen más tétel nem szerepel, vagyis szerény körülmények között élhettek.⁴⁷² Herzéknek két felnőtt lányuk volt: Sarolta és Ella.

Sashalom zsidó közössége számára az előjáróság csillagos házakat jelölt ki 1944 májusában, június végén ezekből vitte őket a csendőrség a budakalászi téglagyárba, majd onnét Auschwitz-Birkenaubába deportálták őket.⁴⁷³ Az áldozatok között volt a Herz házaspár és Sarolta lányuk, valamint a férje, Miselbach Gyula is.⁴⁷⁴ Herz Miksát és feleségét 1944. július 15-i dátummal, egy napon nyilvánították holttá.⁴⁷⁵ A hagyatéktárgyalás 1948-ban kezdődött; a ház értékét 16.000 forintra becsülte a közjegyző.

Az egyetlen örökös a deportálásból hazatért Braun Ferencné Herz Ella volt. Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap már 1948 nyarán, a hagyatéktárgyalás idején adatszolgáltatást kért az ügyről. Július 7-én a következő levelet küldték dr. Pál Ferenc gödöllői közjegyzőnek: „tekintettel arra, hogy örökhagyó [Miselbach Gyuláné] és házastársa azonos nappal lettek holtak nyilvánítva és az egyidőben elhalt hitvestársak szerzeményi, illetve közszerzeményi vagyona – az 1946. XXV 2. § 2. bek. illetve a 3200/1947. M. E. sz. rendelet 1. §-a értelmében – szállományi jog címén az Alapot illeti, ennél fogva igényünket ezen hagyatéki vagyonrészre ezennel bejelentjük és kérjük, hogy azt az Alap részére átadni szíveskedjék.”⁴⁷⁶

Fontos kiemelni, hogy az OZSHA nem a Herz házaspár hátramaradt vagyonára formált igényt, hanem lányuk, Herz Sarolta tulajdonára, minthogy ő gyermektelenül halt meg. A levelet azonban több szereplő is félreértette, így Braun Ferencné is, aki már egy hónappal

⁴⁷² MNL PML VI.101 C/1/B, 1061/1944, Herz Miksa és neje vagyonának bejelentése, 1944. ápr. 26.

⁴⁷³ Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 877. Sashalom lakossága az 1941-es népszámlálás adatai szerint 14.000 fő volt, köztük 515 izraelita vallású és 183 kikeresztelkedett zsidó (5%) volt. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 226–227.

⁴⁷⁴ Lásd: Yad Vashem Database of Shoah Victims' Names, Miselbach Sarolta. <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=6777510&ind=2/> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 14.).

⁴⁷⁵ Az OZSHA részére megküldött előzetes adatszolgáltatásban nem szerepelt a holtányilváníás pontos dátuma, csak a halál bekövetkeztének helye és időpontja.

⁴⁷⁶ MNL OL XXXIII-9, 4991/1948, az OZSHA levele, 1948. júl. 7.

később bejelentette, hogy fenntartja igényét szülei örökségére, ragaszkodik „saját, törvényes lemenőági öröklési jogához, mivel szerinte az OZSHA szállományi joga csak törvényes lemenőági örökös hiányában áll fenn.”⁴⁷⁷ Ennek megfelelően a közjegyző perre utasította a feleket.

A félreértés tisztázása végett az OZSHA újabb levelet intézett a járásbírósághoz, amelyben így fogalmaztak: „Mi [...] kifejezetten Miselbach Gyuláné, szül. Herz Sarolta, volt sashalmi lakos, III. r. örökhagyó hagyatékából, a vele egyazon időponttal holtak nyilvánított férjét megillető közszerzeményi illetőségre nézve jelentettünk be szállományi igényt, figyelemmel arra, hogy az utóbbi örökösök nélkül halt el.” Kérték ezután a járásbíróságot, hogy helyezze hatályon kívül a hagyatékátadási végzést, valamint „az első bíróságot – a fentebb előadottak figyelembevételével – újabb eljárásra, illetve újabb határozathozatalra utasítani szíveskedjék.”⁴⁷⁸ Vagyis az intézmény fellebbezett a hagyatéki végzés ellen, és elvitatta Braun Ferencné örökösödési jogát testvére hagyatékának egy részére, amelyet a férjhezmenetele után férjével közösen szerzett.

A járásbíróság a kérésnek megfelelően intézkedett, és a jogi ügy további lépéseiről értesítette a másik érintett felet, Braun Ferencnét. Az asszony ezután levélben kereste meg az OZSHA-t. Ebből kiderül, hogy már személyesen is elutazott Budapestre, hogy megbeszélje az intézmény képviselőivel az ügyet. Hosszú beszámolójában a következőket írta le: „Én, mint szüleimnek egyetlen életben maradt gyermeke, lemenőági öröklés címén 100%-ig igényt tartok szüleim hagyatékára. Édesapám 1912-ben vásárolta telket, melyre akkor 1 szoba-konyhás lakást építtetett. 1937-ben, mikor én férjhez mentem, 14 éven át megtakarított filléreimből, hogy együtt lakhasson a család, eszközöltük a további építkezést. Hogy már akkor nem lett a nevemre átírva, ez csupán szüleim iránti gyöngédségből történt, mivel nálunk zsidóknál nem szokás az ilyesmit sürgetni. Hiszen természetesnek vettük, hogy az automatikusan úgyis reám száll. Én 14 éven át a Hirsch A. Jakab finombőrgyárban⁴⁷⁹ mint könyvelő dolgoztam és így tudtam férjhezmenetelemtől minden szükséges holmimat megvásárolni. Nővéremet, ki akkor még leány volt, később férjhez adtuk első férjem fivéréhez, kinek berendezését szintén én vásároltam meg. Így, mivel

⁴⁷⁷ Uo. végzés, 1948. aug. 16.

⁴⁷⁸ Uo. az OZSHA levele a járásbíróságnak.

⁴⁷⁹ A Hirsch A. Jakab bőrgyár Újpesten működött. Hirsch Jakab eredetileg bórkereskedéssel foglalkozott, a 20. század elején a Magyar Bórkereskedők Országos Egyesületének elnöke volt. Fia, György alapította a bőrgyárat, Újpest Tinódi Sebestyén utcába helyezte az üzemet. Hirsch Jakab és öccse, Andor később kapcsolódott be a vállalkozásba, 1938-ban már 120 munkást foglalkoztattak. Az üzemet 1948 márciusában államosították, akkortól fogva Díszműbőrgyár néven működött. Centropa. <https://www.centropa.org/de/node/78399> (Utolsó letöltés: 2020. május 12.).

sajnos sem nővérem, sem a férje nem tértek vissza [a deportálásból], így az ő megmaradt ingóságaira is én tartok igényt. (Csak a rend kedvéért jegyzem meg, hogy azok még nincsenek is birtokomban, azokat az illető, kire nővérem rábízta megőrzésre, nem akarja visszaadni). [...] Tisztelettel kérem Önöket, hogy a Gödöllői Járásbíróság határozatába belenyugodni szíveskedjenek, mert ellenkező esetben csak úgy maguknak, mint nekem felesleges költségeket és fáradságot okoznának. Tekintve, hogy férjem a sashalmi hitközség titkára, már állásával sem férne össze, ha bármiféle jogtalan követeléssel állnánk elő.”⁴⁸⁰

A leírásból tisztán látszik, milyen bonyodalmakat okozhatott egy család vagyonában az Alap követelése. Braun Ferencné a családi ház bővítését és saját, valamint nővére kelengyéjét is a saját vagyonából fedezte, így számára egészen természetes volt, hogy a háború után mindezeket visszakapja: lemenő és oldalági örökösként is igényt tarthatott rájuk. Az ő jogosultságát húzza alá az is, hogy másfél évtizedes munkával kereste meg a pénzt a közös családi vagyonra.

Nyilvánvalóan érzelmileg sem lehetett számára könnyű a jogi ügy lefolytatása, ez kiderül az apró utalásokból, kiszólásokból, amelyeket a vagyonnal kapcsolatban tett. „Nálunk zsidóknál nem szokás az ilyesmit sürgetni”, írta az ingatlan tulajdonjogáról. Ez a megjegyzés azért is kitűnik a szövegből, mert Braunné minden bizonnyal tudta, hogy az OZSHA legtöbb munkatársa maga is zsidó volt ekkor. Megjegyzésének így szurkálódó, epés felhangja van. A levél végén pedig külön hangsúlyozta, hogy a férje a sashalmi hitközség titkára, és ebben a minőségében sem ő, sem felesége nem engedhette meg magának, hogy valótlanosságokat állítson vagy jogtalanul követeljen vagyontárgyakat.

Itt kell megemlíteni, hogy három évvel a háború vége után az örökségek és hagyatékok ügyében mennyire nem esik már szó a holtakról. Braunné csupán azt említi meg, hogy „sajnos sem nővérem, sem a férje nem tértek vissza”, amiből kivehető, hogy még mindig foglalkoztatta családtagjai halála, az Országos Zsidó Helyreállítási Alap azonban nem rokoni alapon igényelte a hagyatékokat, számára így nem jelentett sokat egy-egy személyes tárgy, családi otthon, amint a tárgyak sorstörténete és a lehetséges örökösök hozzájuk fűződő érzelmi kötelékei sem.

Braun Ferencné esetében azonban végül meghátrált az Alap: neki is és a járásbíróságnak is megírták, hogy mégsem tartanak igényt a hagyatéokra, és a fellebbezést visszavonják. Így Herz Ella hozzájutott teljes családja örökségéhez.⁴⁸¹ A döntésben közrejátszhatott az ő

⁴⁸⁰ MNL OL XXXIII-9, 4991/1948, Braun Ferencné levele, 1948. szept. 21.

⁴⁸¹ Uo. végzés, d.n.

levele, a belátás, de Braun Ferenc státusa is, vagy a felismerés, hogy az asszony annyira ragaszkodik örökségéhez, hogy akár hosszú pereskedésbe is bonyolódna miatta. A Herz házaspár és lányuk örökségének ügye alapján elmondható, hogy a túlélők esetében az érzelmek gyakran felülírták a jogi elveket, míg az OZSHA kizárólag jogi alapon működött, egy-egy hagyaték így többet jelentett a túlélők számára, amiért – más esetek tanúsága szerint⁴⁸² – hónapokig húzódo perekbe is hajlandóak voltak belemenni.

7.6 Összefoglalás

Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap működésének alapvető célja az volt, hogy az örökös nélkül maradt ingatlanok értékesítéséből származó jövedelemből a rászoruló holokauszt túlélőket megsegítse. Az itt bemutatott esetekből kiderül, hogy az ingatlanok megszerzése milyen komplikációkkal járhatott, milyen lépéseket tett az Alap, mennyiben vette figyelembe, ha egy-egy ingatlan esetében felbukkantak örökösök, és milyen motivációk vezérelték az ügymenetek folyamán. A mikrotörténeti módszer segítségével arra is rávilágítanak az esettanulmányok, hogy mennyire eltérő lehetett a helyi kontextus a különböző ügyeknél, mennyire összetett kapcsolati és rokoni rendszer állt egy-egy családi ingatlan háttérében, milyen történetek fűződtek hozzájuk, és milyen érdekek ütköztek az ingatlanok értékesítésekor. Körvonalazódik az is, hogy mennyiben módosította egy ügy lefolyását, ha utólag jelentkeztek az örökösök, és hogy az OZSHA még ebben az esetben is juthatott bevételhez.

Az Alap leggyakrabban fele-fele részben örökölt ingatlanokat, mivel általában az elhunyt házaspár legalább egyik tagjának maradtak élő rokonai, akik szintén igényt tartottak a családi házra. Ennek eredményeképp nem költözhetek be ezekbe az épületekbe, az eladást pedig megnehezítette a közös tulajdonlás. Mindemellett azon (a tulajdonossal gyakran rokonságban nem álló) lakosok, akik időközben elfoglalták e házakat és javításokat eszközöltek rajtuk, az Alappal kényszerültek egyezkedni.

A négy történet alapján elmondható, hogy az OZSHA ténykedése során nem feltétlenül vette figyelembe a rászorultságot – így például súlyosan megrövidítették Székely Lászlót – és igyekezett mindig a lehető legnagyobb hasznot húzni az örökösödési ügyekből. A

⁴⁸² Lásd például: MNL OL XXXIII-9, 318/1947, Hoch Józsefné hagyatéki ügye.

másokkal közösen örökölt ingatlanokat is igyekeztek kihasználni anyagilag, ellenben a lehető legkevesebb pénzt fordították rájuk. Ezen esetek különösen nehezek lehettek a túlélők számára, hiszen egy országos intézménnyel egyeztetve kellett minden döntést meghozniuk. Így az Alap gyakran egy-egy család életben maradt tagjainak okozott nehézségeket érzelmi, jogi és anyagi szempontból is – amellet, hogy megszerezte az örökségük egy részét vagy egészét. Végezetül a Steiner–Vágó ingatlan kapcsán kiderül, hogy az Alap bizonyos helyzetekben vissza is élt a helyzetével, tekintélyével.⁴⁸³ Bár az OZSHA jogi személyiséggel bírt és elsősorban jogi alapon szerezte meg az ingatlanokat, előfordult olyan is, hogy egy-egy házról lemondott vagy azért, mert belátta, hogy a családból megmaradt potenciális örökösnek/örökösöknek nagyobb szükségük van rá, vagy pedig mert nem akarta vállalni a hosszantartó jogi procedúrát az eltökélt örökösökkel.

Működése során az Alap több ízben is áldozatául esett az állam politikai és gazdasági érdekeinek: például azon javak, amelyek az Elhagyott Javak Kormánybiztossága felszámolásával az Alaphoz kellett volna hogy kerüljenek, nem minden esetben kerültek át, és a hatóságok gyakran megnehezítették az Alap dolgát, amikor örökös nélküli javakat igyekezett megszerezni. Emellet az OZSHA működését gyorsan ellehetetlenítette a szocialista kormányzat és az államosítás, ami egyben az ingatlanok sorsát is nagyban befolyásolta.

Habár az OZSHA-t jószándékkal indította útjára a kormányzat, és a zsidók is nagy reményeket fűztek hozzá, az intézmény igen hamar a kommunista politikai vezetés eszközévé vált, eredeti funkcióját teljességgel háttérbe szorították. Így az első évek alatt a valóban örökösök nélkül maradt ingatlanok mellett nem egy ingatlant a túlélőktől vett el, akiket „jogalap nélkülinek”, „álörökösnek” bélyegzett. Ezt alátámasztják a belső jelentések, illetve a kormányzat tagjainak írt levelek, kérelmek. 1953-ban például a következő megfogalmazás szerepel egy feljegyzésben: „Öröklési jogszabályaink értelmében a korábban elhunyt örökhagyó hagyatékát a későbbi időpontban elhunyt megöröklő és így lehetővé teszi azt, hogy a később elhunyt családtag vérrokonsága oly hagyatékot örököl meg, amelyhez egyébként vérségi kötelék híján semmi köze nincs. A különböző elhalálozási

⁴⁸³ Hasonló esetek még például: MNL OL XXXIII-9, 4860/1948 Krausz Sándor és neje Kis Mária hagyatéki ügye, valamint 4507/1949 Végh Mihály, Edit és Nándor hagyatéki ügye. Előbbi ügyben az OZSHA hamis tanú felkérésével kívánta bizonyítani igényjogosultságát, a második esetben pedig az érdekeltségébe alapvetően nem tartozó ingóságok ügyében kezdeményezte az öröklési rend megváltoztatását, és csak akkor tekintett el ettől, amikor az országos hatáskörű intézmény beavatkozásától megijedt túlélő örökösök jelentős összeget ajánlottak fel számára. Bővebben lásd: Klacsman Borbála: „Már mindent visszafizettünk” – Kárpótlás a holokauszt után. <http://ujkor.hu/content/mar-mindent-visszafizettunk-karpotlas-holokauszt-utan> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

időpontokat az Alap különös figyelemmel vizsgálja, nehogy ily módon a magánfelek a törvényt kijátsszák. Ennek eredménye abban mutatkozott, hogy az Alap számtalan álörököstől – vagyis akik jogalap nélkül kívántak örökölni – részben vagy egészben számos ingatlant visszaszerzett.”⁴⁸⁴

A holtányilvánítások időpontjával minden bizonnyal valóban nem csak az Alap próbált örökséghez jutni, hanem sok túlélő is. „A legsebezhetőbb pont, melynél a jelen pillanatban teljesen védtelenek vagyunk, az elhalálozási sorrend megállapításának technikai művelete. Ilyen esetekben a felek, hogy az öröklésre hivatottak újabb körét vonják be a hagyatékbba – kik különben az 1946. XVIII. tc. alapján örökösök nem lennének – valótlan adatok alapján különböző időpontokat jelölnek meg az örökhagyók halálára vonatkozóan,”⁴⁸⁵ panaszolták Ries István igazságügyminiszternek. „Örökjogunk szerint a hagyatéék megnyílik a halál beálltával, minek folyománya, hogy ha egy perccel is később halt meg az egyidőben elpusztult család valamelyik tagja, akkor előrkli az egész család vagyonát és utána pedig örököl jobb esetben a lemenője, rosszabb esetben oldalága, még rosszabb esetben pedig a más helyen, állítólag később elpusztult feleség oldalága, melynek semmi vérségi kapcsolata nincs az eredetileg egyszerre elpusztult családdal.”⁴⁸⁶

Így az OZSHA valódi célja igen hamar a visszájára fordult: ahelyett, hogy a holokauszt túlélők megsegítésére juttatta volna az ingatlanokból befolyó bevételeket, inkább igyekezett módot találni arra, hogy a jog és törvények útján minél több ingatlant szerezzen meg, akár az elhunytak családtagjaitól is, majd évekig csak ült a pénzen, miközben a túlélők továbbra is csak nemzetközi és hazai önszegélyező szervezetek révén juthattak támogatáshoz.

⁴⁸⁴ MNL OL XXXIII-9, sz.n. feljegyzés, 1953. jún. 4.

⁴⁸⁵ MNL OL XXXIII-9, sz.n. levéltervezet dr. Ries István igazságügyminiszternek, d.n.

⁴⁸⁶ MNL OL XXXIII-9, sz.n. levél az igazságügyminiszternek, d.n.

8. Jóvátétel az NSZK-ból

Lévén az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és az Országos Zsidó Helyreállítási Alap is csak az anyagi javakkal foglalkozott, eddig a holokauszt túlélők veszteségeinek ezen aspektusáról esett leginkább szó. Egyértelmű azonban, hogy nem csak tárgyi veszteségek érték őket: a Stephen Roth által a személyt ért károk csoportjába soroltakhoz tartozott sok más, amit lehetetlen lett volna ingóságok vagy ingatlanok visszaadásával kárpótolni – a háború utáni években és a szocializmus alatt a magyar állam azonban egyáltalán szóba se hozta azt, hogy jóvátételt kívánna nyújtani ezekért a veszteségekért.

A jóvátétel a nem materiális károkért nyújtott szimbolikus kiengesztelés: Izrael megalakulása után kollektív kárpótlásra és jóvátételre támasztott igényt, majd 1951-től a Conference on Jewish Material Claims Against Germany (a továbbiakban: Claims Conference) képviselte ezt az igényt. A Német Szövetségi Köztársaság vállalta, hogy az ilyen, nem anyagi jellegű károkért megpróbálja kárpótolni azok elszenvedőit.

A nyugat-német tartományi törvényeket két fő törvény egységesítette. A *Bundesentschädigungsgesetz* (BEG) 1953-ban és a *Bundesrückerstattungsgesetz* (BRÜG) 1957-ben. Ezek azonban a jóvátételt ahhoz kötötték, hogy a jelentkezőnek 1952. december 31-e előtt vagy azon a napon német területen kellett laknia,⁴⁸⁷ illetve a BRÜG hatályát az NSZK és az adott ország közötti diplomáciai kapcsolat meglétéhez.⁴⁸⁸ Ez tehát kizárta a szocialista országokat.⁴⁸⁹

Mivel ekkor a Hallstein doktrína miatt az NSZK hivatalosan nem tartott fenn diplomáciai viszonyt olyan országokkal, amelyek elismerték a Német Demokratikus Köztársaságot – köztük Magyarországgal sem, így a magyar túlélők túlnyomó többsége nem tartozott a törvény hatálya alá.⁴⁹⁰ Ennek ellenére a magyar politikusok különböző jogi kiskapukat

⁴⁸⁷ „§ 4 (1) Jóvátételre való jogosultság fennáll, ha 1. az üldözött a) lakhelye vagy állandó tartózkodási helye 1952. december 31-én ezen törvény területi hatályán belül van.” BEG. <https://www.gesetze-im-internet.de/beg/BEG.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

⁴⁸⁸ „§ 5a. Ha azonosítható, [korábban] elvesztett vagyontárgyakat az 1. §-ban említett személyek egyike az 1950-es Berlini Alkotmány 4. cikkében rögzített határokon belül, de a jelenlegi Berlin nyugati szektorain kívül tulajdonított el, akkor ennek kapcsán a 11. § (1) d) pontjában említett rendelkezések alapján az azonosítható vagyontárgyak visszatérítése szükséges, amennyiben azok a személyek, akiknek a vagyontárgyaikat eltulajdonították, vagy jogutódaik az 1933. január 30.–1961. december 31. közti periódusban valamikor lakóhellyel, állandó tartózkodási hellyel vagy székhellyel rendelkeztek jelen törvény hatálya alá tartozó területeken, vagy olyan területeken, amelyek kormányaival az NSZK 1964. október 8-án diplomáciai kapcsolatot ápol.” BRÜG. http://www.gesetze-im-internet.de/br_g/BR%C3%BCG.pdf (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

⁴⁸⁹ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 387.

⁴⁹⁰ Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 338.

kerestek, és fontos külpolitikai cél lett a kárpótlás, jóvátétel megszerzése. Az MSZMP Központi Bizottsága javaslatára 1957-ben létrejött a Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete, Gáti Ödön⁴⁹¹ vezetése alatt. Az 1950-es évek végén a NÜÉSZ pénzügyi és gazdasági szakértőkkel karöltve kezdte el presszionálni a magyar üldözötteknek nyújtandó kárpótlást és jóvátételt:⁴⁹² ennek során a német pénzügyminisztériumnak írott levelekben azzal érveltek, hogy legalább a határozathozatalt engedélyezzék a magyar túlélők ügyében – ha már a kárpótlás kifizetését nem is.⁴⁹³ Ekkor mintegy 62.000 magyar túlélő adott be igénylést, akiknek még több mint egy évtizedig kellett várniuk arra, hogy kérelmeiket elbírálják.⁴⁹⁴

A kárpótlásért zajló küzdelem során a magyar diplomaták hangsúlyozták például, hogy a szövetséges hatalmak által megállapított restitúciós irányelvek szerint Magyarország visszaigényelheti a Németország területére elhurcolt vagyont,⁴⁹⁵ továbbá azt, hogy Magyarország csak a pénzbeli kárpótlásról mondott le, az elvitt ingóságokról nem.⁴⁹⁶ Magyarország nemzetközi bíróságoknál támadta meg a német kárpótlási törvények kizáró rendelkezéseit. A német bíróságok indoklását, miszerint a békeszerződésben Magyarország lemondott minden követeléséről Németországgal szemben, a Nemzetközi Bíróság elvi határozattal utasította el 1966-ban. Az NSZK által ezután kezdeményezett tárgyalásokat Willy Brandt kancellár Ostpolitik-ja is felgyorsította.⁴⁹⁷

A két ország közti egyeztetések eredményeként a magyar túlélők bizonyos csoportjai különböző időpontokban kaphattak egyszeri jóvátételt az NSZK-tól. Az első olyan program, ami magyar túlélőket is érintett, 1951-ben indult, és az álorvosi kísérletek áldozatainak megsegítését célozta. Ezt egy 1960-as kormányzati döntés nyomán más államokra is

⁴⁹¹ Gáti Ödön (1913–1978) kommunista politikus, aki a második világháború alatt részt vett a függetlenségi mozgalomban. Megjárta Dachaut és Buchenwaldot. A háború után részt vett az államosításokban, és a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének elnöke volt.

⁴⁹² Dunai: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia, 60–61.

⁴⁹³ Lásd például: Bundesarchiv Koblenz, B 126, 117174, a NÜÉSZ levele dr. Heinz Starke pénzügyminiszternek, 1962. febr. 18.

⁴⁹⁴ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 338.; Roth: *Indemnification of Hungarian Victims*, 747. A cigány túlélők beadványaival Karsai László foglalkozott könyve hatoldalas függelékében: Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945*. Budapest: Cserépfalvi, 1992a. 136–141.

⁴⁹⁵ Vásárhelyi: *Restitution in International Law*, 141.

⁴⁹⁶ Uo. 144.

⁴⁹⁷ Győri Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 338–339.

kiterjesztettek,⁴⁹⁸ így magyarországi túlélők is jelentkezhetek. Összesen 122 millió márkát szánt erre a célra a német kormány,⁴⁹⁹ ebből a magyar túlélőknek több mint 5 millió jutott.⁵⁰⁰

Az álorvosi kísérletek áldozatainak juttatott jóvátétel esetében Magyarországon a Magyar Vöröskereszt, a NÜÉSZ és a magyar államot képviselő Pénzügyi Központ⁵⁰¹ közvetített az igénylők és Nyugat-Németország között. A felhívást a nagyobb napilapokban tették közzé az 1960-as évek elején. Az igényeket első körben a NÜÉSZ bírálta el, a folyósítást pedig az Általános Értékforgalmi Bank végezte. A NÜÉSZ szabályzata szerint segélyben volt részesíthető az, akit deportáltak, saját személyében szenvedte el az álorvosi kísérletet és a segély folyósításakor még életben volt. A kérvények beadási határideje 1969. március 31. volt.⁵⁰²

A jelentkezés beadása után az igénylőknek hosszú procedúrán kellett átesniük: előbb egy tízoldalas űrlapon kellett beszámolniuk háború előtti, alatti és utáni élethelyzetükről, az üldöztetés és a kísérlet, valamint a későbbi gyógykezelések részleteiről. Emellett tanúvallomásban kellett elmondaniuk, hogyan deportálták őket, pontosan hogyan történt az egészségkárosodás, és ez hogyan befolyásolta az életüket a háború után. Abban az esetben, ha kétely merült fel, a túlélők leírását összevetették azzal, amit ekkor tudni lehetett az egyes táborokban végzett álorvosi kísérletekről, valamint a Bad Arolsen-i International Tracing Service irattár⁵⁰³ adataival. Néha újból kihallgatták a jelentkezőt, illetve felszólították, hogy hozzon szemtanúkat vagy más bizonyítékot.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ Compensation for National Socialist Injustice. 15.

<https://australien.diplo.de/blob/2234918/accbd456c7f8c6e294b0219057b09cde/entschaedigung-von-ns-unrecht-englisch-data.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

⁴⁹⁹ Dinah Shelton: *Remedies in International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 182.

⁵⁰⁰ Gábor Kádár – Zoltán Vági: *Self-financing Genocide: The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*. Budapest–New York: CEU Press, 2001b., 148.

⁵⁰¹ A Pénzügyi Központ létrehozásával, felépítésével kapcsolatban lásd: Varga Bence: 100 éve alakult a Pénzügyi Központ. *Hitelintézet Szemle*, 15. évf. (2016) 1. sz. 124–144.

⁵⁰² MNL OL XIX-L-20-o, sz. n. szabályzat.

⁵⁰³ Az International Tracing Service (ITS) alapjait még a háború vége előtt lerakták a szövetséges hatalmak. A Bad Arolsenben (Németország) található dokumentációs központ nemzetközi felügyelet alatt működik, célja, hogy rögzítse a nácik üldözötteinek adatait – ily módon mintegy 30 millió, a nácik által felállított táborokból előkerült dokumentumot őriz, továbbá a munkaszolgálatosok és hontalanok dokumentációját is. Az ITS feladata megőrizni ezeket a forrásokat, és kideríteni, mi történt az üldözöttekkel. Lásd: International Tracing Service. <https://arolsen-archives.org/en/about-us/what-we-do/documentation-and-archiving/> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

⁵⁰⁴ Lásd például: MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája, ahol egy belső feljegyzés megemlíti egy másik túlélő ügyét: R. Erzsébet V. Lászlónét hívta tanúnak a jóvátételi kérelméhez, azonban az Arolsen-i jelentésből kiderült, hogy nem ugyanabban az időpontban voltak Ravensbrückben. Ugyanabban az aktában S.-néről az ITS-től kikért dokumentum is található. A NÜÉSZ szabályzatában szerepel az is, hogy az igényjogosultság megállapításánál figyelembe kellett venni a jelentkező auschwitz-i tetoválási számát, DEGOB vagy Arolsen-i igazolását, illetve más korabeli okmányt. MNL OL XIX-L-20-o, sz. n. szabályzat.

A kérelmezőnek emellett be kellett nyújtania orvosi igazolásait, amellyel alátámasztotta, hogy valóban életre szóló egészségkárosodást szenvedett, illetve legalább egyszer találkoznia kellett a Vöröskereszt által kijelölt független orvossal, aki megvizsgálta. A dokumentumokat a két lebonyolító szervezet ezután lefordíttatta és eljuttatta Genfbe, ahol a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának tagjaiból és három svájci szakértőből álló semleges bizottság vizsgálta ki azokat. Ezen túl meghallgatták a Vöröskereszt orvos-kiküldöttjének beszámolóját, a Magyar Vöröskereszt képviselőinek és a német megfigyelőnek a hozzászólásait, azután döntöttek a fizetendő segély összegéről. Így előfordult, hogy egy-egy túlélő csak évekkel a jelentkezés után kapta meg a jótételi segélyt. A megalapozott, jól dokumentált igénylések benyújtóinak leggyakrabban 30–40.000 német márkás jótételt utalt az NSZK. Előfordult azonban, hogy valaki túl későn értesült a lehetőségről, vagy leírása alapján nem volt valószínűsíthető, hogy valóban álorvosi kísérletnek vetették alá, ám az egészségromlásáról bizonyító erejű dokumentumokat adott be. Ezen esetekben a NÜÉSZ egyszeri 50.000 forintos összeggel támogathatta az igénylőket.

Egy 1971-es statisztikai összesítés adatai szerint összesen 1047 túlélő adott be jelentkezést (közülük 42 élt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1944-ben). A bizottság 45 személy segélyben részesítését javasolta; 340 beadvány felelt meg a szabályzat feltételeinek, ahol az álorvosi kísérlet bizonyíthatóan káros kihatással volt a jelentkező egészségére. 257 beadvány ugyan megfelelt a feltételeknek, azonban a kísérlet egészségre gyakorolt hatása nem volt bizonyítható. További 405 jelentkezés sorsa tisztázásra várt, egyéb akadály miatt nem került feldolgozásra (például a jelentkező időközben meghalt, kivándorolt), illetve a kísérlet ténye nem volt egyértelműen bizonyítható.⁵⁰⁵

A jótétellel kapcsolatos következő, legfontosabb kormányközi megállapodás 1971-ben született, ennek eredményeként a NÜÉSZ 6,25 millió német márkát oszthatott szét azok között a túlélők között, akik még 1957-ben adtak be kérelmet; továbbá ugyanebben az évben a szervezet átalánymegállapodást kötött a nyugatnémet pénzügyminiszterrel, amelynek eredményeként további 100 millió márka jótételt kaphattak egyéni kérelmezők.⁵⁰⁶ Az 1971-es megállapodás feltétele német oldalról az volt, hogy az NSZK magyarországi

⁵⁰⁵ MNL OL XIX-L-20-o, sz. n. statisztikai összesítés, 1971. márc. 4. Dr. Bács Pál, az egyik orvosszakértő, cikkében 1170 jelentkezőről írt, akik közül 320-an kaptak jótételt. Dr. Bács Pál: Az álorvosi kísérletek magyar vonatkozásai. <https://www.szombat.org/archivum/az-alorvosi-kiserletek-magyar-vonatkozasai> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

⁵⁰⁶ Roth: Indemnification of Hungarian Victims, 748., valamint Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 339. Az 1957-ben beadott, majd 1971–1972 folyamán elbírált jótételi beadványok egy része megtalálható az MNL OL XIX-L-20-o jelzet alatt, digitalizált mikrofilmen. Az itt található akták közül 142-t adtak be Pest megyei túlélők.

kereskedelmi képviselőjét ruházzák fel a konzuli feladatok intézésének jogával is.⁵⁰⁷ E momentum diplomáciai sikernek tekinthető, hiszen az NSZK és Magyarország hivatalosan csak 1973-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatot.

A fent említett összegeket a német kormány elvileg kárpótlási, gyakorlatilag azonban jóvátételi alapon is juttatta a holokauszt túlélőknek: a fennmaradt kérdőívekben már nemcsak az anyagi károkozás szerepelt mint jogosultságot alátámasztó tényező. A személyi adatok után az első és legfontosabb kérdés az volt: „saját személyében volt üldözött?” A nyomtatvány további kérdései felmérték a deportálás és gettósítás körülményeit is. Jogosultságot biztosított a deportáció alatt végzett kényszermunka, a kérelmező testi integritásának megsértése, hozzátartozóinak elvesztése. Külön kiemelendő, hogy a kérdőív egyik kérdése arra vonatkozott, a kérelmező kapott-e már más jellegű kárpótlást vagy jóvátételt, amire szinte az összes túlélő nemmel felelt. A kérdőív minden bizonnyal ugyanaz vagy hasonló volt, mint amin a német holokauszt túlélők jelenthették be jóvátételi kérelmüket – az ő esetükben volt értelme a kérdésnek, hiszen már a háború vége óta léteztek jóvátételi törvények az egyes tartományokban, míg Magyarországon korábban nem volt olyan szervezet, amelyhez jóvátétel és kárpótlás kérdésében fordulni lehetett volna.

A túlélők részére általában néhány ezer forintos segílyt állapítottak meg: a leggyakrabban 6500–13.000 forintot; alkalmanként azonban magasabb, 60–70.000 forintos egyszeri kifizetések is történtek. 1974 végéig 680 millió forintot osztottak szét a túlélők között.⁵⁰⁸ Kádár Gábor és Vági Zoltán a Magyarországra érkező német pénzüsszegekkel kapcsolatban kiemel egy fontos tényezőt: a szocialista állam valószínűleg mind a valutaváltással, mind pedig a jóvátételi összegek egy részének visszatartásával profitált a jóvátételi programokból.⁵⁰⁹

E fejezetben mind az álorvosi kísérletek miatt, mind pedig az általános jóvátételi programra beadott kérvényeket elemzem. Előbbi esetben a beadványok sokkal gazdagabb,

⁵⁰⁷ A jóvátétel diplomáciai és politikai háttéréről lásd: Dunai: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia, 69–72.

⁵⁰⁸ Györi Szabó: *A kommunizmus és a zsidóság*, 339. Az 1960-as években az egy főre jutó havi átlagos jövedelem 800–1200, míg az 1970-es években 1600–2000 forint volt. Lásd: Andorka Rudolf – Harcsa István: *A lakosság jövedelme*. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*, Budapest: Társi, 1990. 99. Kádár Gábor és Vági Zoltán a könyvében felsorolja a további jóvátételi összegeket, amiket magyar túlélők kaptak: 4 millió márka juttatás érkezett azoknak, akik korábban Németországban éltek, 170.000 márkát osztottak szét olyan örökösöknek, akiknek rokonai valamely nyugat-európai országban éltek, végül 3 millió márkát kaptak azok, akik a holokauszt idején kényszermunkásként dolgoztak német cégeknél. Kádár – Vági: *Self-financing Genocide*, 148.

⁵⁰⁹ Uo. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Magyar Nemzeti Bank adatai szerint 1969-ben a nyugat-német márka hivatalos árfolyama 7,50-ről 8,20 forintra nőtt. Korábbi adatok nem állnak rendelkezésre a márka árfolyamáról. Magyar Nemzeti Bank. <https://www.mnb.hu/arfolyam-lekerdezes> (Utolsó letöltés: 2020. május 15.).

részletesebb dokumentációt tartalmaznak, mivel a túlélőknek saját szavaikkal kellett elmesélniük a velük történeteket. A narratívákból kitűnik, hogy a Vöröskereszt és a NÜÉSZ kollégái irányított kérdésekkel igyekeztek befolyásolni legfőképp a kísérletek leírását. Így a túlélők gyakran bizonyos témákra fókuszáltak, egyes részleteket túlhangsúlyoztak, másokat viszont kihagytak vagy megmásítottak, hiszen az így alakított narratíva miatt még megalapozottabbnak tűnhetett az igényjogosultságuk. Ebből kifolyólag egyes epizódokról igen részletes beszámolók maradtak fenn, míg mások homályba vesznek.

Az álorvosi kísérletekre jelentkezőknél figyelembe kell venni még egy jellegzetességet: a 42 Pest megyei kérelmező közül 38 nő volt, közülük 30-at szándékosan sterilizáltak, vagy valamely más típusú kísérlet következtében váltak meddővé.⁵¹⁰ Ezért elengedhetetlen gender szempontból is vizsgálni e beadványokat, azok ugyanis megvilágítanak bizonyos, a nők által az üldöztetés folyamán átélt sajátosságokat.⁵¹¹ Az üldözöttek neme nagyban befolyásolta a sorsukat a deportálás előtt és után is, valamint azt is, hogy ők maguk hogyan értékelték az általuk átélteket. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy bármelyik nem tagjai többet szenvedtek volna a holokauszt során, csupán annyit, hogy mások voltak a tapasztalataik.

A holokauszt során a zsidó nőket külön atrocitásként érte, hogy csupán azért, mert képesek voltak gyermekeknek életet adni, sterilizálták őket a náci táborokban.⁵¹² A sterilizálás alapvető biológiai képességüktől fosztotta meg őket szimbolikusan és fizikailag is.⁵¹³ Emellett a beavatkozásnak életre szóló hatásai is voltak: ideiglenes vagy maradandó terméketlenség, trauma, érzelmi és testi sérülések. A holokauszt után a túlélők a párkeresés

⁵¹⁰ A négy férfi által beadott jelentkezés: MNL OL XIX-L-20-o, 4-200119, D. József; 4-200603, L. Béla; 4-210228, Ú. Andor, valamint 4-210162, R. Lipót aktái. Négyük közül egyedül D. Józsefnek ítélték meg jóvátételi összeget, a másik három jelentkező bizonyíthatóan elvégzett kísérlet hiányában a NÜÉSZ-től kapott 50.000 forintos segélyt. A nemek közti megoszlás a többi megyéből jelentkező kérelmező között is hasonló volt. Ugyanitt említendő, hogy a Pest megyei jelentkezők között csak zsidó származásúak voltak.

A náci álorvosi kísérletek ideológiai, áltudományos háttéréről, az egyes táborokban végzett kísérletekről, azok áldozatairól, illetve az elkövetőkről jelentős a szakirodalom. Lásd például: Götz Aly – Peter Chroust – Christian Pross: *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.; Benno Müller-Hill: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933–1945*. Plainview: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 1998.; Ernst Klee: *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1997.; Paul Julian Weindling: *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials – From Medical War Crimes to Informed Consent*. New York: Palgrave MacMillan, 2004. stb.

⁵¹¹ Janet Jacobs: *Memorializing the Holocaust: Gender, Genocide and Collective Memory*. London–New York: I.B. Tauris, 2010. 11

⁵¹² Waxman: *Women in the Holocaust*, 113.

⁵¹³ Ellen Ben-Sefer: Forced Sterilization and Abortion as Sexual Abuse. In: Sonja M. Hedgepeth – Rochelle G. Saidel (eds.): *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. Waltham: Brandeis University Press, 2010. 157.

és gyermekvállalás révén térhettek vissza a korábban elveszettek hitt „normális életbe”⁵¹⁴ és váltak ismét „teljesértékű emberre” – amitől a gettókban és táborokban meg voltak fosztva. A házasság és családalapítás természetesen szorosan összekapcsolódott a gyermekvállalással, így azok a nők, akik nem tudtak megfoganni, további szenvedésnek voltak kitéve. A terméketlenség megalázó volt rájuk nézve, haszontalanságérzettel társult, és a legtöbb esetben aláásta a kialakuló párkapcsolatokat.⁵¹⁵ A sterilizált nők gyakran egyedül maradtak: vagy a saját döntésük alapján, vagy pedig azért, mert a párkapcsolatuk nem bírta el e terhet.

Mindemellett a sterilizáció természetesen pszichológiai következményekkel is járt, ami nagyban befolyásolja a téma kutatását is. Az érintett nők a legtöbb esetben vonakodtak feltárni, hogy mi történt velük, mivel az túl megalázó és fájdalmas volt még évekkkel később is. Az álorvosi kísérletek alanyainál a szexuális erőszak más áldozataihoz hasonló pszichológiai tünetek jelentkezhetek, jelentkeztek a történetek feldolgozása közben: elhallgatás/elkerülés, önhibáztatást, büntudat, és gyakran még a hozzájuk közel állók előtt is titkolták a velük történeteket, nem utolsó sorban azért is, mert a szexuális atrocitások tabutémának számítottak.⁵¹⁶ Ez a historiográfiában is megjelenő elhallgatást eredményezett, ami az áldozatok tapasztalatainak további marginalizálásához vezetett, és így a túlélők ellen elkövetett igazságtalanságokhoz egy újabb adódott.⁵¹⁷

Az így keletkezett „ignorált emlékeket”⁵¹⁸ sokkal nehezebb előhívni és feldolgozni mind interjúk, mind pedig tudományos kutatás során; érzékeny, empátikus megközelítést kívánnak meg, ami nem egyszerűsíti le a témát vagy vezet vojörizmushoz.⁵¹⁹ Az elhallgatás

⁵¹⁴ Waxman: *Women in the Holocaust*, 134., 136.

⁵¹⁵ Uo. 139.

⁵¹⁶ Ben-Sefer: *Forced Sterilization*, 157. A felsorolt tünetek közismertek a szexuális erőszakra szóló szakirodalomban, lásd például: Jenny Petrak: *The Psychological Impact of Sexual Assault*. In: Uó – Barbara Hedge (eds.): *The Trauma of Sexual Assault – Treatment, Prevention and Practice*. West Sussex: John Wiley&Sons, 2002. 19–44.

⁵¹⁷ Regina Mühlhäuser: *The Historicity of Denial: Sexual Violence against Jewish Women during the War of Annihilation, 1941–1945*. In: Ayse Gül Altınay – Andrea Pető (eds.): *Gendered Wars, Gendered Memories*. London–New York: Routledge, 2016. 50. Jóllehet a holokauszt gender szempontú kutatása az 1980-as években kezdődött, az első, kimondottan a zsidó és roma nők elleni szexuális jellegű erőszakot vizsgáló kötet csak 2010-ben jelent meg: Hedgepeth – Saidel (eds.): *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. Ezt megelőzően csupán egy-egy tanulmány szólt erről a témáról: talán a legkorábbi Gisela Bock 1983-as tanulmánya (*Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State. Signs*, vol. 8 (1983), no. 3, 400–421.), amelyben a náci népesedés- és családpolitikát, illetve ezzel összefüggésben a nők kényszersterilizálását vizsgálta. A téma a 2000-es években merült fel ismét, lásd például: Doris F. Bergen: *Sexual Violence in the Holocaust: Unique or Typical?* In: Dagmar Herzog (ed.): *Lessons and Legacies VII*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 179–200.; Na’ama Shik: *Sexual Abuse of Women in Auschwitz-Birkenau*. In: Dagmar Herzog (ed.): *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe’s Twentieth Century*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 221–246.

⁵¹⁸ Ben-Sefer: *Forced Sterilization*, 156–157.

⁵¹⁹ Mühlhäuser: *The Historicity of Denial*, 50.

megtörése során fennáll a kockázata annak, hogy az elbeszélő „kiváltságos pozícióba” helyezi magát, aki belát a színpalak mögé, és feltárja azt, amit más még nem láthatott. Az esetek kontextualizálása és kritikus hozzáállás ellensúlyozhatja ezt, de fontos az is, hogy a történész képes legyen „meghallani” azt, amit a kutatás alanyai elhallgatnak, amit nem mondanak ki, vagy csak utalnak rá, tehát hogy tudjon olvasni a sorok közt.⁵²⁰ A kiválasztott esetek elemzése során igyekeztem figyelembe venni ezeket a szempontokat. A téma érzékenysége és a személyiségi jogok miatt az NSZK-ból érkező jóvátételről szóló alfejezetekben anonimizáltam a túlélők neveit, vezetéknevükből csupán a kezdőbetűt tartottam meg.

Az igénylőknek igen fájdalmas emlékekről kellett beszélniük idegenek előtt mindkét fajta jóvátételre történő jelentkezésnél, ami érzelmileg megterhelő volt. Ráadásul, mivel a jóvátételi folyamat több mint tíz évvel a holokauszt után zajlott le, a kutatóknak azt is figyelembe kell vennie, hogy az emberi emlékezet nem tévedhetetlen, így néhány leírás hibás lehet. Yael Danieli, a jóvátétel pszichológus szakértője felhívja a figyelmet a jóvátétel visszásságaira: egyrészt az igénylési procedúrának olyan felhangja volt, mintha az igénylők próbáltak volna pénzt kicsikarni az NSZK-ból. Másrészt a német hatóságok kezében volt a döntés, hogy az igénylők őszinteségét elbírálják, és az elszenvedett károk alapján csoportosítsák őket. Utóbbiaknak maguknak kellett bizonyítaniuk, hogy valóban sérelem érte őket – és azzal, hogy azt állították, a károsodás maradandó, tönkretették addigi erőfeszítéseiket az öngyógyításra.⁵²¹ Danieli szerint azzal, hogy az NSZK-ban évekig – akár évtizedekig is – elhúzták a jóvátételi kérelmek elbírálását, a viktimizáció folytatódott. Mindazonáltal a jóvátétel a német állam törekvését mutatta, hogy szembenézzen a náci múlttal, és hozzájárulhatott a trauma és a túlélők büntudatának enyhítéséhez.⁵²²

8.1 „Akkor kaptunk valami pénzt, ami nem boldogított” – V. Magdolna esete

⁵²⁰ Andrea Pető – Ayse Gül Altınay: Introduction: Uncomfortable Connections: Gender, Memory, War. In: Uók: *Gendered Wars*, 12.

⁵²¹ Yael Danieli: Massive Trauma and the Healing Role of Reparative Justice. In: Ferstman – Goetz – Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide*, 57.

⁵²² Uo. 58–59. Az Izraelben a németországi kárpótlás–jóvátétel körül kialakult vitáról lásd például: Nana Sagi: *German Reparations: A History of the Negotiations*. New York: St. Martin's, 1986.; Ariel Colonomos – Andrea Armstrong: German Reparations to the Jews after World War 2 – A Turning Point in the History of Reparations. In: Pablo De Greiff (ed.): *The Handbook of Reparations*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 396–397.; Pól O Dochartaigh: *Germans and Jews since the Holocaust*. London: MacMillan, 2016. 115–118.

V. Magdolnát és testvérét, Klárát álorvosi kísérlet során sterilizálták. Mindketten jelentkeztek jóvátételért,⁵²³ az 1990-es években Magdolna négyórás interjút adott a USC Shoah Foundation Visual History Archive-jának,⁵²⁴ így történetük részletesen rekonstruálható.

Magdolna 1925-ben született Pestszenterzsébeten; itt is élt a szüleivel, nővérével, Évával és húgával, Klarával.⁵²⁵ A családnak üveg- és porcelánüzlete volt a Kossuth Lajos utcában. Magdolna interjújából kiderül, hogy a család aktívan részt vállalt a helyi közösségi életben: boltjuk igen népszerű volt, és az anya gyakran adott kölcsön edényeket és tányérokat különböző eseményekhez.

A helyzetük azonban megváltozott a zsidótörvények idején: habár a legtöbb vásárlójuk hűséges maradt, egyre nehezebbé vált az áruk beszerzése. Magdolna életében még ennél is nagyobb változások történtek. 1939-ben, miután elvégezte a gimnáziumot, a szülei úgy döntöttek, hogy szakképzéssel kell folytatnia: egy varrónőhöz küldték, hogy megtanuljon gyermekruhákat varrni. Magda erre így emlékezett: „Én borzasztóan utáltam ezt az egész dolgot, szerettem volna tovább tanulni, de azt mondták, hogy ennek így kell lenni.”

Értékpapírok vásárlása helyett Magda szülei árukba fektették a pénzüket. Magda erről így mesélt: „A padlás tele volt áruval, a pince tele volt áruval, és ezt mindet arra tartogatták, hogy egyszer majd pénzzé lehet tenni, abba tették a pénzüket. És hát mondom, úgy kellett otthagyni, hogy bejöttek, és becsukták a [ház] ajtaját.”⁵²⁶ Ezt alátámasztja a család vagyonbevallása 1944 áprilisából, amely szerint 48.970 pengő értékben tartottak árukészletet az üzletben, porcelán és üvegedények formájában.⁵²⁷ A gettósítás idején a hatóságok az üzletet az árukészlettel együtt lezárták, a kulcsot pedig elvették V. Sándortól, Magda apjától.

A családot júniusban gettóba kényszerítették: Pestszenterzsébeten nem volt elkülönített, kerítéssel körbevett gettó, hanem sárga csillagos házakat jelölt ki az előljáróság a háború során megrongálódott épületek közül.⁵²⁸ Klára, Magda és K. Hédi, Magda barátnője a Lehr Ernő textilgyárban⁵²⁹ kezdtek dolgozni. A lányok a náci táborok kényszermunkásaihoz

⁵²³ MNL OL, XIX-L-20-o, 4-200323, V. Magdolna aktája, 4-200.205, V. Klára aktája.

⁵²⁴ Az interjút Budapesten készítették, 2001. február 6-án, 51403 sz.

⁵²⁵ Pestszenterzsébet 77.000 lakosa közül 4000 volt izraelita, 650 pedig áttért zsidó (6%). Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 232–233.

⁵²⁶ USC Shoah Foundation Visual History Archive interjú 51403.

⁵²⁷ MNL PML VI.101 C/1/B, 6552/1944, V. Sándor vagyonbevallása, 1944. ápr. 30.

⁵²⁸ Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 871.

⁵²⁹ A Hazai Kötszövő Ipar céget Lehr Frigyes pesterzsébeti lakos alapította 1922-ben. Az 1920–1930-as években a gyár fejlődött, korszerűsödött. 1932-ben Frigyes fia, Lehr Ernő vette át a cég vezetését. A második

hasonló körülmények között éltek, mivel miután a helyi zsidókat elszállították a monori gyűjtőtáborba, majd onnét Auschwitz-Birkenauba,⁵³⁰ ők család és ellátás nélkül maradtak, elszigetelve a társadalomtól.

December elsején a lányokat a józsefvárosi vasútállomásra vitték, majd onnét Ravensbrückbe.⁵³¹ Itt dr. Karl Gebhardt vezetése alatt új típusú gyógyszerekkel folytak kísérletek.⁵³² Magdát és húgát, Klárát is alávetették a kísérleteknek: Magda interjújában elmesélte, hogy miután leborotvták őket, igen hasonlítottak egymásra a húgával, ezért az orvosok ikreknek nézték őket, és kétszer is a revierre kísérték, ahol elkábították őket, majd injekciókat adtak a méhükbe.⁵³³ A két leány még fiatal volt és szűz; az átéltek minden bizonnyal fájdalmasak lehettek számukra és traumatizálták őket; olyannyira, hogy Magda interjúja szerint később sosem beszéltek róla, még egymás között sem.⁵³⁴

Január végén a lányokat Freiberge, Flossenbürg egyik altáborába szállították, ahol az Arado Flugzeugwerke gyárban dolgoztak.⁵³⁵ Az ellátás, a munka- és életkörülményeik itt sokkal jobbak voltak, mint Ravensbrückben. A háború végén Flossenbürgbe, majd onnét több altáboron keresztül Theresienstadtba érkeztek, ahol a szovjet csapatok szabadították fel őket 1945. május 8-án.

Amint Magda és Klára júniusban megérkezett Magyarországra, azonnal kórházba kerültek. Amikor végre visszatértek Pestszenterzsébetre, a házukat kifosztva találták. „Amikor hazajöttünk, akkor a szabadrablásból a pincében bokán felül lehetett járni az összetört üvegekben meg porcelánokban. Amit nem tudtak elvinni, azt összetörték. Ennyi. [...] Mondom, szüleim pénzt nem gyűjtöttek, biztosítást nem csináltak, úgyhogy ez teljes nihil lett. [...] Miután azt gondolták rólunk, hogy mi nagyon gazdagok vagyunk, először a nyilasok jöttek egy ilyen fémkeresővel az udvarba, aztán jöttek a németek, aztán jöttek a magyarok, aztán a szabadrablásnál a pincét, a padlást kiürítették, és utána pedig a rokonok, akik hamarabb jöttek haza, és fölásták az udvart.”

világháború idején a vállalatot hadiüzemmé nyilvánították és a hadseregnek szállította termékeit. A Lehr család 1944-ben a holokauszt áldozata lett, a cég tulajdonos nélkül maradt.

⁵³⁰ Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 871.

⁵³¹ A józsefvárosi vasútállomásról indított deportálások történetéről lásd: Pelle János: A holokauszt utolsó felvonása Józsefvárosban. *Valóság*, 59. évf. (2016) 9. sz. 30–63. Továbbá: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest: Könyv&Kávé, 2017. 478.

⁵³² Uo. 472.

⁵³³ USC Shoah Foundation Visual History Archive interjú 51403.

⁵³⁴ Uo. Ezt alátámasztja Klára jóvátételi kérvénye: miután ismertette a vele történeteket, a jegyzőkönyv szerint így fejezte be a leírást: „Többet a velem történetekről nem tudok elmondani. Higgyék el kérem, most is nagyon felkavar minden. 15 éves voltam akkor, ma is él bennem az a rettenetes félelem és hogy milyen kínokat okoztak nekem.” MNL OL XIX-L-20-o, 4-200.205, V. Klára aktája.

⁵³⁵ A freibergeri táborról és magyar foglyairól lásd: Kádár – Vági: *Táborok könyve*, 223.

Miután mindkét szülőjük és a nővérük a kisfiával együtt meghalt Auschwitzban, a két fiatal lánynak egyedül kellett berendeznie és újraindítania a családi üzletet. Végül Magda unokatestvére elrendezte, hogy R. Jenő, egy ortodox férfi vegye el Magdát, mivel úgy tűnt, ez lehet az egyetlen megoldás a testvérek boldogulásához. Sokat elárul a kapcsolatról, ahogy Magda jellemezte: „Hiába tudtam, hogy egy szellemi megalianszot követek el, hát nem volt más választásom. Ott volt a testvérem, aki szintén nem dolgozott, valahogy meg kellett volna élnünk.”⁵³⁶ Ez a házasság igencsak megkeserítette Magda életét, akit a férje bántalmazott, és viselkedésével folyamatosan feszültségeket okozott a családban. Három év múlva a pár elvált.

Ezután, hogy megélhetésüket biztosítsa, Magda úgy döntött, hogy visszatér az iskolapadba: élelmiszeripari tanfolyamra járt, majd könyvelőnek tanult, és dolgozni kezdett. Ez azonban még mindig nem volt elég családja eltartásához, ami tovább nőtt, amikor Klára hozzáment F. Lászlóhoz, aki a munkaszolgálat során fagyás következtében mindkét lábát elvesztette.

Interjújában Magda nem említette, hogy kaptak volna állami kártalanítást, kárpótlást, vagy bármilyen külső segítséget az életük újrakezdéséhez, ám a körülményeit tekintve úgy tűnik, ha kaptak is, az nem változtatott sokat a helyzetükön. Magda így írta le a kártalanítást: „Ha [Pestszent]erzsébeten valaki kárpótlást akart kapni valamilyen ügyben, az a Klárikát kereste föl, ő állított ki minden papírt, a V. lányok azok mindig elmentek tanúskodni, hogy ennek ez volt, itt találkoztam vele, ez volt, az volt. Egy nagyon rendes nő van a városházán, megírta mindig a leveleket, úgyhogy sokan köszönhetik a Klárikának [hogy kárpótlást kaptak].”⁵³⁷

Bár szinte mindenüket elvesztették, a két lány mindenkinek segített, aki hozzájuk fordult, hogy kártalanítást kapjon árjásított vagy ellopott holmijaiért. Magda beszámolója egyben információkat is tartalmaz a helyi önszegélyező módszerről (tanúskodás mások számára), és a túlélők szerveződéséről, akik figyelembe vették egymás érdekeit javaik visszakövetelése során. A leírás alapján nyilvánvaló, hogy az ügyek sikerre viteléhez szükség volt egy segítőkész helyi köztisztviselőre is.

Magda és a húga a holokauszt során fizikai és pszichológiai bántalmazásnak volt kitéve, elvesztette számos családtagját és a háború előtti javait; valamint az egészségük is tartósan

⁵³⁶ USC Shoah Foundation Visual History Archive interjú 51403.

⁵³⁷ Uo.

károsodott. A zsidótörvények idejétől kezdve „döntés nélküli döntésekre”⁵³⁸ voltak kényszerülve, vagyis olyan helyzetekbe kerültek, amiket nem irányíthattak, és így nem is dönthettek saját akaratuk szerint a sorsukról. Azonban még a felszabadulás sem adta vissza a háború előtti szabadságukat: a kifosztás, a zsidóüldözés következtében továbbra is nehézségekkel kellett szembenézniük, ami hatással volt a döntéseikre. Magda kényszerű első házassága ilyen beszűkült mozgástér eredménye volt, ami két tényező: a kifosztás és a zsidótörvények megszorításai miatt alakult ki. Annak idején ugyanis nem folytathatta a tanulmányait, így a háború után nem tudott elhelyezkedni, és az üzlet, illetve családi házuk kirablása miatt rossz anyagi helyzetbe is került.

A kísérlet, amit a két lány elszenvedett Ravensbrückben, szintén kényszerpályára állította az életüket. A V. lányok esetében ez azt jelentette, hogy nem lehetett gyermekük, mivel sterilizálták őket. Ez főleg Klárának okozott szenvedést, akinek a házassága érzelmeken alapult, nem pedig anyagi megfontolásból kötött. Magda interjúja szerint mindent megtett, amit lehetett, hogy megfogadjon, de hiába.⁵³⁹ A terméketlenség örök bélyegként működött, amit az elkövetők hagytak hátra, akiknek a zsidók kiirtása volt a célja – ebben az esetben a szaporodásuk megakadályozásával.

Magda orvosa a Nemzetközi Vöröskereszt elé tárta az esetét, és arra buzdította a nőt, hogy jelentkezzen jóvátételért, amit ő meg is tett 1964 májusában; saját és a testvére nevében is.⁵⁴⁰ Magda aktája tartalmazza az ügyével foglalkozó szakemberek feljegyzéseit: független orvosoké mellett a Vöröskereszt és a NÜÉSZ munkatársaiét, valamint ügyvédekét is. Az egyik dokumentum leírása szerint a testvérekkel történtek nem hasonlítottak más ravensbrücki sterilizációs kísérletekre, azonban az, hogy a háború után évekig elmaradt a menzeszük és terméketlenek maradtak – mindkettőt orvosi igazolás tanúsította – meggyőzte a szakértőket arról, hogy Magda igazat állított.⁵⁴¹

Mi több, Magda aktájában megtalálható az is, milyen hatással volt az álorvosi kísérlet a magánéletére. Ahogy az interjúban mesélte, a férjével való viszony annak rossz természete, féltékenykedése és bántalmazása miatt szakadt meg. A jóvátételi kérvényben egészen más interpretáció olvasható: eszerint az első házassága azért ért véget, mert nem lehetett gyerekük – valószínűleg ez a narratíva elősegítette Magda ügyének sikerét. „A válás után

⁵³⁸ „Choiceless choices”. E kifejezést Lawrence Langer használta először, hogy ábrázolja a moralitás szétbomlását és a cselekvési lehetőségek beszűkülését a holokauszt során. Lásd: Lawrence Langer: *Versions of Survival. The Holocaust and the Human Spirit*. Albany: State University of New York Press, 1982. 72.

⁵³⁹ USC Shoah Foundation Visual History Archive interjú 51403.

⁵⁴⁰ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200323, V. Magdolna aktája, valamint 4-200205, V. Klára aktája.

⁵⁴¹ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200323, V. Magdolna aktája.

volt egy kapcsolata, ahol érzelmileg erősen érdekelve volt; ez is egészségi állapota, meddősége miatt maradt abba. 1956 nyarán ismét férjhez ment, férje 1957 elején elhagyta, nem volt ami hozzá kösse. A két házasság és a kapcsolat felborulásához hozzájárult az is, hogy a házaselet erős fájdalommal jár nála.”⁵⁴²

Magda magánéletének leírása – jóllehet némiképp eltorzították a tényeket, hogy elősegítsék a beadvány sikerét – további részletekkel gazdagítja a történetét. Az interjúban például nem említette meg a válás utáni kapcsolatát, sem azt, hogy a szexuális élet fájdalommal jár. Ez utóbbi azonban a meddőséggel együtt megakadályozta a további párkapcsolatokat, mivel Magdának hiányoztak a családalapításhoz szükséges fizikai attribútumai.

1969-ben Magda 40.000 márka jóvátételt kapott a Német Szövetségi Köztársaságtól, amit 299.700 forintra váltott be az Általános Értékforgalmi Bank.⁵⁴³ Interjújában erre így emlékezett: „akkor kaptunk valami pénzt, ami nem boldogított,”⁵⁴⁴ vagyis a pénz nem hozhatta vissza az elvesztett családtagokat, de nem pótolhatta a meg nem született gyermekeket sem.

Magdolna és húga, Klára esete példa arra, hogy a zsidóellenes intézkedések, az üldöztetés és az emberi jogok megsértése milyen gazdasági, érzelmi és fizikai hátrányokat okozott a túlélőknek hosszútávon. Magda vallomása betekintést nyújt a jóvátétel nehézségeibe, és hogy maguk a túlélők hogyan ítélték meg azt. A tény, hogy még csak meg sem említi az állami kárpótlást, azt jelenti, hogy az ezzel foglalkozó intézmények tevékenysége elhanyagolható jelentőségű volt, a magyar túlélőknek ehelyett saját kapcsolati hálójukra kellett támaszkodniuk ahhoz, hogy újrakezadjék az életüket. A Németországból érkező jóvátétel, bár anyagilag megkönnyítette a V. lányok életét, bevallása szerint mégsem volt nagy hatással Magda életére. Interjúját azzal zárja, hogy családja nélkül „ez az élet nem úgy sikerült, ahogy [velük] sikerült volna.”⁵⁴⁵

⁵⁴² Uo.

⁵⁴³ Uo. Testvére, Klára szintén ugyanekkora jóvátételi összeget kapott. Lásd: MNL OL XIX-L-20-o, 4-200.205, V. Klára aktája.

⁵⁴⁴ USC Shoah Foundation Visual History Archive interjú 51403. Magda és Klára 1970-ben külföldre utaztak a kapott pénzből. Lásd: MNL OL XIX-L-20-o, 4-200323, V. Magdolna aktája.

⁵⁴⁵ USC Shoah Foundation Visual History Archive interjú 51403.

8.2 „Locsogásuk folytán fennáll a veszély, hogy nem részesülnek kártalanításban” – S. Jenőné és F. Dezsőné vitája

1967 augusztusában a Pénzügyi Központ Kártalanítási osztályán keletkezett egy feljegyzés „bejelentés jogtalanul támasztott álorvosi kísérleti igény alapján” címmel: az intézményben ugyanis megjelent F. Dezsőné, aki közölte, hogy S. Jenőné, az egyik kérelmező igénybejelentése nem megalapozott.⁵⁴⁶ Az eset súlyosságát jelzi, hogy mire a bejelentés megtörtént, S.-né ügye már előrehaladott állapotban volt, épp a jóvátételről döntő semleges svájci bizottság ülése előtt egy hónappal. Értelemszerűen F.-né bejelentése rengeteg kérdést vetett fel, és azonnali cselekvésre ösztönözte a Kártalanítási osztály munkatársait. Joggal tartottak attól, hogy ha kitudódik, hogy egy bejelentés hamis állításokon alapszik, mind a Vöröskereszt, mind pedig a német kormány megkérdőjelezi az addigi beadványok érvényességét is, és a folyósítások leállítása mellett dönt majd.

S. Jenőné K. Magdolna, a szóban forgó kérelmező, 1921-ben született Pestszenterzsébeten. 1944-ben családjával együtt deportálták Auschwitzba, ahol elveszítette a szüleit; hátramaradt kétszobás házukat kifosztották. S.-né több táborban is raboskodott, és 1945 májusában tért haza. Ezután sokakhoz hasonlóan a Joint támogatásából tartotta fenn magát. „Hazatérése után azonnal orvoshoz fordult, mert nagyon rossz állapotban volt, elviselhetetlen fejförccsök gyötörték. Menstruációja a kísérlet után elmaradt és csak pár hónappal hazatérése után jelentkezett újra, de teljesen rendszertelenül. Ezzel a panasszal még a mai napig is állandó injekciós kezelés alatt áll,”⁵⁴⁷ áll az eredeti bejelentésben. S.-né azt állította, hogy egy dr. Kohan nevű görög orvos⁵⁴⁸ segítségével került vissza a táborba – szerinte ez az orvos még magyarul is tudott néhány szót.

Természetesen a rendszertelen, illetve teljesen elmaradó menzesz igen gyakori volt a deportált nők körében,⁵⁴⁹ tehát önmagában ez még nem bizonyította volna a kísérlet megtörténtét. Jóvátételi igényében S.-né azonban további részletekkel is szolgált: két héttel

⁵⁴⁶ Lásd: MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája.

⁵⁴⁷ Uo.

⁵⁴⁸ Leon Cohen (1910–1989) görög zsidó, akit 1944 áprilisában deportáltak Athénből Auschwitzba. 1944. májustól novemberig a III. krematórium Sonderkommandójában dolgozott: feladata az elgázosítottak aranyfogainak kioperálása volt. Habár „fogorvosként” hivatkoztak rá, valójában Cohen nem rendelkezett doktori képesítéssel, hanem üzleti iskolát végzett. Cohen részt vett a Sonderkommando lázadásának előkészületeiben, azonban végül a III. krematórium személyzetének csatlakozását megakadályozták az örök. Cohen túlélte a holokausztot; emlékiratait franciául jelentette meg. Az angol kiadás címe: Leon Cohen: *From Greece to Birkenau, the crematoria workers' uprising*. Tel Aviv: Salonika Jewry Research Center, 1996.

⁵⁴⁹ Waxman, Zoë: Unheard Testimony, Untold Stories: The Representation of Women's Holocaust Experiences. *Women's History Review*, vol. 12 (2003), no. 4, 673.

azután, hogy megérkezett Auschwitzba, „Mengele kiválasztott és elvittek egy kórházba, ahol különféle vizsgálatokat végeztek, többek között nyakamból folyadékot vettek, és ezután kb. 7–8 nappal egy vizsgálat alatt elkábítottak. Ezután borzalmas fej- és hasfájással ébredtem. Ugyanezt még egyszer megcsinálták. A tünetek hazatérésem óta sem javultak, és a heves fejfájások ma is kínoznak.”⁵⁵⁰ Miután megházasodott, a kísérlet következményeként kétszer is elveszítette a gyermekét koraszülés miatt, csak harmadszorra sikerült egészséges fiúgyermeknek életet adnia, utána többé nem esett teherbe. Mindezt S.-né orvosi leletekkel és két tanú vallomásával támasztotta alá.

Az első kétely az állításait illetően akkor merült fel, amikor 1964-ben a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársai megerősítést kértek az ITS-től; ugyanis az általuk megtalált négy deportált K. Magda közül egyikről sem lehetett biztonsággal állítani, hogy személyazonossága megegyezne a jóvátételi kérelem beadójáéval.⁵⁵¹ A procedúra részeként, a további adatgyűjtés során S.-nét kivizsgálásra rendelték a Péterfy Sándor utcai kórházba 1967. augusztusában, hogy megállapítsák az egészségügyi problémái és az esetleges kísérlet közötti összefüggést. Az orvosi szakvélemény szerint „A kísérlet beállítása arra enged következtetni, hogy célja a női szervezet neuroendocrin correlatiójába való beavatkozás lehetett, valószínűleg sterilisatiós szándékkal.”⁵⁵²

Az F.-né 1967. augusztusi bejelentése nyomán született legelső, rövid feljegyzés arról szól, hogy mit kéne tenniük a Kártalanítási osztály munkatársainak. Ez sokat elárul a jóvátételi igények feldolgozásának és a szervezet belső működésének mikéntjéről: „Véleményem szerint első lépésként S.-néval és E. Magdával⁵⁵³ kellene beszélni, és közölni velük, hogy locsogásuk folytán fennáll a veszély, hogy esetleg nem részesülnek kártalanításban. Ismét nyomatékosan figyelmeztetni kellene őket a legteljesebb titoktartásra és arra, amennyiben mégis megkapnák a kártalanítási összeget, azt a legnagyobb óvatossággal, feltűnés nélkül és részletekben használják fel, mert a németek visszakövetelhetik tőlük később is a pénzt.”⁵⁵⁴ A szinte cinkos hangvétel és a meglepődés hiánya azt sugallja, hogy a jóvátételi igénylések kezelői tisztában voltak azzal, hogy néhány beadvány hamis állításokon alapult. Fel sem merült, hogy felelősségre vonják S.-nét és jogi lépéseket tegyenek, inkább csak figyelmeztetni akarták, hogy senkinek ne beszéljen a

⁵⁵⁰ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája.

⁵⁵¹ Uo. ITS jelentés.

⁵⁵² Uo. orvosszakértői jelentés.

⁵⁵³ Az F.-né által említett másik jelentkező, aki hamis igénylést adott be. Aktája: MNL OL XIX-L-20-o, 4-200348.

⁵⁵⁴ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája, belső feljegyzés.

jelentkezéséről és a lehetséges jóvátételről. Annak érdekében, hogy F.-né ne tegyen bejelentést a Nemzetközi Vöröskeresztnél, amellyel „nemcsak a szóban forgó két ügy nem képviselhető, hanem az összes további ügy sikeres lebonyolítását veszélyezteti”,⁵⁵⁵ a feljegyzés névtelen írója azt a javaslatot tette, hogy beszéljék rá S.-nét, hogy vonja vissza igénybejelentését. Meggyőződése volt ugyanis, hogy F.-né figyelemmel fogja kísérni az ügyet.

A Kártalanítási osztály munkatársának reakcióját figyelembe véve valóban lehetett több hamis igénylés is, hiszen a túlélők joggal érezhették úgy, hogy nemcsak az álorvosi kísérletek áldozatainak kéne járjon jóvátétel Németországból. A jelentkezők között voltak olyanok, akik tényleges egészségkárosodást szenvedtek el, csak nem a náci orvosok kezétől, ám a jóvátétel elnyerésének kedvéért utólag módosítottak a történetükön. Más pedig még csak deportálva sem volt, és az egész történetet, amivel jóvátételért jelentkezett, kitalálta.⁵⁵⁶

Végül 1967. december 5-én a Vöröskereszt Országos Központjában bizottsági ülést tartott a Vöröskereszt és a NÜÉSZ három képviselője: Szegő András (NÜÉSZ), Pásztor Imre (Vöröskereszt) és dr. Bács Pál, Böde Sándorné (Pénzügyi Központ) jelenlétében. Az ülésre meghívták S.-nét és F.-nét is. A bizottság először S.-nét hallgatta meg. Ismét részletesen kikérdezték az állítólagos kísérlet körülményeivel kapcsolatban, majd Szegő közölte az asszonnyal, hogy igénye valószínűleg nem védhető sikeresen, mivel a német fél elbírálása egyre szigorúbbá válik, továbbá a jóvátételi bejelentésében vannak tisztázatlan kérdések. Végül megkérdezte, hogy S.-né tud-e arról, hogy vannak haragosai, akiknek mesélt az igénybejelentéséről. S.-né erre bevallotta, hogy annak idején megbeszélte sógornőjével, S.-né K. Margittal, hogy jelentkezni fog. „Mostanában azonban haragban vannak, nem is köszönnek egymásnak. [...] Szégyenli, hogy ezek az emberek a rokonai.” K. Margit F.-né húga volt, F.-né tehát rajta keresztül tudta meg, hogy S.-né jelentkezett a jóvátételre.

A bizottság tagjai ekkor további kérdéseket tettek fel erre a viszonyra vonatkozóan, hogy kiderítsék, mi motiválhatta F.-né bejelentését. S.-né kifejtette, hogy „a rossz viszonyok egyik oka az is, hogy mi sokkal jobb anyagi körülmények között vagyunk. Az én férjem

⁵⁵⁵ Uo.

⁵⁵⁶ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200348, E. Magda aktája – ebben egy F.-né bejelentése nyomán született feljegyzés utal ilyesmire: „F.-né bejelentése kapcsán utalok H. Miklósné ügyében érkezett névtelen bejelentésre, mely szerint nevezett álorvosi kísérlet címén bejelentést tett, pedig deportálva sem volt. H.-né aktája az V. csoportban szerepel. Aktáját egyelőre nem dolgozzuk fel. Ezidőszerint a miskolci Hitközség útján igyekszünk megtudni, hogy nevezett volt-e deportálva.” Továbbá az 1971-es statisztikai összesítésben is szerepel egy fő, aki nem volt deportálva. MNL OL XIX-L-20-o, sz.n. OK statisztikai összesítés, 1971. márc. 4.

maszek szabó, K. Margit férje pedig vízvezetékszerelő, s ezért is irigykednek ránk.”⁵⁵⁷ Vagyis véleménye szerint anyagi féltékenység miatt születhetett a bejelentés.

S.-né után a bizottság F.-nét hallgatta meg. Az ő elmondása szerint S.-néval együtt deportálták őket Auschwitzba, majd Parschnitzba,⁵⁵⁸ és hazatérésük után együtt is laktak egy darabig. Mivel végig együtt voltak, S.-né állítása, hogy kísérleteztek rajta, hazugság, „végül F.-né közölte, hogy nem azt akarja, hogy S.-né ne kapjon pénzt, hanem hogy ő is kapjon.” Szegő András, a bizottság egyik tagja erre így válaszolt: „Amit pedig F.-né kíván, az nagyjából úgy hangzik, hogy ha S.-né beügyeskedte magát, akkor ő, F.-né is kapjon pénzt. Persze F.-né nem tett bejelentést, de most azt akarja, hogy S.-né jelentkezése folytán ő is kapjon pénzt.” Erre F.-né meglepő őszinteséggel közölte, hogy Gáti elvtárs, a NÜÉSZ egyik munkatársa biztatta, hogy adja be ő is az igénylését, „ő majd elintézi, hogy pénzt kapjak”. Majd panaszkodott, hogy neki nem volt sem pénze, sem protekciója ahhoz, hogy sikeres jelentkezést adjon be, mivel tudomása szerint Hajdu doktor adta ki az orvosi igazolásokat – olyanoknak is, akiknek egészségügyi problémái valójában nem függöttek össze a deportálásuk alatt történetekkel. Szegő erre azt válaszolta, hogy „A maga ügyét is intézte volna, ha jelentkezik.”

Az eddig elhangzottakból az derül ki, hogy mind a NÜÉSZ, mind pedig a Magyar Vöröskereszt munkatársai tisztában voltak azzal, hogy néhány beadvány részben vagy egészében koholt történeteken alapult – tehát S.-né beadványa nem az egyetlen volt –, és a jelentkezési procedúra egyes szereplői bevett és általuk is ismert módon, valószínűleg vesztegetés vagy protekció ellenében segítették tovább a jelentkezőket a vizsgálat fordulóján. Mindez természetesnek hangzik a bizottsági tagok szájából, vagyis jól működő gépezetről lehetett szó. A fentiek tükrében gyorsabban haladhatott, illetve könnyebben ment át a különböző szűrőkön is azoknak az ügyintézésre, akik politikailag kedvezőbb helyzetben voltak, vagy épp tudták, kit kell megvesztegetni.

A bizottsági ülés a két asszony szembesítésével folytatódott. A leírásból szinte süt a feszültség; a bizottsági tagok békítési kísérletei ellenére is elképzelhető, milyen hangulat uralkodhatott a teremben. Miután Szegő elismételte F.-né állításait, megkérdezte S.-nét:

„Szegő: Létezik-e, hogy Ön távol lehetett a K.-lányoktól [F.-nétől és testvéreitől] hosszabb időn keresztül?

⁵⁵⁷ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája, jegyzőkönyv.

⁵⁵⁸ Parschnitz (ma Parici, Csehország) Gross-Rosen egyik altáborra volt, ahol kimondottan csak nőket dolgoztattak. 1944 őszén a munkások többsége az Auschwitzot megjárt magyar nők közül került ki. Kádár – Vági: *Táborok könyve*, 278–279.

S.-né: Létezik.

F.-né: Öt percig sem volt távol tőlünk.

Szegő: Tehát ki emlékezik jól?

F.-né: Hozhatok akár öt tanút is, aki bizonyítja, hogy 5 percre sem volt távol tőlünk.

S.-né: Én is tudok tanút hozni.

Szegő: A családi vonatkozású nézeteltéréseiket ebbe az ügybe nem kellene belevinni.

S.-né: Irigykedik.”⁵⁵⁹

A párbeszéd bemutatja, mennyit ért a tanúk szava az ilyen helyzetekben – hiszen minden érdekelt nyilvánvalóan olyan tanút vitt, aki bizonyította az állítását, és ez nem csak erre az egyetlen ügyre igaz. Másrészt a két nő viselkedése példázza, mennyire számított egy-egy állítás esetében az érzelmi megalapozottság, hisz mindketten az ellenkezőjét állították annak, amit a másik mondott, és nyilvánvalóan csak egyiküknek lehetett igaza.

A bizottság tagjai mindazonáltal logikus érvekkel és a felek lelkére beszélésével kísérelték meg feloldani a nézeteltérést. Itt érdemes kiemelni Szegő érvelését: „Mi, akik a deportálást végigcsináltuk, mi tudjuk, hogy az mit jelent és azokat a szerencsétleneket, akik azt végigélték, mind kártalanítani kellene. Ezt az ügyet vizsgálva pedig, S.-né egészségi ártalma kimutatható. Ha az, mint F.-né mondja, nincs is kapcsolatban a kísérlettel, hanem S.-né talán ügyesebb vagy merészebb volt, és ebből kifolyólag esetleg mégis kapna pénzt, kit hoz ezzel hátrányos helyzetbe, kit károsít meg? A német államot. Ki fizessen F.-nének? S.-né is egy felhívást olvasott és annak alapján jelentkezett, F.-né is jelentkezhetett volna. Kielégíti, ha S.-né visszavonja az igényét?”⁵⁶⁰ E részletből kiderül, hogy a vizsgálóbizottság tagjai maguk is holokauszt túlélők voltak, ami miatt egyrészt empátiával fordultak a jóvátételi igényt beadók felé, másrészt pedig, mivel maguk is megtapasztalták a náci táborokat, így háttértudásuk sokat segített abban, hogy megfelelő döntéseket hozzanak. Szegő András megjegyzése, hogy minden túlélő megérdemelné a kártalanítást, elárulja, miért nézték el több beadvány egyértelműen hamis voltát. Ezt egyébként alátámasztja az is, amit S.-né jelentkezésével kapcsolatban megállapított.

Mielőtt elbocsátották az ülésről, F.-né megismételte véleményét, hogy az lenne az igazságos eljárás, ha elosztanák a pénzt, majd a bizottság ígérete után, hogy értesítik a döntésről, eltávozott. S.-néval ezután a következő párbeszéd zajlott le:

⁵⁵⁹ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája, jegyzőkönyv.

⁵⁶⁰ Uo.

„Szegő: Én hajlandó vagyok ennek az asszonynak igazat adni. Meg kellett volna velük beszélnie a dolgot.

S.-né: Már mondtam, hogy én az ő hűgával annak idején megbeszéltem.

Szegő: [...] Meg kell mondanom, hogy nagyon nehéz helyzetben vagyunk. Feltétlenül kéri a bizottságot, hogy képviselje az ügyét? Meg van győződve arról, hogy Ön igazságos ügyet képvisel?

S.-né: Igen. [...]

Szegő: Ha az ügyet továbbvisszük, F.-né részéről további kiszámíthatatlan lépésekkel kell számolnunk.”⁵⁶¹

Maguk a bizottsági tagok – a jóvátételt intéző szervezetek munkatársai – mondták ki, hogy az igénylőnek „meg kellett volna beszélnie” jelentkezését a rokonaival, hiszen a jóvátételi összeg igen nagy volt, és ez, amint a fenti esetből is kitűnik, féltékenységre, irigységre adott okot, valamint könnyen vezethetett családi vitákhoz, szakításhoz. A bizottsági ülés jegyzőkönyve és a két nő szembesítése hűen tükrözi, milyen nehézségekkel kellett számolniuk a jóvátételre jelentkezőknek: környezetükben sokaknak szemet szúrhatott, hogy hirtelen módosabbakká váltak, és a pénzösszeg nemcsak a rokonokban és barátokban ébreszthetett féltékenységet. Ugyanúgy könnyen antiszemitizmushoz vezethetett azon nemzsidók körében, akik csak annyit láttak ebből, hogy egy-egy túlélő egyszerűen sokkal jobb körülmények között élt.

Az ügygel foglalkozó bizottság 1968. február 6-án ismét összeült, hogy döntést hozzon. A feljegyzésben szerepel, hogy „Bács dr. közölte a bizottsági tagokkal, hogy S. Jenőné m. év december 6-án felkereste és közölte vele, hogy valóban nem történt az ő esetében kísérlet és annakidején E. Magdával (ügye a IV. csoportban elutasításra került) beszéltek meg, hogy jelentkeznek.”⁵⁶² Így tehát a bizottság megegyezett, hogy nem képviselik tovább az ügyét, amiről minden érdekelt felet értesítettek.

Ennek ellenére 1971. november 25-én S. Jenőné levelet kapott a NÜÉSZ-től, amelyben értesítették őt, hogy jóllehet az általa leírt körülmények nem feleltek meg a feltételeknek, amelyeket az NSZK kormánya támasztott az álorvosi kísérleti ügyekben, és így igényét nem lehetett érvényesíteni, „humánus szempontok figyelembevételével” mégis felülvizsgálták az ügyét. Ennek eredményeképp 50.000 forintos segélyösszeget kapott.⁵⁶³

⁵⁶¹ Uo.

⁵⁶² Uo. belső feljegyzés.

⁵⁶³ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200655, S. Jenőné aktája, valamint 4-200348, E. Magda aktája.

S. Jenőné és F. Dezsőné vitás ügyéből több következtetés vonható le a jóvátételi procedúrát illetően. Egyrészt, az intézményi háttérrel kiderült, hogy az ügyeket legalábbis részben holokauszt túlélők intézték, akik valószínűleg a közösen átélt tragédia okán több olyan beadvány útját is egyengették, amelyről maguk is tudták, hogy hamis történeten alapult. A beadványok sorsát azonban nemcsak ez befolyásolta, hanem politikai megfontolások, esetleges megvesztegetés és protekció is. Ez viszont megkérdőjelezi az egész procedura tisztaságát, és felmerül a kérdés, hogy a két szervezet munkatársai milyen alapon döntöttek az egyes beadványokról – mennyiben számított, kiderült-e egyáltalán egy-egy esetben, hogy történt-e valójában kísérlet?

Másrészt a fent ismertetett ügyből kiderült, hogy a jelentkezők családi és szociális háttere bizonyos esetekben szintén befolyásolhatta egy-egy beadvány sorsát. S.-nének sógornője rokonaival – volt barátnőivel – gyűlt meg a baja, azonban az esete alapján szinte biztos, hogy jártak hasonló cipőben más túlélők is, akiknek a vagyonosodása kéretlen barátokat vagy ellenségeket szült. Az pedig, hogy S.-né és E. Magda együtt találták ki, hogy jelentkeznek, sőt még a történeteiket is összeegyeztették, azt mutatja, hogy efféle összejátszás létezett, létezhetett a túlélők körében, és már ekkor is voltak kialakult narratívák, amelyek a történetet hihetővé tették a bizottság szemében.

A vitás ügy megoldása végül lényegében minden érintett félnek kedvezett: F.-né megnyugodhatott abban, hogy S.-né mégsem kapott jóvátételt, S.-né viszont mégiscsak kapott segítyt a NÜÉSZ-től, amely ugyan nem volt akkora, mint az álorvosi kísérletek áldozatainak járó jóvátétel, azonban így is jelentősen hozzájárulhatott anyagi jólétéhez.

8.3. „Néhány hét után ikertestvérem meghalt” – H. Zsuzsa esete

A volt Pest megyei lakosok beadványai közül mindössze egyet adott be olyan személy, akin Auschwitz-Birkenauban azért kísérleteztek, mert iker volt. H. Zsuzsa 1929-ben született ikertestvéreivel, Györggyel együtt Budapesten. A család Újpesten élt. Az édesapa, H. Sándor kárpitósként dolgozott, kis üzemet működtetett az otthonukban, amelynek berendezése 1944-ben mindössze 400 pengőt ért. A családnak nem volt saját ingatlana az édesanya, S. Ilona 1/5 részben, a testvéreivel együtt birtokolt bicskei házában kívül.⁵⁶⁴

⁵⁶⁴ MNL PML VI.101 C/1/B, 1718/1944 és 7531/1944, H. Sándor és H. Sándorné vagyonbevallása.

1944 nyarán a családot deportálták, és a háború végén egyedül Zsuzsa tért vissza. 1962-ben nyújtott be jóvátételi igényt; első levelében így fogalmazott: „Auschwitzba érkezésünkkor – felhívásra – mint ikreket külön állítottak. A cigánylágerbe⁵⁶⁵ vittek bennünket. Itt különböző korosztályú ikerpárokkal voltunk együtt. Odaérkezésünket követően rendszeresen vért vettek tőlünk, injekcióztak és vizsgáltak. Néhány hét után ikertestvérem meghalt.” A fiatal leány egy jóindulatú orvosnak köszönhette megmenekülését: „néhány héttel később a kórház egyik zsidó orvosának – ha jól emlékszem francia volt és dr. Goldsteinnek hívták – segítségével átkerültem a C láger gyermekblokkjába, azzal, hogy a németeknek nem szabad megmondani, hogy iker vagyok és hogy honnan kerültem át.”⁵⁶⁶ A később keletkezett iratokból az is kiderül, hogy az álcázás kedvéért nevét és születési adatait is megváltoztatta: ettől kezdve a Schmilovics Eszter nevet viselte. A megpróbáltatások azonban még nem értek véget: Zsuzsát 1944 szeptemberében átszállították a gross-roseni koncentrációs tábor egyik altáborába, Ober Hohenelbėje,⁵⁶⁷ ahol a Lorenz AG hadiüzemében dolgoztatták a felszabadulásig.

Zsuzsa 1945 nyarán betegen vergődött haza. Ekkor „megállapították, hogy tbc-s és vészes vérszegény vagyok. Hosszú éveken keresztül rendszeres kórházi, illetve orvosi kezelés alatt álltam.” A Magyar Vöröskeresztnél felvett iratokból kiderül, hogy kezdetben távolabbi rokonok gondoskodtak róla, mivel a leány egészségi állapota miatt nem tudott munkába állni. Szanatóriumi kezelésre volt szüksége.

Zsuzsa 1947-ben feleségül ment K. Jánoshoz, ám a családalapítás és Ágnes nevű kislánya megszületése újabb egészségügyi komplikációkkal járt: „1955-ben saját felelősségemre szültem, ezt követően megint majdnem egy évig voltam beteg. A fiatal fejlődő korban szerzett betegségek miatt amellet, hogy ma is a leggondosabb orvosi felügyelet alatt állok, csak nagy megerőltetéssel tudok dolgozni.”⁵⁶⁸ Az 1963-ban felvett kérdőív szerint ekkor Zsuzsa alkalmazottként dolgozott, vegyész mérnök férjével együtt mintegy 5000 forintot kerestek.

Egészségügyi panaszait Zsuzsa kezelőorvosa, dr. Vas Imre igazolta, aki egyben kijelentette azt is, hogy az asszony a háború vége óta folyamatosan kezelés alatt áll a

⁵⁶⁵ Birkenau BIIe táborrésze, ahol a roma foglyok éltek. E táborrészt 1944. augusztus 2-án éjjel számolták fel a nácik, a mintegy 3000 foglyot elgázostották.

⁵⁶⁶ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200582, K. Jánosné jóvátételi beadványa. Valószínűleg itt a tábor BIIb szektoráról van szó, ahol az 1943 ősztől Theresienstadtból átszállított foglyok részére a nácik “családi tábor” létesítettek, amelynek része volt egy gyermekek számára létrehozott blokk is.

⁵⁶⁷ Ma Hořejší Vrchlabí, Csehország területén. Fogolyszámából (61841) kiindulva Zsuzsát az első fogolyszállítmánnyal vitték át ide. Kádár – Vági: *Táborok könyve*, 281.

⁵⁶⁸ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200582, K. Jánosné aktája.

tüdejében kialakult fertőzés és annak következményei miatt, így például légmellkezelésben is részesült. 1964-ben, Zsuzsa jelentkezése után két évvel újabb orvosi igazolást csatoltak az aktájához, amelyből kiderült, hogy akkor igen leromlott állapotban került kórházba. A szakorvos szerint „betegsége azoknak a következménye, amelyeket a deportálásban elszenvedett.”⁵⁶⁹ Állandó panaszai voltak a fáradékonyság, étvágytalanság, ideggyengeség és hőemelkedés, így a történetét rögzítő irat szerint „a kísérlet egész életére aláásta az egészségét.”⁵⁷⁰

H. Zsuzsa élete tehát összeomlott a holokauszt miatt: nemcsak az egész családját veszítette el, lakásukat kifosztották, ő maga az Auschwitzban elvégzett kísérletek miatt hosszú ideig munkaképtelen volt a háború után, egészségügyi gondjai pedig egész életében megmaradtak. Az általa átéltek azonban nem voltak egyediek: Auschwitz-Birkenauban a tábor hírhedt orvosa, Josef Mengele és társai körülbelül 1500 ikerpárt választottak ki a transzportok beérkezésekor, hogy kísérletezzenek rajtuk. Közülük csak 200 fő élte túl a holokausztot.⁵⁷¹

Ezeket az ikerkísérleteket a náci faji ideológia és az eugenika szerves részeként folytatták le. Az orvosok egyrészt arra keresték a választ, hogy miképpen jön létre az ikerterhesség, másrészt azt vizsgálták, hogy az ikerpár egyik felén elvégzett beavatkozások vajon elváltozást okoznak-e a pár másik felének szervezetében is. A végső cél az volt, hogy az ikerszületés titkának megfejtésével növeljék a német szaporodási mutatókat.

Mengele Otmar Verschuer⁵⁷² tanítványa volt, aki e kutatási területek szakértőjének számított, és bátorította Mengelét, sőt, fel is használta Auschwitzban szerzett tapasztalatait és eredményeit. A tábor ideális terepnek bizonyult a kísérletezéshez, hiszen nap mint nap tömegek érkeztek, és köztük mindig akadtak ikerpárok is. A kísérleti alanyokat külön barakkokban tartották, és hol vérvizsgálatokat végeztek rajtuk, hol a szemük színét próbálták megváltoztatni vagy éppen különböző betegségekkel fertőzték meg őket.⁵⁷³ Azokat, akik

⁵⁶⁹ Uo. Orvosi igazolás, 1963. máj. 2.

⁵⁷⁰ Uo. Esetleírás, 1963. jún. 4.

⁵⁷¹ Paul Weindling: *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments: Science and Suffering in the Holocaust*. London–New York: Bloomsbury, 2015. 159. Talán a leghíresebb magyar ikerpár Mózes Miriam és Éva, akik mindketten túléltek a holokausztot. Éva később megírta emlékiratait: Eva Mozes Kor: *Surviving the Angel of Death – The True Story of a Mengele Twin in Auschwitz*. Indianapolis: Tanglewood, 2012.

⁵⁷² Verschuer működésével kapcsolatban lásd: Eric Ehrenreich: Otmar von Verschuer and the “Scientific” Legitimization of Nazi Anti-Jewish Policy. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21 (2007), no. 1, 55–72.

⁵⁷³ Erről lásd: Weindling: *Victims and Survivors*, 161–163.

belehaltak a kísérletekbe, felboncolták, hogy megvizsgálják belső szerveiket; az eredményekről pontos feljegyzéseket vezettek.⁵⁷⁴

H. Zsuzsa szerencsésen túlélte az embertelen kísérleteket, azoknak nyomai azonban nem múltak el nyomtalanul: sok más társához hasonlóan ő is egészségügyi problémákkal küzdött. Természetes lett volna, hogy jóvátételben részesül emiatt, azonban a beadványa félúton elakadt. 1971-ben Zsuzsa újabb levelet küldött a Vöröskeresztnek. Ebben kifejtette, hogy bár annak idején behívták, majd beszerezte a megfelelő iratokat, kitöltötte a kérdőívet is és az ügyet folyamatba tették, a kimenetelről nem kapott tájékoztatást. Az NSZK-val történt új megállapodás értelmében azonban ismét jelentkezett, hogy megkezdett ügyét folytassák.

A NÜÉSZ 1971 novemberében tájékoztatta, hogy az első kérelmet elutasították, azonban ezúttal tőlük kap 50.000 forint segélyt.⁵⁷⁵ Nem derül ki a NÜÉSZ leveléből, hogy mi volt a probléma az eredeti beadvánnyal, így azonban H. Zsuzsa majdnem tíz évvel azután juthatott csak hozzá a jogos kompenzációhoz, hogy első jelentkezését beadta – holott időközben minden bizonnyal jól jött volna ez a pénz az egészségügyi problémái kezeléséhez.

8.4 „Kártalanítási határozat halott károsultra vonatkozólag” – Totisz Pálné jóvátételi kérelme

Totisz Pálné született Krausz Erzsébet (sz. 1909) 1957 szeptemberében adta be kérelmét az általános jóvátételi program keretében. A kérdőívén szereplő adatok szerint ekkor Budapesten élt, elvált volt, és egy pékségben dolgozott eladóként. A háború előtt Pestszenterzsébeten lakott, s Kistarcsára internálták, majd onnét Auschwitzba deportálták. A vele történekről jóval bővebben is beszámolt a háború után, a DEGOB által felvett jegyzőkönyvében: eszerint 1944. március 20-án egy rendőr szállította le a villamosról. A megszállás után a magyar és a német hatóságok több ezer zsidót tartóztattak le és gyűjtöttek össze a pályaudvarokon, villamosmegállóknban ilyen „Einzelaktionen”⁵⁷⁶ keretében. Totisznét az igazoltatás után a kistarcsai internálótáborba vitték. E tábor foglyai közül került

⁵⁷⁴ Mengele talán leghíresebb segítője dr. Nyiszli Miklós, egy magyar zsidó fogoly volt. Nyiszli emlékiratában részletesen beszámolt a különböző kísérletekről és Mengele kutatói hozzáállásáról. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Budapest: Magvető, 2018.

⁵⁷⁵ MNL OL XIX-L-20-o, 4-200582, K. Jánosné és a NÜÉSZ levélváltása, 1971. nov. 25.

⁵⁷⁶ Egyedi akciók.

ki az első deportáltak csoportja: április 28-án, jóval a tömeges deportálások megkezdése előtt egy 1800 fős transzport indult Auschwitzba;⁵⁷⁷ Totisz Pálné is köztük volt.

„Megérkezésünk utáni napon, éjjel 2 órakor kivittek munkára,” emlékezett vissza. „Mi raktuk le a vasúti síneket Auschwitz és Birkenau között, azon az úton, ahol mi begyalogoltunk, hogy a többi transzport már egyenesen ide futhasson be. [...] A munka nagyon nehéz volt, a munkaidő rettenetesen hosszú és az elbánás nagyon rossz. Ütöttek-verték, hajszoltak. Lehetett bármilyen idő, nem számított, nekünk dolgozni kellett, vékony rongyainkban, amiket ruháink helyett adtak, ehetetlen étel mellett.” Később Totisznét a szövödébe osztották be, ahol szintén rossz ellátás mellett kellett rabszolgamunkát végeznie, végül egy olyan kommandóba került, amellyel a Visztula partján dolgoztak: „A munka, amit itt végeztünk, teljesen értelmetlen volt, valószínűleg a mi kínzásunkra eszelték ki. A vizet kellett szabályoznunk avval, hogy homokot öntöttünk bele, miközben térdig álltunk a hideg, fagyos vízben.” Totiszné részt vett a krematóriumok lebontásában is, majd a tábor kiürítésekor Bergen-Belsenbe vitték át. „Itt nagy nyomorúság fogadott. Az első két napban még jó volt a koszt, de később jött a marharépa. [...] Mikor az angolok megérkeztek, nem volt már bennünk életerő [...]. Akik életben voltak betegek és egészségesek, mind kórházba kerültünk, ahol feltápláltak és a lehető legjobb ápolásban részesítettek.”⁵⁷⁸ Totisz Pálné 1945 novemberében érkezett haza Magyarországra.

Jóvátételi beadványa szerint Totiszné többféle betegséggel küszködött a táborban töltött idő alatt és után. Eskühelyetti nyilatkozatában részletezte, hogy milyen javakat vettek el tőle Auschwitzban: egy karórát, a jegygyűrűjét, az arany nyakláncát és egy rubinköves gyűrűt.⁵⁷⁹ Elmondása szerint férje cipészüzemét és raktárát, valamint egyszobás házukat a távollétükben kirabolták: mintegy 53.000 forint értékű bútort, ruhákat, konyhai felszerelést, üveg- és porcelánneműeket, valamint ékszereket tulajdonítottak el. Korábban nem nyújtott be kártalanítási igényt, és nem is kapott kárpótlást az államtól.⁵⁸⁰ A jelentkezéséhez csatolt jegyzőkönyv képet ad a családdal történekről is: Totisz Sándor és Tibor, az asszony kiskorú

⁵⁷⁷ Lásd: Randolph L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry*. 1. köt. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1963. 363; 150. dokumentum

⁵⁷⁸ 3493. DEGOB-jegyzőkönyv.

⁵⁷⁹ Figyelembe véve a magyarországi zsidók kifosztásának mértékét és alaposságát már az országhatáron belül a gettókban és gyűjtőtáborokban, illetve hogy a deportáló vonatokat kísérő csendőrök az utolsó pillanatig értékeket követeltek, zsaroltak ki a zsidóktól gyakran élelemért vagy vízért cserébe, feltételezhető, hogy e javakat Totiszné már korábban elvesztette. A jóvátételre jelentkezők azonban igyekeztek minden nagyobb érték eltulajdonítását a náci rovására írni, hiszen ez jelentett jogalapot a jóvátételre.

⁵⁸⁰ MNL OL XIX-L-20-o, 20544, Totisz Pálné jóvátételi beadványa. A családtól sajnos nem maradt fenn vagonbevallás 1944-ből, ami alapján ellenőrizni lehetne ezt az összeget.

gyermekei odavesztek; férje címét pedig nem tudta, tehát nem tartották a kapcsolatot, sőt, időközben elváltak, és mindketten újraházasodtak.⁵⁸¹

1975-ben a NÜÉSZ munkatársai nyilatkozatokat vettek fel a majdnem húsz évvel korábban elindított jóvátételi kérelem ügyében, hogy az időközben meghozott kártalanítási határozat értelmében meghatározzák a kedvezményezettek személyét. A nyilatkozatok Totisz Tiborra és Sándorra, valamint Totisz Pálra és volt feleségére vonatkoznak: utóbbiak mindketten 1970-ben hunytak el, két hónap különbséggel. Az itt szereplő adatok szerint Totisz Pálné utolsó foglalkozása takarítónő volt.

A Totisz Sándorra és Tiborra vonatkozó, 1975. július 30-án, illetve augusztus 13-án meghozott kártalanítási határozatokban megállapították, hogy az eredeti károsult (Totisz Pálné) elismerhető, mert a megszabott határidő előtt jelentette be igényét, közvetlen rokona volt az elhunytaknak, és az üldöztetés során elvesztette vagyontárgyait. Így mindkét fiú esetében 6500 forintos összeget állapítottak meg. Az igényjogosultak: Krausz Cecília, Lázár Jenő, Lázár Emília, Deutsch Edit, valamint Totisz Pál második felesége, Juhász Ilona. Ezeken túl, mivel Totisz Pálné, az eredeti bejelentő időközben elhunyt, kártalanítási határozatot hoztak „halott károsultra vonatkozólag”: utána is 6500 forintos kártalanítási összeg illette meg a kedvezményezetteket: ugyanazokat, mint Totisz Sándor és Tibor esetében, Juhász Ilona kivételével.⁵⁸² A megállapított részesedés szerint végül Krausz Cecília és Deutsch Edit fejenként 4332 forintot kapott, Lázár Jenő és Lázár Emília 2168–2168 forintot, míg Juhász Ilona 6500 forintot.⁵⁸³

Totisz Pálné beadványa több szempontból is tanulságos. Egyrészt a dokumentumok pontos képet adnak a jóvátételi folyamat politikai–diplomáciai aspektusáról: Totiszné 1957-ben jelentkezett jóvátételért; azután hosszú ideig semmi nem történt az ügyében. Az áttörés csak az 1970-es években jött, amikor az NSZK és Magyarország között megállapodás született. Így majd’ két évtizeddel az eredeti beadvány megírása után a NÜÉSZ végre átutalhatta a jóvátételi összegeket.

Másrészt Totiszné ügye iskolapéldája annak, amire Yael Danieli is felhívja a figyelmet tanulmányában: az elhúzódó bürokratikus procedúra alatt sok túlélő meghalt, így őket már

⁵⁸¹ Uo. Jegyzőkönyv, 1962. május 2.

⁵⁸² Uo. kártalanítási határozatok, 1975. július 30., augusztus 13.

⁵⁸³ Sajnos a kérelemhez csatolt iratokból nem derül ki, milyen rokoni viszonyban álltak egymással az igényjogosultak és Totiszné. Totisz Pál szintén mellékelte halotti anyakönyvében szerepel második felesége neve, ő az egyetlen, akit ily módon be lehet azonosítani. Totisz Pálné leánykori neve Krausz Erzsébet volt, ez alapján, valamint azért is, mert az utána járó jóvátételből Juhász Ilona kivételével ugyanazok a személyek részesedtek, mint a gyermekekért kapható jóvátételből, feltételezhető, hogy mindannyian Totisz Pálné rokonai voltak.

nem lehetett kompenzálni.⁵⁸⁴ Totiszné odaveszett gyermekei miatt nyújtotta be igényét, és igencsak rászorult volna a jóvátételi összegre; a halálával azonban az igény semmissé lett – helyette a rokonai kapták meg a jóvátételt. Ironikus módon a legnagyobb pénzüsszeget volt férje jogán épp Totisz Pál második felesége kapta, akinek sem az eredeti bejelentőhöz, sem pedig az elhalt gyermekekhez nem volt köze. Ezzel szemben Totisz Pálné rokonai, akik maguk is holokausztúlélők voltak, jóval kisebb összegeket kaptak.

Végezetül a jóvátétel összetettségére is példa ez az ügy: habár a beadványban több ízben hangsúlyozták, hogy Totiszné milyen javakat és mekkora értékben veszített el a holokauszt során, végül nem annyira ez, hanem inkább két gyermekének halála jelentett alapot a jóvátételre. A kártalanítási határozatban szereplő felsorolásban az igényjogosultak a két gyermek „örököseiként” szerepeltek, jóllehet a gyermekeknek nem voltak jelentős anyagi javaik. Alátámasztja e feltevést az is, hogy Totisz Pálné után ugyanakkora összeget osztott szét a NÜÉSZ, mint a gyermekei után.

8.5 „Munkámért nem kaptam fizetést” – Perlusz Ferenc jóvátételi ügye

Özvegy Perlusz Jenőné sz. Heller Ilona Szentendrén élt; saját családi házában kívül a birtokába tartozott egy kis telek, 200 pengőnyi értékpapír, valamint két kerékpár 600 pengő értékben. 1944-es vagyonbevallásán kiskorú Perlusz Ferenc és Livia gyámjaként szerepelt.⁵⁸⁵

A gettósítás során a szentendrei zsidókat a város területén belül koncentrálták, majd június végén a monori gyűjtőtáborba és onnét Auschwitzba vitték.⁵⁸⁶ Perlusz Jenőné így 45 évesen a holokauszt áldozata lett. Fia, Ferenc 1942-ben vonult be munkaszolgálatra, túlélte a megpróbáltatásokat, majd a háború végén két bajtársával együtt tett tanúvallomást a DEGOB-nak. Perlusz Ferenc 21 éves volt, amikor a Máramarosi-havasokban megkezdte szolgálatát: drótakadályokat kellett építeniük. Egy hónap múlva „kivittek Oroszországba. Mindig a tűzvonalba vittek minket és a legelső sorban dolgoztattak. Az 1943. 01. havi nagy orosz áttörésnél a keret és a századparancsnok megszökött és bennünket ott hagyott. Három hónapig gyalogoltunk, teljesen szétszéledve. Rettgettünk attól, hogy magyar honvédekkel

⁵⁸⁴ Danieli: *Massive Trauma and the Healing Role of Reparative Justice*, 57.

⁵⁸⁵ MNL PML VI.101 C/1/B, 5557/1944, Perlusz Jenőné vagyonbevallása, 1944. április 29.

⁵⁸⁶ Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* 2. köt., 880. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint ekkor 206 izraelita és 43 áttért zsidó élt Szentendrén, a 9600 fős település lakosságának 2,5%-át tették ki. Kepecs (szerk.): *A zsidó népesség száma*, 232–233.

találkozunk. Ezek lehúzták a ruhát a munkaszolgálatos zsidókról és minden ok nélkül beléjük lóttek. [...] Ha szállást találtunk valahol és bejött egy magyar honvéd, éjnek idején kikergetett az udvarra, –30 fokos hidegben, mert nem akart zsidóval egy fedél alatt aludni.” Később a munkaszolgálatosoknak egy elosztóhelyen további nehézségeik is akadtak: „nagyon éhezünk. Itt mindenki átesett a tífuszon. Sokan haltak meg tífuszban és végelgyengülésben.” A századot Mohácson dolgoztatták, végül 1944 februárjában térhettek haza.⁵⁸⁷

Bajtársai nem sokkal később Kőszegre kerültek, mivel azonban a jegyzőkönyvet hárman diktálták, nehéz meghatározni, hogy Perlusz Ferenc útja hol vált el az övéktől. Csak a jóvátételi beadványából derül ki, hogy 1944 végén Auschwitzba deportálták, ahol a monowitzi táborrészben, a Buna-gyárban kellett dolgoznia.⁵⁸⁸ Auschwitzból később Mauthausenbe szállították át, itt pedig – a foglyok többségéhez hasonlóan – a kőfejtőben kellett robotolnia.⁵⁸⁹ 1945 májusában megérte a felszabadulást, azonban a kényszermunka során szívbetegséget és reumát szerzett.

Perlusz a kérdőívében hangsúlyozta, hogy a táborokban „munkámért nem kaptam fizetést”, továbbá azt is, hogy személyi tulajdonában mintegy 50.000 forintnyi kár esett: az SS elkobozta a ruháit, bőrkabátját, aranyóráját, pecsétgyűrűjét, nyakláncát, cigarettatárcáját és a nála lévő pénzt. Hazatérte után családi háromszobás lakásukat is kifosztva találta. Bevallása szerint a szülei „tehetős emberek voltak”, a lakásban perzsaszőnyeget, ezüst evőeszközöket, porcelán étkészletet és értékes festményeket tartottak.⁵⁹⁰ Ezek az értékek ugyan nem szerepeltek Perluszné 1944-es vagyonbevallásában, azonban az üldöztetés kezdetén igen sok zsidó bízta a vagyontárgyait megbízható nemzsidó szomszédokra, barátokra. Az viszont már gyanakvásra ad okot, hogy a kérdőívből kiderül: Perlusz Ferenc vízvezeték szerelőként dolgozott a munkaszolgálat előtt. Bármennyire is jól kereshetett, kétséges, hogy a fizetéséből olyan luxuscikket engedhetett volna meg magának, mint az arany cigarettatárca. Valószínűleg sem ő, sem a családja nem volt annyira tehetős, ahogyan állította; ezt alátámasztja az is, hogy Perluszné vagyonbevallásában azt írta: 15.000 pengős

⁵⁸⁷ 2554. DEGOB-jegyzőkönyv, Perlusz Ferenc, Redlich Sándor, Kesselmann Andor.

⁵⁸⁸ Az IG Farben nevű vegyipari óriásvállalat 1941-ben építette ki gyárát az Auschwitztól 6 kilométerre fekvő Monowitzban. Nevét (Buna) az itt készített műgumiról kapta. Az SS-szel történt megállapodás szerint a cég olcsó munkaerőként dolgoztathatta a koncentrációs tábor foglyait, köztük több ezer magyar zsidót. Kádár – Vági: *Táborok könyve*, 60–61.

⁵⁸⁹ Mauthausen a mai Ausztria területén található. A tábor a gránitbánya tette hírhedtté, ahol a foglyoknak az ún. Halállépcsőn kellett felcipelniük a kibányászott kőtömböket. A kápók és az SS-ek brutális bánásmódja, a kemény fizikai munka és a szelekciók miatt mintegy 80.000 ember vesztette életét a táborban. Uo. 313–315.

⁵⁹⁰ MNL OL XIX-L-20-o, 20305, Perlusz Ferenc jóvátételi bejelentése, kérdőív, 1957. szeptember 28. és jegyzőkönyv, 1962. április 5.

tartozása van Heller László felé.⁵⁹¹ E füllentés magyarázata igen egyszerű: a NÜÉSZ munkatársai, illetve az igénylő Perlusz Ferenc is azt remélték, hogy minél nagyobb összeget írnak a kérdőívre, annál bőkezűbb jóvátétel érkezik majd az NSZK-ból.⁵⁹²

A beadványból fény derül arra, hogy Perlusz 1957 júliusában az IG Farbennél is jelentkezett jóvátételért.⁵⁹³ Ennek eredményéről azonban nem tett említést – valószínű, hogy még nem is született döntés akkor, amikor e második jelentkezést beadta.

Perlusz Ferenc tehát a holokauszt során elveszítette édesanyját, ő maga két évig végzett munkaszolgálatot megalázó, emberpróbáló körülmények között, rabszolgamunkás volt két különböző koncentrációs táborban, továbbá vagyona jó részétől is megfosztották. A háború után új életet kezdett: technikusként dolgozott, megházasodott, és beadványa szerint már két kisgyermek (2 és 8 éves) volt.

Az ügyében 1971-ben született kártalanítási határozat szerint igénye elismerhető volt, mivel a határidőn belül tett bejelentést, korábban deportálták és vagyonát ez idő alatt veszítette el. Ennek értelmében 1972-ben, illetve 1974-ben egyszer 13.000, majd 7500 forintos jóvátételt kapott. A Perlusz Ferenc ügyében hozott döntés annyiban különbözik a Totisz-családétól, hogy előbbi csak a saját nevében jelentett be kárigényt, nem pedig elhunyt édesanyja miatt. Így végül saját jogán, az általa elszenvedett veszteségek miatt kapta meg a pénzeszegeket.⁵⁹⁴

8.6 Összefoglalás

A magyarországi kártalanítás és kárpótlás már említett hiányosságai miatt a legtöbb túlélő a szocializmus időszakára lemondott a magyar állam segítségéről. Az 1960–1970-es években Nyugat-Németországból érkező jóvátétel a túlélők életébe olyan anyagi könnyebbséget

⁵⁹¹ MNL PML VI.101 C/1/B, 5557/1944, Perlusz Jenőné vagyonbevallása.

⁵⁹² Ugyanerről a gyakorlatról írt a cigány túlélők beadványai kapcsán Karsai László: *Karsai: A cigánykérdés Magyarországon*, 137.

⁵⁹³ Az IG Farben és a Claims Conference közötti egyeztetések 1953-ban kezdődtek, és 1957. február 6-án született megegyezés arról, hogy a cég kompenzálja azokat, akik korábban rabszolgamunkát végeztek az üzemeiben. A jelentkezés határideje 1958. február 28. volt. Bővebben lásd: Katharina Stengel: *Competition for Scant Funds – Jewish, Polish, and Communist Prisoners of Auschwitz in the Negotiations for the Wollheim Agreement*.

http://www.wollheim-memorial.de/files/1064/original/pdf_Katharina_Stengel_Competition_for_Scant_Funds_Jewish_Polish_and_Communist_Prisoners_of_Auschwitz_in_the_Negotiations_for_the_Wollheim_Agreement.pdf (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 5.).

⁵⁹⁴ MNL OL XIX-L-20-o, 20305, Perlusz Ferenc jóvátételi bejelentése, nyugták.

hozott, amelyre valójában már a háború után szükségük lett volna; egyúttal, bár hosszú egyeztetések révén és korlátozott mértékben, de az NSZK megkísérelt hozzájárulni a náci rezsim által megkárosított emberek jóllétéhez, és ezzel feloldani a traumát, amit a holokauszt okozott. A különböző jóvátételi programok révén elnyerhető járadékok lehetővé tették, hogy az igényjogosultak korábban általuk elérhetetlen gyógykezelésekben részesüljenek, esetleg külföldre utazzanak vagy épp jobb életkörülményeket biztosítsanak saját maguknak és a családjuknak. Fennmaradt beadványaik mikrotörténeti elemzése megvilágítja nemcsak a zsidóüldözés hosszútávú következményeit, hanem azt is, hogy a túlélők milyen stratégiákat alkalmaztak a siker érdekében és hogyan zajlott le egy-egy jóvátételi procedúra.

E fejezetben az álorvosi kísérletek áldozatainak járó és az általános jóvátételre beadott kérvényeket elemeztem. Előbbire főleg olyan nők jelentkeztek, akiket sterilizáltak a táborokban. A sterilizálás és az abból fakadó egészségügyi problémák hatással voltak a túlélők magánéletére, mivel nem lehetett gyermekük, vagy csak orvosi beavatkozások, illetve terápia után. Esélyük egy egészséges párkapcsolatra vagy házasságra jelentősen romlott, különösen abban az esetben, ha a kísérletek miatt a szexuális élet fájdalommal is járt. Ez érzelmileg is nehéz helyzetbe hozta őket. Az egészségügyi problémák megakadályozták, hogy újrakezdjék a munkát, így az anyagi helyzetüket befolyásolták. E két tényező beszűkítette a túlélők mozgásterét. A kísérletek továbbá pszichológiailag is károsak voltak, mivel az áldozatoknak a terápiák és kórházi kezeléseik alatt újra és újra el kellett mesélniük a történetüket, így nehezebben lendültek túl rajta.

Azok a jelentkezők, akiknél orvosok igazolták, hogy létező egészségügyi problémáik vannak, valamint más jellegű bizonyítékok is alátámasztották a történetüket, megkapták a jóvátételt. Ehhez természetesen az is hozzásegítette őket, ha életük idevágó eseményeit úgy interpretálták, hogy kapcsolatba hozták az álorvosi kísérletek következményeivel – akkor is, ha valójában nem volt szoros kapcsolat a kettő között. Ezt a mozgásteret ki is használták páran, hogy jogosulatlanul jussanak hozzá a segélyhez. Ennek indítéka az volt, hogy mivel korábban nem kaptak kárpótlást, úgy érezték, szenvedéseikért megérdemlik a jóvátételt, még akkor is, ha valójában sosem kísérleteztek rajtuk. Néhányan orvosokat fizettek le, protekciót vagy politikai befolyásukat latba vetve igyekeztek meggyőzni a NÜÉSZ és a Vörös kereszt munkatársait, hogy jogosultak a jóvátételre. A két szervezeten belül pedig bevetté vált az ilyen jellegű beadványok elfogadása és továbbjuttatása a nemzetközi bizottság elé.

Az álorvosi kísérletek áldozatainak járó jóvátétel érthető módon kívánatos volt, mivel nagy összegről volt szó. Hasonlóképp az általános jóvátétel is jelentősen hozzájárulhatott egy-egy egyén vagy család bevételeihez. Jóllehet tanúvallomások híján az erre beadott igénylőlapok jóval kevesebbet árulnak el a túlélők háború utáni életéről, mint az álorvosi kísérletek elszenvedőinek jelentkezései, azért így is kitűnik belőlük, hogy a túlélők hasonló stratégiákat alkalmaztak: az őket ért anyagi veszteségeket eltúlozták, és igyekeztek minden olyan kárt felsorolni, ami nyomatékosíthatta az igényüket.

A beadványok így kiemelik a jóvátételi program visszásságait: egyrészt a túlélők gyakran kényszerítve érezték magukat, hogy ne az igazat állítsák annak érdekében, hogy megkaphassák az őket megillető összeget. Ebbe a helyzetbe a program természete hozta őket. Másrészt a hosszan elhúzódó politikai, diplomáciai egyeztetés alatt sok túlélő elhunyt, így a rajtuk esett igazságtalanság és az elszenvedett károk jóvátétel nélkül maradtak. Mindazonáltal a jóvátétellel az NSZK igyekezett szimbolikus bocsánatkérésben részesíteni a holokauszt áldozatait: habár ez a fajta restitúció előrelépést jelentett azon a hosszú, rögös úton, ami az összetettebb jóvátételi formákhoz vezetett, azonban, ahogy V. Magda megállapította, a holokauszt után a túlélők élete már sosem lett ugyanolyan, mint annak előtte.

9. Kitekintés térben és időben

Michael Bazylar, a holokauszt túlélők jóvátételének eminens kutatója három fő periódusra osztja a háború utáni évtizedeket a kárpótlási és jóvátételi folyamatok tekintetében: 1. közvetlen a háború utáni évek, amikor a túlélők elkobzott javainak visszaszolgáltatása volt a kulcsmotívum, 2. 1949-ben a három nyugati övezetből létrehozták a Német Szövetségi Köztársaságot – ettől kezdve az Izraellel és a Claims Conference-szel folytatott jóvátételi tárgyalások kerültek a középpontba, 3. az 1990-es évek, amikor az USA-ban élő túlélők nemzetközi visszhangot kiváltó jóvátételi pereket indítottak.⁵⁹⁵

Ez a periodizáció igaz lehet Nyugat-Európára, a szovjet blokk államaiban azonban máshol húzhatók meg az időhatárok: a háború utáni években először valóban a tárgyi javakra fókuszáltak a kormányok, a teljes körű kártalanítást – amennyiben az egyáltalán felmerült – a kommunista hatalomátvétel a legtöbb helyen megghiúsította. Ettől kezdve mintegy negyven évig hallgatás övezte a zsidóságnak kijáró kárpótlás és jóvátétel kérdését. Míg a nyugati országokban megindult egy folyamat, amelynek során a holokausztért vállalt felelősség a túlélőknek nyújtott szociális gondoskodásban, rehabilitációban, megemlékezésben nyilvánult meg, keleten a Szovjetunió antifasiszta narratívája a „kapitalista nyugattól” való elhatárolódás jegyében jelentősen torzította a csatlós államok társadalmi felelősségét az üldöztetésben – így az sem merült fel, hogy azoknak kárpótlást és jóvátételt kéne juttatniuk a túlélőknek. Ez csak a Szovjetunió összeomlásával és a rendszerváltással változott meg – így a Bazylar által kijelölt 1990-es időhatár más okból kifolyólag volt meghatározó a keleti blokk országában. A vasfüggöny lehullásával együtt megindulhattak a tárgyalások, a párbeszéd a túlélők kárpótlásáról – amit mind az immár újraegyesült Németországtól, mind pedig a saját országuktól kaptak.

E kitekintő fejezetek azt vizsgálják, milyen szerepet vállalt a fő felelős Németország (az NSZK, az NDK, majd az egyesült ország) a túlélők jóvátételében, mivel az intézkedései hatással voltak a magyar zsidók életére is. Ezenkívül szó esik a rendszerváltás utáni magyarországi fejleményekre: milyen jóvátételi programot hoztak létre a magyar kormányok, ezek mennyiben kielégítőek, mi változott és mi nem a szocializmus éveihez képest.

⁵⁹⁵ Michael Bazylar: *Holocaust, Genocide and the Law – A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*. New York: Oxford University Press, 2016. 155.

9.1 Németország és a jóvátétel

Mint a holokauszt okozójának és legfőbb elkövetőjének, Németországnak vállalnia kellett a felelősséget a történelemért. A történelmi helyzetből adódóan – a négy megszállási övezet létrehozása, majd a hidegháború kibontakozásával párhuzamosan a két német állam megalakulása – nemzetközi szinten a Német Szövetségi Köztársaság vett részt aktívan a zsidóság jóvátételében, míg a Német Demokratikus Köztársaság elutasította a felelősségvállalást. A szövetséges hatalmak kezdettől fogva presszionálták, hogy az ország szolgálta vissza a zsidóktól elkobzott javakat, ennek érdekében különböző intézkedéseket tettek: az Egyesült Államok katonai kormányzata 1948 májusában például felhatalmazta a Jewish Restitution Successor Organization-t,⁵⁹⁶ hogy kutassa fel az amerikai zónában található örökös nélkül maradt zsidó javakat.⁵⁹⁷

Az NSZK-ban 1953-ig tartományi jogszabályok léteztek a kárrendezésre, ezeket kísérelte meg egységesíteni a *Bundesentschädigungs-Ergänzungsgesetz* (szövetségi kárpótlási kiegészítő törvény), majd 1956-tól a *Bundesentschädigungsgesetz* (szövetségi kárpótlási törvény, BEG). E törvények azonban igen szűk körét fedték le az üldözötteknek: csupán a faji, vallási és politikai okokból kifolyólag üldözöttek kaphattak kárpótlást, jóvátételt; külföldiek közül pedig csak azok, akik 1952. december 31. előtt az NSZK területén éltek. További feltétele volt a német jóvátételnek, hogy az NSZK diplomáciai kapcsolatban álljon az adott országgal, amelynek állampolgárai kérelmezték.⁵⁹⁸

A BEG hatálya alá tartozó jogosultak körét a nyugat-német kormány 1965-ben bővítette ki azokra, akik 1953. január 1. után vándoroltak be,⁵⁹⁹ a jóvátételi eljárások jogvesztési határidejét pedig 1969-re tolt ki. Ekkortól kezdve a jogosultak minden megsértett emberi jogukért külön jóvátételt kaptak. A legtöbb kárt egyszeri kifizetéssel igyekeztek jóvátenni, azonban az élet elvesztéséért életjáradék járt, az egészségromlásért kapható járadékot pedig a munkaképtelenség mértékéhez igazították. Visszafizették a nácizmus alatt a zsidókra kirótt különadókat, az üldöztetés idejét pedig a nyugdíjbiztosításban is figyelembe vették.⁶⁰⁰ A

⁵⁹⁶ A Jewish Restitution Successor Organization-t 1948-ban alapította 13 nemzetközi zsidó szervezet, hogy a Németország amerikai megszállási zónájában található örökös nélkül maradt magán és közösségi javakat felkutassa, megszerezze, majd a menekülteket és rászoruló túlélőket segítse ebből.

⁵⁹⁷ Bazylar: *Holocaust, Genocide and the Law*, 156.

⁵⁹⁸ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 387.

⁵⁹⁹ Roth: *Indemnification of Hungarian Victims*, 745.

⁶⁰⁰ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 387–388.

BEG határidejének lejárta után az NSZK három alapot hozott létre annak érdekében, hogy havi járadékot biztosítson az arra rászoruló kérelmezőknek. Az alapokból a nyugati országokban élő rászoruló jogosultaknak, a szekuláris zsidóknak, illetve a nem zsidó, faji alapon üldözötteknek nyújtottak támogatást.⁶⁰¹

A kártalanításról és kárpótlásról az 1957-es *Bundesrückerstattungsgesetz* (szövetségi visszaszolgáltatási törvény, BRÜG) gondoskodott, amely szabályozta az ingatlanok, vállalatok, üzletek visszaszolgáltatását. Mivel Németországban a zsidó vagyon java nem az állam tulajdonába került, hanem náci párttagokhoz, így a visszaszolgáltatása viszonylag zökkenőmentesen lezajlott. Az örökös nélküli vagyont a Claims Conference vehette át.⁶⁰²

1948 májusában létrejött Izrael állama – az NSZK-nak tehát külön egyezséget kellett kötnie vele, mivel az ország lakosságának egy részét holokausztúlélők alkották. Ezt a megegyezést mindkét fél esetében politikai tényezők és szereplők hátráltatták: Konrad Adenauer kancellár épp a saját pártjával, a Kereszténydemokrata Unióval került szembe; David Ben-Gurion, az izraeli miniszterelnök pedig a túlélők egy részének Németország iránt érzett averziói és politikai ellenfelei érveinek ellenében döntött az NSZK-val való tárgyalásról. A döntést tömeges demonstrációk követték, ennek ellenére az államközi megbeszélések elkezdődtek.⁶⁰³

A megegyezés tető alá hozásában szerepet vállalt a Claims Conference, a holokausztúlélők képviselői szerve, amelyet 23 nemzetközi zsidó szervezet alapított 1951-ben. A Claims Conference a kezdetektől fogva hangsúlyozta, hogy bár kárpótlást és jóvátételt várnak a német államtól, az okozott károkat és morális problémákat lehetetlen jóvátenni.⁶⁰⁴ A szervezet, illetve Izrael és az NSZK között létrejött bilaterális szerződést, a Luxemburgi Megállapodást 1952. szeptember 10-én kötötték meg.⁶⁰⁵ Nyugat-Németország vállalta a nácizmus üldözötteit kompenzáló törvények beiktatását és hogy 1966-ig 3 milliárd márka értékben nyújt javakat és szolgáltatásokat Izraelnek.⁶⁰⁶ Ugyanakkor a Claims Conference-nek is juttatott 450 millió márkát.⁶⁰⁷

⁶⁰¹ Uo. 388.

⁶⁰² Uo.

⁶⁰³ Bazylar: *Holocaust, Genocide and the Law*, 159–160.

⁶⁰⁴ Henry: *Fifty Years of Holocaust Compensation*, 15.

⁶⁰⁵ Gideon Taylor – Greg Schneider – Saul Kagan: *The Claims Conference and the Historic Jewish Efforts for Holocaust-Related Compensation and Restitution*. In: Ferstman – Goetz – Alan (eds.): *Reparations for Victims of Genocide*, 103–104.

⁶⁰⁶ Bazylar: *Holocaust, Genocide and the Law*, 158.

⁶⁰⁷ Küpper: *A zsidóknak járó kárpótlás*, 388–389, Taylor – Schneider – Kagan: *The Claims Conference*, 105.

1959 és 1964 között az NSZK tizenkét nyugat- és dél-európai országgal kötött átalány-egyezményeket, és többmillió márkát juttatott az ott élő nem német üldözötteknek, kényszermunkára hurcoltaknak, akik a BEG értelmében korábban ki voltak zárva a jóvátételből. Az 1960-as években a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével egyszeri jóvátételi összegeket kaphattak a Jugoszláviában, Lengyelországban, Magyarországon és Romániában élő túlélők, akiken álorvosi kísérleteket végeztek a náci táborokban.⁶⁰⁸

Bár az NSZK által létrehozott kárpótlási és jóvátételi programok az áldozatok több csoportját figyelmen kívül hagyták, illetve a nemzetközi politika fejleményei is korlátozták őket, mindazonáltal legalább tettek lépéseket az üldözöttek kiengesztelésére és kárpótlására. Mindezt az NDK már kevésbé mondhatta el magáról. A kelet-német állam a kezdetektől fogva a kollektív áldozatiság narratíváját hangoztatta: vagyis hogy a nemzetiszocializmus „minden munkást és parasztot üldözött”,⁶⁰⁹ ennek megfelelően a valóban üldözött csoportok nem részesültek külön kártalanításban, jóvátételben. Kárpótlást és az átlag nyugdíjnál magasabb összegű havi járadékot csupán a baloldali beállítottságuk miatt üldözöttek és azok kaphattak, akiket egy 1950-es irányelv alapján a nácizmus üldözötteinek (*Verfolgter des Naziregimes*) ismertek el. Olyanok tartoztak ide, akiket szabadságuktól több mint fél évig megfosztottak, és faji alapon üldöztek. Természetesen ez a holokauszt legtöbb áldozatára igaz volt, és eleinte valóban sok nem baloldali beállítottságú személy megkapta az elismerést. Az 1960-as évektől azonban szinte kizárólag kommunistáknak járt; a nem baloldaliaknak (köztük sok zsidónak) kiadott elismeréseket pedig visszavonták.⁶¹⁰ Az NDK külföldi túlélőknek, más országoknak nem fizetett kárpótlást, a Szovjetunió nyomására a többi szocialista ország sem követelt ilyesmit tőle.

Izrael igyekezett felvenni a kapcsolatot az NDK-val és megegyezni vele, azonban csak korlátozott eredményeket ért el. A palesztinai zsidóságnak már Izrael és az NDK megalapítása előtt is volt kapcsolata a szovjet megszállási övezet német politikusával, és a tárgyalások során a kelet-német diplomaták eleinte hajlandóságot mutattak a kérdés megfontolására. Ekkor ugyanis Sztálin arra törekedett, hogy a leendő Izrael támogatásával fokozza a térségben a szovjet befolyást. A Szovjetunió külpolitikája és Sztálin növekvő antiszemitizmusa miatt azonban végül megfeneklettek a tárgyalások, és megghiúsult a kollektív jóvátétel.⁶¹¹

⁶⁰⁸ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 389.

⁶⁰⁹ Uo. 389.

⁶¹⁰ Uo. 390.

⁶¹¹ Angelika Timm: *Jewish Claims against East Germany – Moral Obligations and Pragmatic Policy*. Budapest: Central European University Press, 1997. 81–82., 85.

Az újraegyesített Németország 1990 után igyekezett összhangba hozni a határain belüli kárpótlási rendszereket, és intézkedni, hogy azok az áldozatok is részesüljenek juttatásokban, akiket addig kizártak ebből. Így az ország nyugati részében évtizedek óta működő rendszer a keleti felében is érvénybe lépett, és ettől kezdve azok a holokauszt túlélők is életjáradékot kaptak, akiket az NDK-ban ettől megfosztottak. A volt kelet-német területeken lévő örökös nélkül maradt zsidó ingatlanokat 1990-től kezdve a Claims Conference kapta meg. Ugyancsak 1990-től a túlélők igénylést nyújthattak be a volt NDK területén lévő tulajdonaikra. Ennek határideje ingatlanok esetén 1992. december 31. volt, ingóságoknál pedig 1993. június 30.⁶¹²

A megváltozott geopolitikai helyzetben Németország a többi európai országban élő holokauszt túlélőnek nyújtott jóvátételi politikáját is felülbírálni kényszerült. Egy új alapot hozott létre, amelyből a korábban a jóvátételből kimaradt, szűkös anyagi helyzetben lévő vagy beteg túlélőknek fizet rendszeres járadékot a Claims Conference-en keresztül. A beérkező mintegy másfélmillió igénylés benyújtói közül 650.000-en kaptak jóvátételt a szabadságtól való megfosztásért, 360.000-en pedig tartós egészségkárosodásért.⁶¹³

Németország a volt szocialista blokk országaiban tárgyalásokat folytatott a jogosultak körének bővítéséről, ennek eredményeként alapítványokat hoztak létre, illetve a német állam általánösszegeket fizetett, amivel a túlélőket szolgáló szociális intézmények létrehozását, fenntartását segítette.⁶¹⁴ 1998-tól az itt élő túlélők havi járadékot kapnak a Közép- és Kelet-Európai Alapon keresztül, ezen kívül a kedvezményezettek több különböző egyezmény és program révén kaphatnak egyösszegű vagy rendszeres támogatást.⁶¹⁵ Így tehát a rendszerváltás után egy jóval differenciáltabb, kiterjedtebb kárpótlási és jóvátételi rendszer jött létre.

9.2 Kárpótlás és jóvátétel a rendszerváltás utáni Magyarországon

Már a rendszerváltás előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalmi megbékéléshez szükséges lesz megkülönböztetett figyelmet fordítani a kommunizmus előtt és alatt üldözött csoportok

⁶¹² Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 390.; Taylor – Schneider – Kagan: The Claims Conference, 112.

⁶¹³ Ez az alap az Article 2 Fund. Roth: Indemnification of Hungarian Victims, 746.

⁶¹⁴ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 390–391.

⁶¹⁵ Taylor – Schneider – Kagan: The Claims Conference, 106.

kárpótlására. A Németh-kormány által bevezetett kezdeti 500 forintos általános nyugdíjemelés – amelyet az 1939 és 1989 között bármilyen okból üldözöttek kaptak – széleskörű társadalmi elégedetlenséghez és felháborodáshoz vezetett. Így az Antall-kormány egyik céljául tűzte ki a múlttal való szembenézést, és differenciált törvényhozást vezetett be a jóvátétel és kárpótlás megoldására.⁶¹⁶ Először az 1956-os forradalom nyomán elítéltek kaptak szabadságkorlátozásuk időtartamától függő nyugdíjemelést, egy évvel később a kormány a politikai okokból szabadságuktól megfosztottak részére biztosított emelkedő nyugdíjkiegészítést.

A következőkben a törvények két nagyobb területre fókuszáltak: személyi jóvátételre és vagyoni kárpótlásra. 1991-ben a XXV. törvénycikk⁶¹⁷ szabályozta a tulajdonban okozott károk részleges kárpótlását, amelyet az érintett házastársa és leszármazottai is igényelhetnek. A kárpótlás az 1939-től 1989-ig tartó időszakot ölelte fel, és a kár mértékét általában határozta meg, amelyért kárpótlási jegyet lehetett kapni. A jegyekkel az érintettek a privatizáció során értékesítésre kerülő vagyontárgyakat vehették meg.

A kormány 1992-ben a XXXII. törvénycikk⁶¹⁸ révén rendelkezett arról, hogy a politikai okból életüket veszítették özvegyei, gyermekei, illetve szülei egyösszegű, egymillió forintos jóvátételt kaphattak. Politikai okból történt szabadságelvonásért a sérelmet szenvedett vagy házastársa kaphatott havi életjáradékot vagy kárpótlási jegyet. E törvény előkészítése során azzal kapcsolatban alakult ki vita, hogy a faji, vallási jellegű üldöztetést elszenvedők kimaradtak a kedvezményezettek köréből. Végül 1995-ben az Alkotmánybíróság törvényhozói mulasztást állapított meg, és az egyenlő bánásmód követelménye szerint előírta a jogosultak körének újracsoportosítását, ezzel kiterjesztve az élet elvesztéséért járó jóvátételt minden állami önkény miatt, illetve a deportálások során elhunytak özvegyeire és gyermekeire.⁶¹⁹ Az Antall-kormány, bár szem előtt tartotta a jóvátételt, költségvetési megfontolások miatt a törvény végrehajtása lassan történt, és az érintettek szűk körére terjedt csak ki.⁶²⁰

⁶¹⁶ M. László Ferenc: Elhúzódo kárpótlási ügyek – Folyamatos múlt. https://magyarnarancs.hu/belpol/elhuzodo_karpotlasi_ugyek_-_folyamatos_mult-65841 (Utolsó letöltés: 2020. december 3.).

⁶¹⁷ A törvény szövegét lásd: Jogtár. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99100025.tv> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

⁶¹⁸ A törvény szövegét lásd: Jogtár. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99200032.tv> (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

⁶¹⁹ Küpper: A zsidóknak járó kárpótlás, 393.

⁶²⁰ M. László: Elhúzódo kárpótlási ügyek.

A Horn-kormány az Alkotmánybíróság engedélye alapján szintén újraírta a korábbi kárpótlási-jóvátéti törvényeket. Az 1992. évi XXXII. törvénycikket az 1997. évi XXIX. törvénnyel⁶²¹ módosították, az Alkotmánybíróság korábbi döntése alapján: a holokauszt túlélők tehát csak ekkortól kaptak állami jóvátételt.⁶²² Az új jogosultak nagy száma miatt az élet elvesztéséért járó jóvátétel összegét 300.000 forintra csökkentették; erre a célra hárommilliárd forintot különítettek el. A végrehajtás azonban már az Orbán-kormányra maradt, akik mindössze 30.000 forintra csökkentették a jóvátétel összegét. Végül azonban revideálniuk kellett ezt a döntést, a nyomában kialakult országos és nemzetközi felháborodás miatt, valamint azért is, mert az Alkotmánybíróság megsemmisítette a költségvetési törvény idevágó passzusát.⁶²³

Szintén a Horn-kormány állította fel 1997-ben, a X. törvénycikkel a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítványt, amivel végre teljesítette a párizsi békeszerződésben vállalt kötelességét, amely szerint az üldöztetés során életüket vesztek vagyont az érintett közösségek és életben maradt tagjaik támogatására kellett fordítania. Természetesen szó sem volt arról, hogy a holokauszt összes áldozatának megmaradt vagyonát a MAZSÖK kapta volna: felállításakor hét ingatlant, néhány muzeális tárgyat és 4 milliárd forintnyi kárpótlási jegyet kapott,⁶²⁴ hogy abból a mindenkori nyugdíjak összegéhez igazítva életjáradékot biztosítson a holokauszt túlélőknek, és ápolja a zsidó kulturális örökséget. A MAZSÖK azóta is az éves állami költségvetésből kapja a működéséhez szükséges támogatást, pályázati rendszerét a kapott ingatlanok hasznosításából finanszírozza.

1997-ben a túlélők számára fejenként 200.000 forintnyi induló összeget állapítottak meg, amelyet 20.111 munkaképességét elvesztett vagy 60. életévét betöltött túlélő kapott meg. A havi életjáradék alapösszege nőknek 2278 forint/hó, míg férfiaknak 2860 forint/hó volt. Ez az összeg a jogosult életkorától és nemétől függően évente emelkedett az átlagos

⁶²¹ A törvény szövegét lásd: Jogtár. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700029.TV> (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

⁶²² A Budapest Főváros Kormányhivatala Gyámügyi és Igazságügyi Főosztályának Kárpótlási Osztályától kapott adatok alapján. Dr. Bede Andrea osztályvezető e-mailje a szerzőnek, 2019. május 28. Lásd még: Botos János, et al.: *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású magyar állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2011. 45–46.

⁶²³ M. László: Elhúzódnak kárpótlási ügyek; és Mészáros Bálint: Maradékkelv – Az osztrák kiegészítő kárpótlás fogadtatása. https://magyarnarancs.hu/belpol/maradekelv_-az_osztrak_kiegeszito_karpotlas_fogadtatasa-64223 (Utolsó letöltés: 2020. december 3.).

⁶²⁴ Lásd: 1997. évi X. törvény 1. §. Jogtár. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700010.tv> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

nyugdíjmelés mértékével megegyezően. Az életjáradékért 2006-ig lehetett igényt benyújtani, ezt azonban a kormány 2015-ben a folyó év december 15-re módosította.⁶²⁵

Összességében tehát a magyar holokauszt túlélők két forrásból kaphattak jóvátételt: az államtól a vagyoniukban és személyükben elszenvedett károkért, illetve a MAZSÖK-től a holokauszt áldozatainak örökös nélkül maradt vagyonából. Ezekon kívül 1999 óta a holokauszt túlélők nemzetközi képviselői szerve, a Claims Conference szintén biztosít megpályázható juttatást, amelynek összege jelenleg havonta 420 euro. Továbbá a túlélők igényelhetek egyszeri kárpótlásokat német, osztrák és svájci alapoktól.⁶²⁶

A közhiedelemmel ellentétben a MAZSÖK-től nem kaphatnak életjáradékot a túlélők leszármazottai, akik maguk nem voltak közvetlenül érintettek a holokausztban, a külföldön élő magyar túlélők⁶²⁷ és azok, akik 2015 után nyújtották be igényüket. A MAZSÖK azonban 2019-ben úgy döntött, hogy költségvetéséből 100 millió forintot fordít a második generáció támogatására szociális, egészségügyi és mentálhigiénés ellátások terén – de nem életjáradék formájában.⁶²⁸

Végezetül, ami a közösségi vagyont illeti, az 1991. évi XXXII. törvény⁶²⁹ rendezte a volt egyházi ingatlanok tulajdonjogi helyzetét, és biztosította az állam kezén maradt középítmények visszaszolgáltatását. Ennek nyomán a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (a továbbiakban: MAZSIHISZ) igényt jelentett be több ingatlanra is, és visszakapott jónéhány zsinagógaépületet, temetőt és más zsidó közösségi épületeket. Azonban problémák adódtak ezzel a törvénnyel is, mivel funkcionalitáshoz kötötte a visszaadandó ingatlanok sorsát: vagyis csak azokat kapta meg a zsidó közösség, amelyek a működéséhez szükségesek voltak. A holokauszt előtt a zsidóság mintegy 2000 közösségi épülettel rendelkezett, ebből csak körülbelül 80-at kapott vissza, a többi az állam kezén

⁶²⁵ A MAZSÖK Titkárságától kapott adatok alapján. Porubszki Mariann e-mailje a szerzőnek, 2019. május 28.

⁶²⁶ 2020 szeptemberétől mindazok kérhetnek osztrák állampolgárságot, akik az ország területén éltek vagy osztrák állampolgársággal bírtak, ám 1955. május 15. előtt el kellett hagyniuk lakhelyüket az üldöztetés miatt. A jogosultság egyenesági leszármazottakra is vonatkozik. Több magyar túlélő is élt ezzel a lehetőséggel, és kérvényezte az osztrák állampolgárságot. Ezzel kapcsolatban lásd: Austria Extends Citizenship to Descendants of Victims of Nazi Persecution. <https://www.austria.org/the-latest/2019/10/7/austrian-citizenship-descendants-victims-nazi-persecution> (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

⁶²⁷ A magyarországi holokauszt áldozatainak külföldön élő rokonai, illetve külföldön élő túlélők csak az állami jóvátételre jelentkezhettek. A MAZSÖK Titkárságától kapott információ szerint a MAZSÖK-ön keresztül a magyar kormány 2008 és 2012 között nyújtott 14 millió dolláros támogatást a külföldön élő magyar túlélőknek, amit a Claims Conference osztott szét egyszeri támogatások formájában.

⁶²⁸ Lásd: MAZSIHISZ. <https://2gen.mazsihisz.hu/> (Utolsó letöltés: 2020. január 3.).

⁶²⁹ A törvény szövegét lásd: Jogtár. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99100032.tv> (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

maradt.⁶³⁰ Az állam támogatást nyújtott az épületek felújításához, rendbehozatalához is,⁶³¹ valamint 1997-től kezdve fizetett a vissza nem adott ingatlanokért.⁶³² A kormánynak a MAZSIHISZ-szel kötött megállapodása alapján utóbbi megkapja az egyházaknak járó állami támogatást, és a kormány a zsidó közösség infrastruktúrájának fejlesztésében is részt vállal.⁶³³

A kárpótlás és jóvátétel azonban így sem teljes, nem is lehet teljes. Egyrészt a háború óta eltelt 75 évben rengeteg túlélő meghalt, sokan egyáltalán nem kaptak kárpótlást, mert a kommunizmus idején hunytak el. Igen sok túlélő sosem jelentett be igényt jóvátételre, mivel nem szívesen fogadta volna el azt az államtól. Másrészt a bevezetett kárpótlás nem fed le mindenfajta veszteséget, így például a befagyasztott, elkobzott bankszámlákon tartott pénzt, értékpapírokat, műkincseket, biztosításokat sem.⁶³⁴

Magyarországon a túlélők morális-etikai kiengesztelését célzó lépések is történtek, mint például a holokauszt emléknap hivatalossá tétele,⁶³⁵ a Holokauszt Emlékközpont létrehozása,⁶³⁶ emlékművek felállítása.⁶³⁷ Az utóbbi időben azonban aggodalomra ad okot a Fidesz-kormány hivatalos narratívája, amely újrainterpretálja Magyarország 20. századi történelmét, ezen belül főleg a holokauszt történetét, az állam felelősségének és a társadalom szerepvállalásának kérdését, és ezzel felülírja az előbbi lépéseket.⁶³⁸

⁶³⁰ Roth: *Indemnification of Hungarian Victims*, 750–751.

⁶³¹ Botos: *A második világháború alatt sérelmet szenvedett*, 49.

⁶³² Peresztegi: *Jóvátétel és kárpótlás*, 682.

⁶³³ Uo. 683.

⁶³⁴ Uo. 682. és Roth: *Indemnification of Hungarian Victims*, 752.

⁶³⁵ A holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapja. <http://www.hdke.hu/emlekezes/emleknapi/holokauszt-magyarorszag-i-aldozatainak-emleknapi> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

⁶³⁶ Erről lásd az Emlékközpont oldalát: <http://hdke.hu/rolunk> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

⁶³⁷ Lásd például: Szunyogh Szabolcs: *Magyar menóra – Zsidó emlékhelyek Magyarországon*. Budapest: Noran Libro, 2018.; és Radnóti Zoltán: *15+1 holokauszt emlékmű Magyarországon*. <http://rabbi.zsinagoga.net/2014/07/20/151-holokauszt-emlekmu-magyarorszag-on/> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

⁶³⁸ Ezzel kapcsolatban lásd például: Henriett Kovács – Ursula Mindler-Steiner: *Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. Politics in Central Europe*, vol. 11 (2014), no. 2, 49–72., illetve a magyar holokauszt eminens kutatójának, Randolph L. Braham-nak a témában megjelent nyilatkozatait, például: Randolph L. Braham: *Orbán rendszere sem örök*. <https://nepszava.hu/1142577-randolph-l-braham-orban-rendszere-sem-orok> (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

10. Összefoglalás

A holokauszt túlélők hazatérésük után mind gazdasági, mind szociális szempontból vákuumban találták magukat. Otthonaikat kifosztották, javaikat ellopták vagy újraelosztotta az állam, családtagjaik odavesztek a náci táborokban vagy munkaszolgálatban. Ebben a helyzetben, hathatós állami segítség nélkül kellett új életet felépíteniük maguknak.

Áttekintve a háború utáni kárpótlás menetét arra a következtetésre juthatunk, hogy a kormány nem segítette elő a zsidók javainak visszajuttatását, önerőből pedig a túlélők még akkor sem lehettek elég hatékonyak, ha egy-egy városban nagyobb közösség maradt meg, amely aktívan próbálta érvényesíteni az érdekeit. Mindez azért történt így, mert a kifosztásban mind a társadalom, mind pedig a közigazgatás különböző szintjei is részt vettek, az ő gazdasági, politikai és személyes érdekeik végérvényesen egybefonódtak az elkobzott zsidó vagyon sorsával.

Nemcsak a túlélők egyéni próbálkozásait, hanem még az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának működését is leginkább a helyi viszonyok, a pártok és a közigazgatási intézmények egymásnak ellentmondó érdekei határozták meg, mivel bár a politikai arénában születtek törvények a kárpótlás szabályozására, a kormány nem fordított gondot ezeknek a gyakorlatba való átültetésére. A politikusok ezt gazdasági okokkal indokolták, illetve a zsidóság érdekeire hivatkoztak, mivel szerintük az országos méretű általános kárpótlás antiszemitizmust szült volna. Azonban a politikai támogatás hiánya épphogy erősítette az antiszemitizmust, mert a zsidók így saját maguk próbálták visszaszerezni javaikat, ami tovább rontott az egyébként is feszült zsidó–nemzsidó viszonyon, és megnehezítette – az állam által egyébként sem támogatott – zsidóüldözést, felelősséget illető diskurzust. Így a túlélők nap mint nap találkozhattak az utcán azokkal, akikről tudták, hogy családi vagy saját javaikat birtokolják, ami erős ellenszenvet szült; a nemzsidók pedig folyamatosan a „zsidó bosszútól” való rettegés árnyékában éltek.

A túlélők számára a traumát elsősorban szeretteik elvesztése és az átélt borzalmak jelentették; a javaik visszaszerzésével kapcsolatos nehézségek csak tetézték ezt. A kirekesztés, megaláztatás, majd a náci táborok pokla után az a tapasztalat, hogy újból ellenséges légkörbe érkeztek haza, szélmalomharcot kellett folytatniuk a kárpótlásért és az állam szemmel láthatólag nem volt hajlandó segíteni rajtuk, azt eredményezte, hogy sokan kivándoroltak vagy a teljes beolvadást választották abban a reményben, hogy ha senki nem ismeri a származásukat, akkor többé nem érheti őket megkülönböztetés.

A túlélők tehát állami segítség hiányában a külföldi és honi zsidó szervezetek támogatására szorultak. Az őket képviselő intézmények keményen küzdöttek a megfelelő kárpótlásért, és javaslatokat tettek a hatékonyabb megoldásokra. Mikroszinten a túlélők mindebből annyit érzékeltek, hogy az elöljáróságok, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága nem feltétlenül az ő javukra döntött, amikor saját tulajdonukat visszaigényelték. Ennek összetett politikai, gazdasági, jogi és társadalmi okai voltak: a javak többszöri tulajdonosváltása, a romokban heverő nemzetgazdaság fellendítésének szándéka, a pártok népszerűsége való törekvése, a törvénykezésben létező jogi kiskapuk, és így tovább.

Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap – bár kezdetben közelebb állt a zsidók elképzeléseikhez, mint a kormánybiztosság – szintén nem felelt meg a túlélők elvárásainak. Ők mindössze annyit láthattak a működéséből, hogy a közelebbi-távolabbi családtagok elől – akár jogosan, akár jogtalanul – elperli az örökségüket. Cserébe viszont nem juttatott semmit a zsidó közösségnek; a rászoruló túlélők továbbra is a nemzetközi zsidó szervezetek segélyeiből éltek. Az OZSHA pályafutása dicstelenül végződött: az összegyűjtött pénzt nem arra használták, amire rendeltetett (még az sem világos, hogy egyáltalán maga a zsidó közösség profitált-e belőle), a megszerzett ingatlanokat pedig előbb-utóbb át kellett adniuk az államnak.

Mindez szervesen illeszkedett a közép-európai zsidóság háború utáni történetébe: a túlélők mindenhol ellenállással és antiszemitizmussal találták szembe magukat, amikor a javaikat próbálták visszaszerezni; a törvényi szabályozás vagy az állami támogatás hiánya gyakran oda vezetett, hogy a vagyoni viták a zsidóság elleni passzív vagy aktív fellépésbe torkollottak. Bár a kormányok mindenhol megkísérelték a tulajdonviszonyok szabályozását és a zsidóság részbeni kárpótlását, a törvények és a megvalósításuk között szinte minden esetben szakadék tátongott, és ezeket a kezdeti kísérleteket végül elmosta a kommunista hatalomátvétel. Végző soron elmondható, hogy az állam a kisebbség érdekeit feláldozta a többség érdekében: elmaradt a javak visszaadásának elrendelése, ami együtt kellett volna járjon a kollaborációval, a felelősséggel való szembenézéssel. Ezt tetézte, hogy a zsidóság a genocídiummal járó kollektív traumán átesett, kiszolgáltatott és érzékeny helyzetben lévő kisebbség volt a háború után, amely leginkább rászorult volna az állam segítségére és a társadalom szolidaritására.

A szocializmus negyven éve alatt a politikai kontextus akadályozta meg a megfelelő kárpótlásról, jóvátételről szóló diskurzust, és a zsidóságnak sem volt lehetősége ezekért lobbizni. Mi több, néhány ezzel foglalkozó szerző összeköti a háború előtti és alatti

kifosztást az államosítással abból a szempontból, hogy a zsidóság számára mindkettő a javai elvesztését jelentette – jóllehet különbözött a kettő történelmi, politikai háttere, és eltelt köztük néhány év, ami alatt fontos politikai, társadalmi átmenet zajlott le.⁶³⁹

A szocialista ideológia, amely szerint a zsidóság csupán mint vallás létezhetett Magyarországon, elméletileg ellentmondott a nyugat-német jóvátétel elvének, hiszen ez a túlélőknek mint zsidó származású üldözötteknek járt. A magyar politikai vezetés tehát saját magának mondott ellent, amikor a jóvátételt szorgalmazta. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy gazdasági előnyöket reméltek a nagy mennyiségű német valuta beáramlásától, másrészt az 1960-as években már folyamatban volt a hidegháború enyhülése, ami történelmi–diplomáciai lehetőséget teremtett arra, hogy az NSZK és a szocialista Magyarország között efféle – korábban szinte elképzelhetetlen – megegyezés jöjjön létre.

Theo van Boven kategóriáit egyesével szemügyre véve a következők állapíthatók meg a magyar kárpótlásról: A *kártalanítás* csak részben történt meg egyrészt az Elhagyott Javak Kormánybiztossága működése révén, másrészt a túlélők saját erőfeszítéseinek köszönhetően. Némely javakat visszakaptak a túlélők; természetesen ezek sorsa nagyban függött a már említett politikai, társadalmi, gazdasági és lokális tényezőktől.

Kárpótlást, vagyis az elkobzott javakért cserébe járó kifizetést még csekélyebb arányban kaptak a túlélők. Az erre hivatott Országos Zsidó Helyreállítási Alap működését súlyos külső és belső tényezők akadályozták, amelyek eredményeképp az intézmény végül már csak formálisan létezett, vagyont pedig megkapta az állam. Habár az Alap elvileg az örökös nélküli javakat kellett volna felhasználnia a rászoruló túlélők megsegítésére, végül tevékenysége révén épp az ellenkezőjét érte el: gyakran a rászoruló túlélőket fosztotta meg a rokonaiktól örökölt ingatlanoktól.

Ennek tekintetében elmondható, hogy Magyarországon a *rehabilitációról* csak a nemzetközi és hazai zsidó szervezetek gondoskodtak: ők biztosítottak támogatást a túlélőknek ahhoz, hogy újrakezdhessék az életüket, a betegeknek ellátást, az éhezőknek népkonyhát, a tanulatlanoknak továbbképzést, az időseknek és rászorulóknak szociális gondoskodást. A háború után a zsidóság *morális kiengesztelése* felé tett előremutató lépés volt az egyenjogúsításuk és a Horthy-korszak, illetve a zsidóüldözés elítélése legalább törvényi szinten. Nem történt azonban nyilvános bocsánatkérés, sőt, már maguk a törvények is elhárították a felelősséget a magyar népről. Habár a háború utáni első évek ígéretes

⁶³⁹ Lásd: Botos János: *A magyarországi zsidóság*, és Michael Berenbaum: *Confronting History. Restitution and the Historians*. In: Bazylar – Alford (eds.): *Holocaust Restitution*, 44.

változásokat hoztak az ország politikai berendezkedése terén, ami akár *garanciát* jelenthetett volna *a meg nem ismétlődésre*, Magyarország belpolitikai és nemzetközi helyzete, valamint a világtörténelmi konstelláció nem tette lehetővé ezek kifejlődését. A kommunista hatalomátvétel csírájában fojtotta el a haladó kezdeményezéseket, köztük az Országos Zsidó Helyreállítási Alap működését is.

Nyugat-Németország az 1950-es évek végére jóval előrébb járt a kárpótlási folyamatban, mint Magyarország, így az onnét érkező *jóvátétel* volt az első olyan jellegű segítség a túlélők számára, ami valóban pozitív hatással volt az életükre. A jóvátétel morális aspektusát többféle szempontból lehet és kell vizsgálni: elfogadhatják-e azt a túlélők egy olyan országtól, amely vállaltan fő felelőse a holokausztnak, lehet-e az emberi jogok megsértéséért kompenzálni valakit? Milyen kritériumok alapján osztályozzák a jóvátétel adminisztrátorai a zsidóknak okozott károkat, hogyan „fejezhető ki” mindez pénzben? Ahogy a Claims Conference munkatársai fogalmaztak: „A Claims Conference az a hely, ahol a moralitás és a pénz találkozik; két olyan elem, amelyeket lehetetlen összebékíteni.”⁶⁴⁰ Ennek ellenére figyelembe kell venni, hogy a jóvátétel szimbolikus gesztus, a kezdeményezői tisztában vannak azzal, hogy az emberi jogok megsértését, hozzátartozók elvesztését sosem tudják jóvátenni, mégis a lehető legtöbbet kell tenniük az üldözöttekért. Az így kapott pénz új lehetőségeket biztosított a magyar túlélők számára, többek közt elegendő volt ahhoz, hogy megfizethessék idős korukban a gondoskodást. A jóvátétel azonban nemcsak a túlélők anyagi helyzetéhez járult hozzá, hanem a holokausztkutatáshoz is: Nyugat-Németországban minden kérelmet kiterjedt kutatás követett, és ennek során az üldöztetés korábban nem ismert formái kerültek napvilágra. Ezek közé tartoztak az álorvosi kísérletek egyes fajtái is például.⁶⁴¹

Ma a kárpótlás és a jóvátétel komplex rendszere van érvényben Magyarországon. Ez három tételt különböztet meg: az elkobzott vagyonért járó kárpótlást, az üldöztetésért járó jóvátételt és az örökös nélkül maradt javakat, aminek legalábbis egy részét a zsidó közösség kapta, hogy abból a rászorulókat támogassa. Természetesen a túlélők sosem kapták és nem is fogják visszakapni mindazt a vagyont, amit a magyar állam tőlük elvett. A trauma feldolgozását azonban elősegítette volna, ha a háború utáni években egy igazságosabb kárpótlási rendszer épült volna ki. A jelenben, bár bizonyos politikai erők erőteljes és

⁶⁴⁰ „The Claims Conference is the place where morality meets money, two elements that are impossible to reconcile.” Taylor – Schneider – Kagan: *The Claims Conference*, 104.

⁶⁴¹ Uo. 110.

gyakran durva próbálkozásokkal próbálják átírni a múlt eseményeit, a kárpótlási törvények magukban hordozzák a történelmi felelősség és a bűnrészesség elismerését.

A kárpótlás és a jóvátétel történetének kutatása e politikai, társadalmi, jogi és mikrotörténeti adalékok mellett megvilágítja azt is, milyen nagy hatással voltak a túlélők életére az átéltek még évekkel a háború után is. Az átfogó holokausztnarratívák a túlélők történetét általában a társadalomba való „viszailleszkesedésükig” kísérik; a kárpótlás viszont megfelelő eszköz ahhoz, hogy általa a kutató feltárja, a túlélők látszólag „normális életét” hogyan és milyen mértékben korlátozták, befolyásolták a holokauszt következményei, a nemzsidó társadalom háború utáni hozzáállása éppúgy, mint a kormány attitűdje és a kárpótlás, jóvátétel hiánya. Ezáltal e kutatás új adalékokkal szolgál a zsidóság háború utáni életéhez; nem utolsósorban pedig Magyarországon még nem született olyan írás, amely a kárpótlással a túlélők szemszögéből foglalkozott volna, és egyéni sorsokon keresztül tárta volna fel annak egyes aspektusait.

A kárpótlásról és a jóvátételről szóló diskurzus elősegítheti a genocídiumot átélő társadalom önfelfogásának és önreprezentációjának újraformálását, a múlttal való kapcsolatának újraértékelését, amennyiben feltárja a zsidósághoz való hozzáállást, a túlélőknek nyújtott segítséget (vagy annak hiányát), kontextusba helyezi a jelenleg is köztünk élő túlélők helyzetét. Ugyanakkor a jelenre és a jövőre is hatással van abból a szempontból, hogy felülbírálja a „meddig fizetjük még” típusú érveket, ezáltal hozzájárulhat a trauma társadalmi feldolgozásához és az antiszemitizmus olyannyira kívánatos mérsékléséhez.

Bibliográfia

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára:

V.675.C Újpest megyei város iratai

Bundesarchiv Koblenz:

B 126 a Szövetségi Pénzügyminisztérium iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára:

V.277 Tokaj nagyközség iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára:

XIX-A-5 Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratai

XIX-L-20-O a Pénzügyintézet Központ, Kártalanítási Osztály, Állorvosi iratok

XXXIII-9 az Országos Zsidó Helyreállítási Alap iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára:

V.1006 Alsógöd nagyközség iratai

V.1010 Bag nagyközség iratai

V.1014 Budajenői Körjegyzőség iratai

V.1015 Budakalász nagyközség iratai

V.1018 Bugyi nagyközség iratai

V.1024 Dány nagyközség iratai

V.1075 Monor nagyközség iratai

V.1078 Nagykovácsi nagyközség iratai

V.1081 Nógrádverőcei Körjegyzőség iratai

V.1083 Ócsa nagyközség iratai

V.1094 Pilis nagyközség iratai

V.1147 Újhartyán nagyközség iratai

VI.101 C/1/B Budapestvidéki M. Kir. Pénzügyigazgatóság iratai

XXIV.101 Budapestvidéki M. Kir. Pénzügyigazgatóság iratai

XXXIII.1 Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye állami anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár:

XXXIII-3 a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőtének iratai

XXXIII-4-A az American Joint Distribution Committee Magyarországi Képviselőtének iratai

XXXIII-5-A a Magyar Izraeliták Országos Irodája elnöki iratai

XXXIII-5-B a Magyar Izraeliták Országos Irodája iratai

XXXIII-6 a Magyar Izraeliták Országos Szervezetének iratai

XXXIII-7-A az Országos Zsidó Segítő Bizottság vezető testületének iratai

XXXIII-8-B Pesti Izraelita Hitközség általános iratai

Nyomtatott források

Magyar Közlöny.

Magyarországi rendeletek tára. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1944, 1945.

Új Élet.

Online források

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság. www.degob.hu.

Jogtár. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>.

Nemzeti jogszabálytár. <http://www.njt.hu>.

Popper László 1998-ban leírt beszámolója a vészidőszakban vele történekről. http://moza.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_2.pdf. (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 20.).

USC Shoah Foundation Visual History Archive. <https://sfi.usc.edu/vha>.

Yad Vashem, Central Database of Shoah Victims' Names. <https://yvng.yadvashem.org/>.

Weboldalak

Austrian Embassy Washington. <https://www.austria.org/the-latest/2019/10/7/austrian-citizenship-descendants-victims-nazi-persecution> (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

BEG. <https://www.gesetze-im-internet.de/beg/BEG.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

BRÜG. http://www.gesetze-im-internet.de/br_g/BR%C3%BCG.pdf (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

Centropa. <https://www.centropa.org/de/node/78399> (Utolsó letöltés: 2020. május 12.).

Compensation for National Socialist Injustice. <https://australien.diplo.de/blob/2234918/accbd456c7f8c6e294b0219057b09cde/entschaedigung-von-ns-unrecht-englisch-data.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.)

Díszpolgáraink. <http://www.monor.hu/index.php/popper-laszlo> (Utolsó letöltés: 2019. december 5.).

HDKE. <http://www.hdke.hu> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

International Tracing Service. <https://arolsen-archives.org/en/about-us/what-we-do/documentation-and-archiving/> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

Magyar Nemzeti Bank. <https://www.mnb.hu/arfolyam-lekerdezes> (Utolsó letöltés: 2020. május 15.).

MAZSIHISZ. <https://2gen.mazsihisz.hu/> (Utolsó letöltés: 2020. január 3.).

VERITAS Intézet. <https://veritasintezet.hu/hu/> (Utolsó letöltés: 2021. március 8.).

Yad Vashem. <https://www.yadvashem.org/righteous/how-to-apply.html> (Utolsó letöltés: 2020. máj. 7.).

Szakirodalom

A budapesti zsidóság nyomora. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban.* Budapest: Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyületének évkönyve, 1947. 51–56.

Az 1941. évi népszámlálás – 2. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest: KSH, 1976.

Ács Gábor: A helyre nem állított alap. <http://www.szombat.org/archivum/a-helyre-nem-allitott-alap> (Utolsó letöltés: 2017. július 1.).

Ádám, István Pál: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary.* Switzerland: Palgrave Macmillan, 2016.

Ajtai, György, et al. (eds.): *Bound by Fate – In Memory of the Jewish Community of Monor.* Unofficial edition, 2018.

Ajtai György, et al.: Név szerinti beszámoló a vészkorszak monori zsidó áldozatairól és a csekély számú túlélőről.

http://www.mozsa.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_9.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 20.).

Aly, Götz: *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Frankfurt: S. Fischer, 2005.

Aly, Götz – Chroust, Peter – Pross, Christian: *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.

Aly, Götz – Gerlach, Christian: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945*. Budapest: Noran Kiadó, 2005.

Amerikai holokausztper: Magyarországon kell perelni a MÁV-ot. https://jog.mandiner.hu/cikk/20150124_amerikai_holokausztper_magyarorszagon_kell_perelni_a_mav_ot (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

Andorka Rudolf – Harcsa István: A lakosság jövedelme. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*, Budapest: Tárki, 1990. 97–117.

Ausch Sándor: *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció*. Budapest: Kossuth, 1958.

Dr. Bács Pál: Az álorvosi kísérletek magyar vonatkozásai. <https://www.szombat.org/archivum/az-alorvosi-kiserletek-magyar-vonatkozasai> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

Bajohr, Frank: No „Volksgenossen”: Jewish Entrepreneurs in the Third Reich. In: Robert Gellately – Nathan Stoltzfus (eds.): *Social Outsiders in Nazi Germany*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2001. 45–65.

Bajohr, Frank: *‘Aryanisation’ in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*. Oxford: Berghahn Books, 2002.

Bajohr, Frank: Expropriation and Expulsion. In: Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 52–64.

Balázs Gábor: A földigénylő bizottságok működése Pest megyében 1945–1947. In: Halász Csilla – Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából*. 2. köt. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2007. 139–172.

Balázs Gábor: A nemzeti bizottságok működése Pest megyében.

http://oktatolapok.mnl.gov.hu/letoltes/Balazs_Gabor_A_nemzeti_bizottsagok_mukodese_pest_megyeben_1_bevezetes.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 27.).

Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat, 2012.

Bazyler, Michael: *Holocaust, Genocide and the Law – A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*. New York: Oxford University Press, 2016.

Bazyler, Michael, et al. (eds.): *Searching for Justice after the Holocaust*. New York: Oxford University Press, 2019.

Bazyler, Michael J. – Roger P. Alford (eds.): *Holocaust Restitution – Perspectives on the Litigation and Its Legacy*. New York–London: New York University Press, 2006.

Beker, Avi (ed.): *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust – Confronting European History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001.

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. köt. Budapest: MIOK, 1958.

Ben-Sefer, Ellen: Forced Sterilization and Abortion as Sexual Abuse. In: Sonja M. Hedgepeth – Rochelle G. Saidel (eds.): *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. Waltham: Brandeis University Press, 2010. 156–174.

Berenbaum, Michael: Confronting History. Restitution and the Historians. In: Michael J. Bazyler – Roger P. Alford (eds.): *Holocaust Restitution – Perspectives on the Litigation and Its Legacy*. New York–London: New York University Press, 2006. 43–49.

Bergen, Doris F.: Sexual Violence in the Holocaust: Unique or Typical? In: Dagmar Herzog (ed.): *Lessons and Legacies VII*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 179–200.

Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. 2. köt. Vál. Huszár Tibor. Budapest: Magvető, 1986.

Block, Herbert: The Restitution of Holocaust-Era Jewish Communal Property: An Unfinished Item on the Jewish Diplomatic Agenda. *Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 3 (2009), no. 1, http://www.israelcfr.com/documents/issue7_block/pdf (Utolsó letöltés: 2020. március 13.).

- Bock, Gisela: Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State. *Signs*, vol. 8 (1983), no. 3, 400–421.
- Bolgár Dániel: Mítoszok a zsidó jólétről – a Horthy-kori statisztikáktól a mai magyar történetírásig. *Múltunk*, 60. évf. (2015) 4. sz. 112–163.
- Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Budapest: Magyar Napló, 2015.
- Botos János: A pengő megsemmisülése, a forint születése, 1938–1946. *Múltunk*, 61. évf. (2016) 1. sz. 160–206.
- Botos János, et al.: *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású magyar állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2011.
- Le Bourhis, Eric: Dispossession as Practice. Riga, 1939–1942. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, volt. 65 (2018), no. 3, 120–150.
- van Boven, Theo: Victims' Rights to a Remedy and Reparation: The New UN Principles and Guidelines. In: Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 19–40.
- Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 2. köt. Budapest: Park, 2007.
- Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. Budapest: Park, 2010.
- Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest: Park, 2015.
- Braham, Randolph L.: *The Destruction of Hungarian Jewry*. 1. köt. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1963
- Cesarani, David – Paul A. Levine (eds.): *„Bystanders” to the Holocaust – A Re-evaluation*. London–New York: Routledge, 2002.
- Cichopek-Gajraj, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Cohen, Asher: *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944*. Budapest: Balassi, 2002.

Cohen, Leon: *From Greece to Birkenau, the crematoria workers' uprising*. Tel Aviv: Salonika Jewry Research Center, 1996.

Colonomos, Ariel – Andrea Armstrong: German Reparations to the Jews after World War 2 – A Turning Point in the History of Reparations. In: Pablo De Greiff (ed.): *The Handbook of Reparations*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 390–419.

Cseh Gergő Bendegúz: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése. *Levéltári Közlemények*, 65. évf. (1994) 1–2. sz. 119–127.

Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 176–192.

Danieli, Yael: Massive Trauma and the Healing Role of Reparative Justice. In: Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 41–78.

Dean, Martin: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941–1944*. New York: St. Martin's Press, 1999.

Dean, Martin – Constantin Goschler – Philipp Ther (eds.): *Robbery and Restitution – The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York–Oxford: Berghahn, 2007.

Dénes Béla: A zsidók anyagi restitúciójának akadályai. In: *Ichud füzetek*. 4. köt. Budapest: Szocialista Cionisták Pártja, 1946. 23–31.

Dés Mihály: Akik nem jöttek vissza – A holokauszt és a családom. <https://magyarnarancs.hu/konyv/akik-nem-jottek-vissza-100673> (Utolsó letöltés: 2021. február 26.).

Dombi Gábor: *Osztályellenségek – Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020.

Don, Yehuda – László Varga: Private Jewish Real Estate in Hungary in 1944, Before Deportation: Quantitative Evaluation. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért: tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Mazsihisz: Budapest, 2002. 113–143.

Don, Jehuda – Varga László: Jelentések a náci hatóságoknak. A történelem kvantitatív forrásai. In: Jehuda Don (szerk.): *A magyarországi zsidóság társadalom- és*

gazdaságtörténete a 19–20. században. Budapest: MTA Judaisztika Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 2006. 170–185.

Dreyfus, Jean-Marc: The Looting of Jewish Property in Occupied Western Europe: A Comparative Study of Belgium, France and the Netherlands. In: Martin Dean – Constantin Goschler – Philipp Ther (eds.): *Robbery and Restitution – The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York–Oxford: Berghahn, 2007. 53–68.

Dunai Andrea: Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia. *Múlt és jövő*, 15. évf. (2004) 4. sz. 55–73.

Dunai Andrea: *Javak sorsa – Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Budapest: Napvilág, 2019.

Dunai Andrea: Meghurcolt műtárgyak. Az 1944-es kiszállítás és az első restitúció. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 7. köt. Budapest: Balassi, 2016. 341–366.

Ehrenreich, Eric: Otmar von Verschuer and the “Scientific” Legitimization of Nazi Anti-Jewish Policy. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21 (2007), no. 1, 55–72.

Ehrenreich, Robert – Tim Cole: The Perpetrator–Bystander–Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, vol. 64 (2005), no. 3, 213–224.

Eisen, George: *A Summer of Mass Murder 1941: Rehearsal for the Hungarian Holocaust* (megjelenés alatt).

Dr. Fazekas Béla: Ötven éves a földreform. *Statisztikai elemzések*, 73. évf. (1995) 3. sz. 197–215.

Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

Fejes, Judit: On the History of the Mass Deportations from Carpatho-Ruthenia 1941. In: Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, 1997. 305–327.

Ferstman, Carla – Mariana Goetz – Alan Stephens: Introduction. In: Uők: *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 7–18.

Flyvbjerg, Bent: Five Misunderstandings about Case-Study Research. *Sociologisk tidsskrift*, vol. 12 (2004), no. 2, 117–142.

Fogg, Shannon L.: *Stealing Home: Looting, Restitution, and Reconstructing Jewish Lives in France, 1942–1947*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Folytatódik az amerikai holokausztper a MÁV ellen. https://hvg.hu/vilag/20160204_holokausztper_usa_mav (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

Frojmovics Kinga (sajtó alá rendezte): *Adattár – Magyarországi zsidó hitközségek*. 1. köt. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994.

Frojmovics Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005a. 292–308.

Frojmovics, Kinga: Different Interpretations of Reconstruction: The American Jewish Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in Hungary after the Holocaust. In: David Bankier (ed.): *The Jews Are Coming Back – The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Berghahn – Yad Vashem, 2005b. 277–292.

Frojmovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary*. Jerusalem: Yad Vashem, 2007.

Frojmovics Kinga: *Szétszakadt történelem*. Budapest: Balassi, 2008.

Frojmovics Kinga – Molnár Judit: A szerkesztők előszava a magyar kiadáshoz. In: Uők (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem: Balassi – Yad Vashem, 2009. 31–36.

George, Alexander L. – Andrew Bennett: *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004.

Gerring, John: *Case Study Research – Principles and Practices*. New York: Cambridge University Press, 2007.

Goschler, Constantin – Jürgen Lillteicher (eds.): *‘Arisierung’ und Restitution: Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in Deutschland nach 1945 und 1989*. Göttingen: Wallstein, 2002.

- Goschler, Constantin – Ther, Philipp: A History without Boundaries. In: Martin Dean – Constantin Goschler – Philipp Ther (eds.): *Robbery and Restitution – The Conflict over Jewish Property in Europe*. New York–Oxford: Berghahn, 2007. 3–20.
- Grabowski, Jan: *Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939–1945*. Search and Research – Lectures and Papers Series. Jerusalem: Yad Vashem, 2008.
- Gribetz, Judah – Shari C. Reig: The Swiss Banks Holocaust Settlement. In: Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 115–144.
- Gross, Jan T.: *Fear: Antisemitism in Poland after Auschwitz*. New York: Random House, 2006.
- Gur Dávid: *Együtt az ár ellen: ellenállás–mentés – a cionista ifjúsági mozgalmak Magyarországon, 1944*. Budapest: Kalligram, 2015.
- Gur, David: *Brothers for Resistance and Rescue – The Underground Zionist Youth Movement in Hungary During World War II. Enlarged and Revised Edition*. Jerusalem: The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary – Gefen, 2010.
- Dr. Gyenesei József (szerk.): *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2011.
- Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2009.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmetörténet*. Budapest: Osiris, 2001.
- Hanák András: MÁV-per Chicagóban. <https://www.es.hu/cikk/2010-02-21/hanak-andras/mav-per-chicagoban.html> (Utolsó letöltés: 2021. március 1.).
- Hedgepeth, Sonja M. – Rochelle G. Saidel (eds.): *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. Waltham: Brandeis University Press, 2010.
- Heller Imre: Zsidó egzisztenciák kérdése. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*. Budapest: Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesületének évkönyve, 1947. 56–60.

Henry, Marilyn: Fifty Years of Holocaust Compensation. *American Jewish Yearbook*, vol. 102 (2002), 3–84.

Hilberg, Raul: *Perpetrators Victims Bystanders: Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York: Aaron Asher Books, 1992.

Holokauszt-per indul Amerikában a magyar kormány és a MÁV ellen. <https://akibic.hu/2016/02/04/holokauszt-per-indul-amerikaban-a-magyar-kormany-es-a-mav-ellen/> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

Horváth Rita: *A magyarországi zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

Huber, Thomas: Holocaust Compensation Payments and the Global Search for Justice for Victims of Nazi Persecution. *Australian Journal of Politics and History*, volt. 48 (2001), no. 1, 85–101.

Ionescu, Ștefan Cristian: *Jewish Resistance to „Romanianization”, 1940–44*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.

Jacobs, Janet: *Memorializing the Holocaust: Gender, Genocide and Collective Memory*. London–New York: I.B. Tauris, 2010.

James, Harold: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat: fejezetek a zsidó vagyon történetéből*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001a.

Kádár, Gábor – Zoltán Vági: *Self-financing Genocide: The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews*. Budapest–New York: CEU Press, 2001b.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: “Racionális” népirtás Magyarországon. *BUKSZ*, 15. évf. (2003) 3. sz. 219–227.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest: Hannah Arendt – Jaffa, 2005.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest: Könyv&Kávé, 2017.

Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők: fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és jövő, 2002.

Kardos Kálmán: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága. *Levéltári Híradó*, 10. évf. (1960) 2. sz. 53–64.

Karsai Elek (szerk.): „fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”. Budapest: MIOK, 1962.

Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló: iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez*. 1. köt. Budapest: Levéltári Igazgatóság, 1970.

Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945*. Budapest: Cserépfalvi, 1992a.

Karsai László: *Kirekesztők: antiszemita írások, 1881–1992*. Budapest: Aura, 1992b.

László Karsai: The Hungarian Holocaust as Reflected in the People’s Court Trials in Budapest. *Yad Vashem Studies*, vol. 32 (2004), 59–96.

Karsai László: A holokauszt utolsó fejezete. *Beszélő*, 10. évf. (2005a) 10. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-utolso-fejezete> (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 5.).

Karsai László: A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest: Kossuth, 2020. 135–155.

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005b. 140–163.

Karsai, László: „Shylock is whetting his blade”: Fear of the Jews’ Revenge in Hungary During World War II. In: David Bankier (ed.): *The Jews Are Coming Back – The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Berghahn – Yad Vashem, 2005c. 293–311.

Karsai László: *Szálasi Ferenc: politikai életrajz*, Budapest: Balassi, 2016.

Karsai László – Molnár Judit: A MÁV és a holokauszt. <https://www.es.hu/cikk/2010-03-14/karsai-laszlo8211molnar-judit/a-mav-es-a-holokauszt.html> (Utolsó letöltés: 2021. március 1.).

Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest: KSH, 1993.

Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest: Magvető, 2002.

Klacsman Borbála: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a holokauszt túlélőinek kárpótlása Magyarországon 1945–1948. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. 9. köt. Budapest: Múlt és Jövő, 2018. 297–340.

Klacsman Borbála: Elhanyagolt kárpótlás: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata (1945–1948). *Századok*, 153. évf. (2019a) 4. sz. 715–730.

Klacsman Borbála: Vitatható segítség: az Országos Zsidó Helyreállítási Alap működése esettanulmányok tükrében. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: Milton Friedman Egyetem, 2019b. 204–218.

Klacsman, Borbála: Ten Days in the Brick Factory: The Monor Transit Camp. In: Karoline Georg – Verena Meier – Paula A. Oppermann (eds.): *Between Collaboration and Resistance – Papers from the 21st Workshop on the History and Memory of National Socialist Camps and Extermination Sites*. Berlin: Metropol, 2020. 73–96.

Klacsman Borbála: „Jogcím nélkül használja”: Az ócsai zsinagóga története. <http://ujkor.hu/content/jogcim-nelkul-hasznalja-az-ocsai-zsinagoga-tortenete> (Utolsó letöltés: 2020. március 13.).

Klacsman Borbála: „Már mindent visszafizettünk” – Kárpótlás a holokauszt után. <http://ujkor.hu/content/mar-mindent-visszafizettunk-karpotlas-holokauszt-utan> (Utolsó letöltés: 2020. május 13.).

Klee, Ernst: *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1997.

Kocsis Károly: Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990). *Földrajzi Értesítő*, 43. évf. (1994) 3–4. sz. 299–324.

Kovács, András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest: Issues in Contemporary Jewish History*. <http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=192> (Utolsó letöltés: 2020. január 13.).

Kovács, Henriett – Ursula Mindler-Steiner: Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. *Politics in Central Europe*, vol. 11 (2014), no. 2, 49–72.

- Králová, Kateřina: The „Holocausts” in Greece: Victim Competition in the Context of Postwar Compensation for Nazi Persecution. *Holocaust Studies – A Journal of Culture and History*, vol. 23 (2017), no. 1–2, 149–175.
- Kreuzmüller, Christoph – Jonathan R. Zatlín (eds.): *Dispossession – Plundering German Jewry, 1933–1953*. H.n.: University of Michigan Press, 2020.
- Küpper, Herbert: A zsidóknak járó kárpótlás, jóvátétel Magyarországon és Németországban. *Magyar jog*, 44. évf. (1997) 7. sz. 385–397.
- Lakić, Branko – Dajč, Haris: The Holocaust and Restitution in Serbia: Confiscation of Jewish Property in Serbia. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, vol. 41 (2018), no. 3, 607–616.
- Langer, Lawrence: *Versions of Survival. The Holocaust and the Human Spirit*. Albany: State University of New York Press, 1982.
- Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest: Officina, 1946.
- Levene, Mark: Review of The Historiography of the Holocaust. <https://reviews.history.ac.uk/review/411> (Utolsó letöltés: 2020. március 13.).
- M. László Ferenc: Elhúzódó kárpótlási ügyek – Folyamatos múlt. https://magyarnarancs.hu/belpol/elhuzodo_karpotlasi_ugyek_-_folyamatos_mult-65841 (Utolsó letöltés: 2020. december 3.).
- Majsai Tamás: A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. köt.* Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1986. 59–68.
- Marchut Réka: A Pest megyei németek kitelepítése a kitelepítési névjegyzékek alapján. In: Gergely Jenő (szerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Budapest: ELTE, 2010. 171–190.
- Marchut Réka: *A Pest megyei németek kitelepítése és annak előzményei*. ELTE, doktori disszertáció, 2012.
- Margittai, Linda: Hungarians, Germans and Serbs in Wartime Vojvodina: Patterns of Attitudes and Behaviors towards Jews in a Multiethnic Border Region of Hungary. In: Gaëlle Fisher – Caroline Mezger (eds.): *The Holocaust in the Borderlands: Interethnic Relations and the Dynamics of Violence in Occupied Eastern Europe*. Göttingen: Wallstein, 2019. 85–111.

- Marrus, Michael R.: Restitution and its Discontents. In: Peter Hayes (ed.): *How was it possible? A Holocaust reader*. Lincoln–London: University of Nebraska Press, 2015. 842–865.
- Mészáros Bálint: Maradékelv – Az osztrák kiegészítő kárpótlás fogadtatása. [https://magyarnarancs.hu/belpol/maradekelv -
_az_osztrak_kiegeszito_karpotlas_fogadtatasa-64223](https://magyarnarancs.hu/belpol/maradekelv_-_az_osztrak_kiegeszito_karpotlas_fogadtatasa-64223) (Utolsó letöltés: 2020. december 3.).
- Michman, Dan: *Historiography of the Holocaust from a Jewish Perspective: Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*. London: Vallentine Mitchell, 2003.
- Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban: Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt*. Budapest: Scolar, 2014.
- Morina, Christina – Krijn Thijs (eds.): *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*. New York: Berghahn, 2019.
- Mozes Kor, Eva: *Surviving the Angel of Death – The True Story of a Mengele Twin in Auschwitz*. Indianapolis: Tanglewood, 2012.
- Mühlhäuser, Regina: The Historicity of Denial: Sexual Violence against Jewish Women during the War of Annihilation, 1941–1945. In: Ayse Gül Altınay – Andrea Pető (eds.): *Gendered Wars, Gendered Memories*. London–New York: Routledge, 2016. 29–54.
- Müller-Hill, Benno: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933–1945*. Plainview: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 1998.
- Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*. Budapest: Magvető, 2018.
- O Dochartaigh, Pól: *Germans and Jews since the Holocaust*. London: MacMillan, 2016.
- Pap Eliza: Az újpesti zsidóság reménytelen küzdelme a német megszállástól a deportálásig. *Emlékeztető*, 3. évf. (2018) 3–4. sz. 108–118.
- Pap Eliza: Zsidósors Újpesten. In: Molnár Judit – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, XI. köt. Budapest: Múlt és Jövő, 2021. 249–277.
- Pelle János: A holokauszt utolsó felvonása Józsefvárosban. *Valóság*, 59. évf. (2016) 9. sz. 30–63.

Peresztegi Ágnes: Jóvátétel és kárpótlás Magyarországon, 1945–2003. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 676–684.

Pető, Andrea – Altinay, Ayse Gül: Introduction: Uncomfortable Connections: Gender, Memory, War. In: Uők (eds.): *Gendered Wars, Gendered Memories*. London–New York: Routledge, 2016. 1–20.

Petrak, Jenny: The Psychological Impact of Sexual Assault. In: Uő – Barbara Hedge (eds.): *The Trauma of Sexual Assault – Treatment, Prevention and Practice*. West Sussex: John Wiley&Sons, 2002. 19–44.

Petri László: A zsidóság helyzete a Rákosi-korszak első felében. *Magyar szemle*, 25. évf. (2016) 7–8. sz. 59–70.

Plundered, but by whom? – Protectorate of Bohemia and Moravia and Occupied Europe in the Light of the Nazi Art Looting – Proceedings of an International Conference. Prague: Documentation Centre for Property Transfers of Cultural Assets of World War II Victims, 2015.

Radnóti Zoltán: 15+1 holokauszt emlékmű Magyarországon. <http://rabbi.zsinagoga.net/2014/07/20/151-holokauszt-emlekmu-magyarorszagon/> (Utolsó letöltés: 2020. december 1.).

Randolph L. Braham: Orbán rendszere sem örök. https://nepszava.hu/1142577_randolph-l-braham-orban-rendszere-sem-orok (Utolsó letöltés: 2020. december 15.).

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 2010.

Roth, Stephen: Indemnification of Hungarian Victims of Nazism. In: Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, 1997. 733–757.

Sagi, Nana: *German Reparations: A History of the Negotiations*. New York: St. Martin's, 1986.

Seawright, Jason – John Gerring: Case Selection Techniques in Case Study Research: A Menu of Qualitative and Quantitative Options. *Political Research Quarterly*, vol. 61 (2008), no. 2, 294–308.

- Shelton, Dinah: *Remedies in International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Shik, Na'ama: Sexual Abuse of Women in Auschwitz-Birkenau. In: Dagmar Herzog (ed.): *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 221–246.
- Sipos András (szerk.): *Dokumentumok Újpest történetéhez 1840–1949*. Budapest: BFL, 2001.
- Stake, Robert E.: *The Art of Case Study Research*. London–New Delhi: Sage, 1995.
- Standeisky Éva: *Antiszemizmusok*. Budapest: Argumentum, 2007.
- Stark, Tamás: *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939–1949: A Statistical Review*. New York: Columbia University Press, 2000.
- Stark Tamás: Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról. In: Botos János – Kovács Tamás (szerk.): *Visszatérés – újrakezdés*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007. 6–17.
- Stengel, Katharina: Competition for Scant Funds – Jewish, Polish, and Communist Prisoners of Auschwitz in the Negotiations for the Wollheim Agreement. http://www.wollheim-memorial.de/files/1064/original/pdf_Katharina_Stengel_Competition_for_Scant_Funds_Jewish_Polish_and_Communist_Prisoners_of_Auschwitz_in_the_Negotiations_for_the_Wollheim_Agreement.pdf (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 5.).
- Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Szántó T. Gábor: Hazatérés. *Élet és Irodalom*. <https://www.es.hu/cikk/2004-04-12/szanto-t-gabor/hazateres.html> (Utolsó letöltés: 2020. július 27.).
- Szekeres András: Mikrotörténelem és általános történelmi tudás. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. Miskolc: Hajnal István Kör – BAZ Megyei Levéltár, 2003. 20–31.
- Szendiné Orvos Erzsébet: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratai a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 22. évf. (1995) 213–233.
- Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története*. Tel Aviv: Lahav, 1975.

Szunyogh Szabolcs: *Magyar menóra – Zsidó emlékhelyek Magyarországon*. Budapest: Noran Libro, 2018.

Szűcs László (szerk.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. B. köt. Budapest: MOL, 1997.

Szűcs László (szerk.): *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. A. köt. Budapest: Magyar Országos Levéltár kiadványai, 2003.

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. évf. (2000) 1. sz. 35–78.

Taylor, Gideon – Schneider, Greg – Kagan, Saul: The Claims Conference and the Historic Jewish Efforts for Holocaust-Related Compensation and Restitution. In: Carla Ferstman – Mariana Goetz – Alan Stephens (eds.): *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Leiden–Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 103–114.

Timm, Angelika: *Jewish Claims against East Germany – Moral Obligations and Pragmatic Policy*. Budapest: Central European University Press, 1997.

Tokarska-Bakir, Joanna Sabina: The Unrighteous Righteous and the Righteous Unrighteous. *Dapim: Studies on the Shoah*, vol. 24 (2010), 11–64.

Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs–Budapest: Jelenkor – OSZK, 2013.

Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok*, 149. évf. (2015a) 1. sz. 1–32.

Ungváry Krisztián: „Semmi okunk sincs azt hinni, hogy a zsidók jók, jobbak voltak a kapitalizmusban” – Válasz Bolgár Dánielnek. *Múltunk*, 60. évf. (2015b) 4. sz. 164–188.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest: Jelenkor, 2017.

Ungváry Krisztián: Az ostrom vége. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-ostrom-vege-%E2%80%93-i-resz> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 22.).

Vági, Zoltán – Csősz, László – Kádár, Gábor: *The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide*. Plymouth: AltaMira Press, 2013.

Varga Bence: 100 éve alakult a Pénzintézeti Központ. *Hitelintézeti Szemle*, 15. évf. (2016) 1. sz. 124–144.

Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi szemle*, 57. évf. (2015) 4. sz. 583–605.

Vásárhelyi, István: *Restitution in International Law*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.

Vértés Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest: Polgár Kiadó, 1999.

Vörös István Károly: „Mindent a deportáltakért!” A pécsi Deportáltakat Hazasegítő Szövetség tevékenysége 1945 nyarán. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig – A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi, 2016. 315–334.

Vörös István Károly: „Isten nevében” – A pécsi zsidók vagyonának sorsa a vészorszak után. In: Molnár Judit – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, 11. köt. Budapest: Múlt és Jövő, 2021. 301–327.

Vörös Károly (szerk.): *A magyar állam szervei 1944–1950*. 1. köt. Budapest: Közgazdasági és jogi könyvkiadó, 1985.

Washingtoni bíróság: a holokauszt túlélői perelhetik Magyarországot az Egyesült Államokban. <https://www.szombat.org/politika/washingtoni-birosag-a-holokauszt-tuleloi-perelhetik-magyarorszagot-az-egyesult-allamokban> (Utolsó letöltés: 2020. november 23.).

Waxman, Zoë: Unheard Testimony, Untold Stories: The Representation of Women’s Holocaust Experiences. *Women’s History Review*, vol. 12 (2003), no. 4, 661–677.

Waxman, Zoë: *Women in the Holocaust: A Feminist History*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Weindling, Paul Julian: *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials – From Medical War Crimes to Informed Consent*. New York: Palgrave MacMillan, 2004.

Weindling, Paul: *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments: Science and Suffering in the Holocaust*. London–New York: Bloomsbury, 2015.

Wylegała, Anna: About „Jewish Things”: Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*, vol. 44 (2016), no. 2, 83–119.

Wylegała, Anna: Listening to Different Voices: Jewish, Polish and Ukrainian Narratives on Jewish Property in Nazi-Occupied Eastern Galicia. In: Gaëlle Fisher – Caroline Mezger (eds.): *The Holocaust in the Borderlands: Interethnic Relations and the Dynamics of Violence in Occupied Eastern Europe*. Göttingen: Wallstein, 2019. 157–183.

Zalc, Claire – Bruttman, Tal: Introduction: Toward a Microhistory of the Holocaust. In: Uők (eds.): *Microhistories of the Holocaust*. Oxford–New York: Berghahn, 2017. 1–16.

Zubor Zalán: Pert veszettek az OTP ellen a magyar holokauszt-túlélők. https://hvg.hu/itthon/20120823_Pert_vesztettek_a_bankok_ellen_holokauszt (Utolsó letöltés: 2021. március 1.).

Zweig, Ronald: *Az aranyvonat: a 20. század legnagyobb rablásának története*. Budapest: Képzőművészeti, 2004.

Függelék

Rövidítések jegyzéke

ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal
BFL	Budapest Főváros Levéltára
Claims Conference	Jewish Material Claims Against Germany
DEGOB	Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
ITS	International Tracing Service
Joint	American Joint Distribution Committee
MAOIH	Magyar Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet
MAZSIHISZ	Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
MAZSÖK	Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány
MIOI	Magyar Izraeliták Országos Irodája
MIOK	Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL PML	Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
MZSML	Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
NÜB	Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete
NÜÉSZ	Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete
OZSHA	Országos Zsidó Helyreállítási Alap
OZSSB	Országos Zsidó Segítő Bizottság
VHA	Visual History Archive

1. sz. térkép

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye térképe járáshatárokkal; 1930-as évek második fele

2. sz. térkép

Pest megye térképe járáshatárokkal az 1950-es megyerendezés után

A térképet készítette: Vén Ivett